

Het onuitsprekelijke

J. van Oudshoorn

Editie W.A.M. de Moor

bron

J. van Oudshoorn, *Het onuitsprekelijke* (ed. W.A.M. de Moor). G.A. van Oorscot, Amsterdam
1968

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/ouds001onui01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

1. Februari 1905

Sinds enkele dagen ben ik hier welbehouden aangekomen. Ik heb gewacht met schrijven tot ik me enigermate op m'n gemak zou voelen. Voor het ogenblik is dit nog geenszins het geval. Maar ik wil het nu toch niet langer uitstellen je iets van me te doen horen.

Ik heb hier reeds een periode achter me liggen en in zoverre lijkt me de omgeving reeds niet zo vreemd meer. Ik heb n.l. het hotel, waar ik de eerste dagen woonde, verlaten en in de buurt van het kantoor¹ een kamertje betrokken. Ik heb een voorgevoel, dat ik ook daar weer niet lang blijven zal.

De reis hierheen was nogal vervelend. Ik was nog zenuwachtig door het afscheid van mijn moeder. Veel te zien was er ook niet. Het ging meestal dwars door de heide. Daarbij werd het al heel vroeg donker. Daar ik eerste klas reisde bleef ik soms gehele trajecten alleen. In de stemming, waarin ik verkeerde, was mij dit zeer welkom. Tegen het einde der lange reis kwam er een Engelsman bij me in de coupé. Wij spraken Frans, beiden nogal slecht. Toen reed de trein de stad al binnen. Wel een uur lang, dunkt mij, tussen huizen door. Het maakte een ietwat beangstigende indruk. Telkens wanneer de trein stilhield op een der drukke perrons, dacht ik aan het einddoel te zijn. Maar dan ging het weer verder en doken weer nieuwe stratencomplexen, met lichte pleinen en mensengewoel, uit het duister op. Het leek meer een aaneenschakeling van steden, dan één enkele grote stad.

De Engelsman stapte uit en zeide mij nog eens, dat het volgende station mijn eindbestemming was. Ik maakte mij gereed om de trein te verlaten en ging daarna aan het coupéraampje staan. Wij schenen het centrum der binnenstad genaderd te zijn. De straten waren er schitterend verlicht. Overal glansde

asfalt. Terwijl de trein al begon te stoppen, verdonkerde het uitzicht weer en ontwaarde ik beneden mij in de diepte een groot plein met honderden lantaarnlichtjes van lange rijen wachtende vigilantes. Deze aanblik - meer dan wat later volgde - deed het besef in me levendig worden in een miljoenenstad te zijn aangekomen. Een soort condenserende gewaarwording.

Op het perron was Mr. J. van de kanselarij¹ aanwezig om me af te halen. We hielden allebei, volgens afspraak, onze zakdoek nogal opvallend in de hand. Maar ook zonder dat zou ik hem, naar zijne beschrijving, wel herkend hebben. Het is een zwaarlijvige oude heer met een bijzonder groot hoofd, zo zelfs, dat hij zijn hoeden moet laten aanmeten.

We hadden de eerste mensenstroom wat laten voorbijgaan en reden nu in een der vigilantes, die alle open waren, door het overvolle lichte centrum naar het hotel. Hetzelfde hotel, waar Mr. J. voor 23 jaar, onder soortgelijke omstandigheden als de mijne, afgestapt was. Hij vond dat een alleraardigst idee. Ik voelde mij met Mr. J. onmiddellijk op mijn gemak. Ik herkende in hem een mij bereids vertrouwd ambtenaarstype. Een van de eerste vragen, die ik hem stelde, was of ik met mijn traktement nogal zou uitkomen. Mr. J. lachte overdadig - hij heeft een uitbundige cynische lach - en antwoordde, dat dit op een zolderkamertje wel gaan zou. Het trof mij, terwijl hij zich, al lachende, in het rijtuig terugwierp, hoe dit weinig verlokken uitzicht mij meer geruststelde dan afschrikte.

Ondertussen trok de vrolijke avonddrukte - het was zaterdag - in bonte afwisseling aan ons voorbij. Het was helder winterweer en de schitterend verlichte winkels gaven iets feestelijks aan het zo levendig stratenaspect. Iets van een avondfeest binnenshuis.

Mr. J. liet mij rustig gelegenheid de nieuwe indrukken in mij op te nemen. Maar ik merkte mij toch minder verbluft, dan ik gedacht had. Wel was het alles ruimer, lichter, drukker, veel grootscheepser. Ook besefte ik reeds, dat een eenling zich in deze mensenzee te verlatener moest gevoelen, maar dat leek iets, dat mij voorshands niet aanging. Vooral niet, waar ik al

dadelijk in Mr. J. zo'n goede steun gevonden had. Ja, de grote verandering in mijn leventje, waartegen ik zozeer had opgezien, had zich schier zonder overgang voltrokken.

Kort voor het hotel kwamen wij langs een enorm warenhuis, dat, als van enkel hoge vensters opgetrokken, over de donker stuwende mensenvloed een stroom van rossig licht goot. Mr. J. noemde met zichtbare trots een naam. Het grootste warenhuis van het vasteland.¹ Wij reden over een donkerder plein en ik keerde mij nog eenmaal naar het stadsbeeld om, dat thans uit lang vervlogen herinneringen scheen op te doemen. Het hotel, waar wij afstapten, was een laag vervallen gebouw, dat, met een lapje tuin ervoor, nogal vreemd aandeed tegen de omringende moderne hoge huizen. Ook vanbinnen maakte het een indruk van grote verwaarlozing. Er lagen versleten kleden op de vloer, waarover men telkens dreigde te struikelen. Het was er overmatig warm. In tegenstelling met die armoedige omgeving zaten er, aan kleine tafeltjes, feestelijk geklede vrouwen met veel bloot van hals en armen tussen mannen in deftig zwart en wit van avonddracht. Ook de kelners waren allen zwart befrakt. Het rook er naar kostelijk eten en krachtige oude wijn.

We gingen een vervelozige trap op, waarvan de oude grauwe loper vol verraderlijke gaten zat en in de bovenverdieping, die bijna geheel donker was, wees Mr. J. mij mijn kamer. Een soort slaapkabinet, vlak aan het einde van de trap, die zo maar uit de eetzaal opstak. De hotelknecht bracht mijn koffer. Mr. J. prees in diens tegenwoordigheid nog eenmaal het oude logement. Voor 23 jaren was ook hij hier afgestapt. Ha! ha! Maar zijn kamer lag wat verderop. Wel jammer dat hij die niet meer voor mij had kunnen krijgen. Maar die was bezet. Wij gingen weer terug in de zaal, waar aan een der allerkleinste tafeltjes voor mij een stoel was vrijgehouden. Mr. J. bleef wachten tot het door hem bestelde eten en een half flesje rode wijn gebracht was. Daarop vertrok hij, na, met een knipoogje, mij nog de raad te hebben gegeven, niet al te laat naar bed te gaan.

Een raad, [waarde S.]², die ik ook thans maar op zal volgen. Want het is intussen weer bijna middernacht geworden en in

mijn kamertje onbehagelijk koud. [Houd je maar goed en laat ook spoedig zelf eens wat horen.]

Eindnoten:

- 1 Blz. 5 Het kantoor waarover Van Oudshoorn hier schrijft, was de kanselarij van het Nederlands gezantschap te Berlijn, Voss-strasze 16^{II}, in het centrum van de stad, vlakbij de Tiergarten.
- 1 Blz. 6 Mr. P.A. Jansma van der Ploeg, directeur van de kanselarij vanaf 1882 tot zijn overlijden in 1911.
- 1 Blz. 7 Warenhaus Wertheim aan de Leipzigerstrasze en de Vossstrasze.
- 2 A.J.G. Schmitt (zie *In diepste wezen vrienden*).

2. Maart 1905

Hoe maak je het? Ik heb tot nu toe vergeefs naar een briefje van je uitgezien. Met mij gaat het zo'n gangetje. Eén ding is zeker, wanneer ik je ook maar een flauwe indruk van mijn leven hier wil geven, moet ik het anders aanleggen dan in mijn vorig schrijven. Dat merk ik wel. Dan mag ik me niet te zeer in uiterlijkheden begeven. De indrukken van buiten zijn hier te talrijk en volgen elkander ook veel te snel op om ze voorlopig vast te kunnen houden. En tenslotte beperkt het zich toch weer tot kleinigheden.

Je kunt erom lachen, maar wat me tot nu toe nog het meeste aan de verandering in mijn uiterlijk leven doet herinneren, is... dat de trottoirs hier zoveel hoger zijn dan bij ons. Voor het overige schijn ik mij reeds vrij wel aan de nieuwe omgeving gewend te hebben, zodat ik - al flanerende - mijn gedachten weer als vroeger de vrije loop kan laten. Tot mijn lichaam dan alleronverwachts een hevige schok krijgt, omdat het, de slaaf zijner vaste gewoonten, de oude te korte stap genomen heeft. Wel vreemd, dat ik daar de eerste dagen zo geen last van had. Of eigenlijk heel verklaarbaar, wanneer men bedenkt, dat ik weer wat tot met zelf begin te komen en het uiterlijk bedrijf dus vrijwel aan mijn lichaam overlaten kan.

Wat tenslotte uit het enerverende van mijn vertrek, het smartelijk afscheid van mijn moeder, de overstelpende drukte dezer wereldstad, is overgebleven, blijkt een uiterst weldoende stilte te zijn. Wat ik, na de schijn van velerlei wisselvalligheden, als een wezenlijke verandering heb onderkend, is het innerlijk feit volslagen aan me zelf te zijn overgelaten. Ik heb de laatste jaren daarginds ook tamelijk eenzaam doorgebracht en wel vermoed, waar het mijn leven ongeveer heen moest. Ik was, ik wil het niet verhelen, voor deze zelfkennis menigmaal beducht. Doch thans, nu er geen terugkeer meer moge-

lijk blijkt, voel ik mij met mijn afzondering geheel verzoend. Zo is de grote bekoring van mijn leven hier een besef van onbeperkte *vrijheid* en al weet ik voorshands nog niet wat daarmee aan te vangen en evenmin of ik later van deze zelfde vrijheid geen misbruik maken zal, ik vraag niet verder. Ik geef me zonder voorbehoud over aan dat nieuwe gevoel, dat al mijn gedachten, ook de onbeduidendste, vergezelt. Dat mij reeds bij vlagen radeloos ongedurig kan maken, als ware ik overnacht schatrijk geworden en talmde nog kleinlijk in een vale armoede. Gelukkig dus maar, dat de dagelijkse praktijk daar zo nuchter tegenover staat.

Het hotel, waarover ik je reeds met enkele woorden schreef, heb ik moeten verlaten. Het was er, met al die zorgeloze mensen, een eigenaardig bedrijf, dat me zeer aanstond. Maar het werd te duur. Daar heb ik voor het eerst het leven warm en veilig, en toch voor immer van mij afgesneden, onderkend. Met dien verstande, dat dat warme veilige, al bleef ik er ook zelf buiten, mijn afgunst niet vermocht op te wekken. Integendeel mij wonderlijk goed deed. Voor het allereerst was er die atmosfeer, waarvan ik wel eens droomde en waarin ik mij, ook zonder met iemand een woord te wisselen, gelukkig voelen kon.

Thans ben ik weer zonder mededogen in de harde werkelijkheid teruggebonsd. Eigenaardig hoe gelijksoortige levenssferen elkander tenslotte toch altijd weer vinden. Als drab, dat na een korte beroering in de heldere vloeistof langzaam bezinkt.

Ik woon nu, in de buurt van het kantoor, bij een oude kleermaker, wiens vrouw onlangs gestorven is en die daardoor een kamertje had af te geven. Maar nu is er ook blijkbaar niemand meer om de boel schoon te houden. Zo even nog moest ik met mijn reispet de stof uit de vensterbank vegen, waar ik je nu, met uitzicht op een der drukste straten, zit te schrijven. Het is een heldere zondagmiddag. Straks komt Mr. J. in wie ik me gelukkig niet vergiste, om me af te halen. Ik ga met zijn vrouw kennis maken.

Eén ding nog. Wanneer je soms de dagboeken van Hebbel eens kunt krijgen¹. Ik geloof, dat hier het geschreven woord

en de persoonlijkheid zuiver tesamen vallen. Geen zweem van onwaarheid. Verheven en toch concreet. Voor mij een gebeurtenis. Maar genoeg voor heden. Houd je maar goed.

Eindnoten:

- 1 Blz. 9 In de nalatenschap van Van Oudshoorn zijn de dagboeken van Hebbel aanwezig, en wel als deel 9 en 10 van: *Hebbels Werke*, herausgegeben von Theodor Poppe, resp. 499 en 468 blz., ed. Deutsches Verlagshaus Bong & Co. Berlijn-Wenen-Leipzig-Stuttgart, z.j. Beide delen zijn voorzien van onderstrepingen. Toch is dit niet de uitgave die Feijlbrief in 1905 raadpleegde. Ze verscheen pas na 1907. We mogen aannemen dat hij met de dagboeken van Hebbel heeft kennis gemaakt middels een populaire editie of de uitgave door Richard Maria Werner: *Sämtlichen Werke Friedrich Hebbels*, 12 dln, Berlijn, 1901-1903, gevolgd door 4 dln. dagboeken.

Juist in de tijd dat Feijlbrief in Berlijn kwam, verscheen er veel literatuur over het werk van Hebbel, o.m. van Werner een uitvoerig *Lebensbild Hebbels* (Berlijn, 1905), en analyses van het oeuvre door Arno Scheunert (*Der Pantragismus als System der Weltanschauung und Ästhetik Friedrich Hebbels*, Hamburg/Leipzig, 1903), Ernst August Georgy (*Die Tragödie Friedrich Hebbels nach ihrem Ideengehalt*, Leipzig, 1904), Franz Kinkernagel (*Die Grundlagen der Hebbelschen Tragödie*, Berlijn, 1904) en Theodor Poppe (*Friedrich Hebbel und sein Drama*, Berlijn, 1900).

3. Maart 1905

Hartelijk dank voor je briefje, dat zich met het mijne gekruist moet hebben. Ja, wees maar blij rustig in patria te zijn gebleven! Met die vrijheid en dat gevoel van rijkdom hier is het larie hoor. Ik voel me als een snoek op het droge.

Ik heb het erg slecht getroffen, waar ik thans woon. Een uiterst deprimerende omgeving. Die kleermaker lijkt me niet wel bij het hoofd. Het is een Poolse jood met een lange grauwe baard en, - niet genoeg, dat hij een dialect spreekt, dat ik maar half versta - blijft hij voortdurend midden in zijn zinnen steken en staart me dan met lege ogen hulpeloos aan. Ook is er een kleine hond, een fret, waarvan men er hier heel veel ziet. Die schijnt zijn gestorven meesteres maar niet te kunnen vergeten en maakt een nog neerslachtiger indruk dan zijn baas. Daarbij is het een bijzonder donkere woning; in de gang naar het privaat moet men op de tast zijn weg zoeken. Een ware sterfhuisatmosfeer.

Ook van mijn moeder kreeg ik weinig opwekkende berichten. Ik had het kunnen voorzien, waar zij zo eenzaam achter blijft. Maar er was geen keuze meer. Mijn plaats moest vrij komen voor het neefje van de chef.¹ Bij een weigering om te vertrekken, had men mij het leven zuur genoeg gemaakt en later mij daarover beklagende, dan had het natuurlijk geheten: ja, waarom ben je dan indertijd niet weggegaan. Zo draait het ambtelijk raderwerk en slingert iemand zonder protectie tenslotte van zijn vaste ankerplaatsen. Wil je geloven, dat in sommige benarde ogenblikken, ik ertoe gekomen ben in die mensen daar bijna helse machten te zien!

Maar zo erg zal het wel niet zijn. Wanneer mijn moeder maar eerst weer wat op orde gekomen is. Ik zal haar raden mijn kamertje te verhuren. 's Avonds bij haar thuiskomst - ze ging iedere avond kaartspelen - kwam ze nog altijd even bij me

praten. Ik zat dan te lezen en zij bleef, met haar mantel om en haar hoed op, aan mijn bed staan. Dat was zo gewoonte geworden. Thans is die lege kamer in de donkere woning haar een gruwel geworden. Soms meen ik dat nog levendiger door te maken dan zij zelf. Want zij weet niet waar ik ben, zij kent mijn omgeving hier niet. Maar ik, in die enkele felle momenten, dat ik zo onuitsprekelijk naar haar en mijn vroeger leventje daar terugverlang, ik zie haar met een schuwe blik aan mijn kamertje voorbijgaan. Ik doorvoel die donkere leegte daar als een graf, zonder er hier in me zelf iets anders voor in de plaats te vinden. Dan stuit ik op een innerlijke leegte, waarin ik niet meer capabel ben tot smart en enkel nog besef, dat zij er het ergste aan toe is. Daarom ook verzet ik er mij energisch tegen mijn gedachten in die richting de vrije loop te laten Want het enig afdoende zou wezen weer terug te keren, het gebeurde ongedaan te maken. Maar dat kan natuurlijk niet en zo blijft mij slechts het goede voornemen over haar naar krachten bij te staan.

Goede voornemens, waarde S., zijn een twijfelachtige waar. Ze brachten voorlopig niets dan de negatieve ervaring hier nog immer niet op de goede weg te zijn. Het blijft een kwestie van piasters. Mijn kamer - een slaaphokje voor aan straat, zo klein, dat ik er tussen de weinige meubelen nauwelijks om kan vallen - kan niet goedkoper. Maar het in de restauratie eten verslindt tot nu toe de rest van mijn geld. Dat kan op den duur zo niet blijven gaan, vooral waar ik een groot gedeelte van de dag toch nog met een hongerige maag moet rondlopen. Er wordt hier n.l. 's avonds pas tegen half acht gegeten en vooral tegen vijf uur krijg ik het dan te kwaad. Een paar maal ben ik reeds om die tijd een eethuis binnengelopen, maar daar zit dan niemand. Het licht brandt niet. De kelners zijn naar huis. Dat is werkelijk te triest en dan heeft men 's avonds om acht uur toch weer honger. Eenmaal probeerde ik het met brood en eieren en wat melk op mijn kamertje. Een soort Hollands koffiedrinken, maar 's avonds thuiskomend was de rommel nog niet opgeruimd. Ik ga dus trachten in een pensionaat onder dak te komen. Alles bij alles voel ik mij tamelijk uitgewist, leef zuiver automatisch. Voor de hoge trottoirs is thans

dat hongergevoel in de plaats gekomen, dat de verandering in mijn toestand telkens weer merkbaar maakt. En een kasboekje, waarin ik elke avond mijn uitgaven tot in de kleinste details noteer. Zeer nodig, waar mijn traktement dat van een winkelbediende hier niet te boven gaat.

Tenslotte hoop ik je niet de indruk te hebben gegeven hier ongelukkig, of zelfs maar ontevreden te zijn. Als gezegd heb ik met een innerlijke leegte kennis gemaakt, die mij, op dat punt reeds niet verwend, toch enigszins verwonderd heeft. Meer dan de nieuwe wereldstadsomgeving. Daarin vind ik reeds zonder veel moeite mijn weg. Ik heb zelfs al een vaste avondwandeling. Een van de punten, waar ik onwillekeurig nogal eens verdwaal, is een brug in het midden van de stad, vanwaar men over het donkere water, in een vrije ruimte tussen de huizen, de treinen af en aan ziet rijden.¹ Als op een toverlantaarnplaatje en het wekt dan ook verre jeugdherinnering. De brug is zo gebouwd, dat hij meeveert onder het verkeer, dat daar geweldig druk is. De beweging in de brug is duidelijk te bespeuren en vooral in den beginne gaf dat een eigenaardige gewaarwording. Daar te staan en op het geheimzinnig leven van de stad zachtjes mee op en neer te deinen. Misschien dat ik er daarom half onbewust terugkeer. Misschien ook omdat de verlorenheid, waarin ik tot nu toe leef, daar nog telkens tot dat beloftevolle gevoel van vrijheid opgevoerd wordt.

Aansluiting met mensen, behalve de onvermijdelijke, oppervlakkige, is mij nog niet gelukt. Omtrent die mensen en ook over mijn werkring hier een andermaal iets naders. Genoeg voor heden. Ik ga trachten ergens wat eetbaars naar binnen te slaan, na al schrijvende mijn maag met een sigaret en een glas water te hebben verschalkt. Houd je maar goed en groet de wederzijdse kennissen bij gelegenheid eens van me.

Eindnoten:

- 1 Blz. 10 Men zie daarover ook Van Oudshoorn in *Achter groene Horren*, 3e druk, 1966, blz. 158 e.v.
- 1 Blz. 12 Waarschijnlijk de Schlossbrücke, die een belangrijke schakel in de verbinding tussen Unter den Linden en de buitenwijken vormde.

4. April 1905

Alvorens verder te gaan, wil ik toch nog even een paar kleinigheden memoreren. Ze lijken me nogal typerend voor de

mensen, met wie ik hier te doen heb. Meer zeggend wellicht dan menige uitvoerige beschrijving.

De eerste dag na mijn aankomst - een zondag - kwam Mr. J. in het hotel dejeuneren om me daarna een en ander van de stad te laten zien. Om te beginnen zou hij me de weg naar het kantoor wijzen. Toen we er voorbij kwamen - het lag geen vijf minuten van het hotel in een grauwe zandstenen straat van enkel drie- en vier verdiepingen hoge huizen - nam Mr. J. zijn grote hoed voor een der bovenvensters af en, zijn voorbeeld volgend, ontwaarde ik in de tweede verdieping een ganse familie voor de ramen. De gezant met vrouw en kinderen.¹ Het was blijkbaar zo afgesproken en als eerste kennismaking met mijn persoontje bedoeld. Ik kan niet zeggen, dat ik het bijzonder fijngevoelig of zinrijk vond. Het deed me denken aan paarden, die, alvorens verkocht te worden, eerst even hun beste beentje voor moeten zetten. Het gaf me al dadelijk een minder hoge dunk van die mensen daarboven. Maar ik had de stille voldoening door mijn uiterlijke verschijning hun opzet vrijwel te niet te doen. Want ongeacht de strenge vorst bewoog ik me - bij gebrek aan een winterpaletot - in een luchtig zomerjasje en zo ging benulligheid aan benulligheid teloor. De rol, die, tijdens de ganse vertoning, mij toebedeeld scheen, was die van het erbarmelijk kleine tegenover de voldragen grootheid. Iets als de moedereend, die het jong uit de schaal ziet treden en die eerste indruk is dan ook voor mijn verdere verhouding kenschetsend gebleven. Met dien verstande, dat het goedmoedige van de oude eend hier ook niet ontbreekt. Het zijn inderdaad beste mensen, zoals ik je nog later dikwijls hoop te doen blijken.

Na een wandeling door een uitgestrekt bosspark midden in de stad,² dat met marmerbeelden en -groepen meer dan overladen was (Mr. J. dweept met het Wagner-standbeeld en probeerde daar zelfs een aria in te zetten) ging het op bezoek bij de Legatieraad.³ Daar ontdooidde ik ook in figuurlijke zin. Van het begin tot het einde niets dan ongedwongenheid. Geen zweem van gekunstelde vormen. Een gevoel als had men - het jeugdige echtpaar en hun dochtertje - al sinds enige jaren op mijn komst gewacht. Maar dit scheen toch weer deer-

lijk overdreven. Er was van het gezantschap nog een attaché op bezoek, een jongmens met een typisch Pierrot-gezicht en somwijlen klonken de stemmen, zag ik het hele arrangement dezer nieuwe omgeving met het af- en aanlopen van gegalonneerde knechts, bijna toneelmatig. Voor muizenissen, voor kleinbenepen zelfbeklag was hier geen plaats meer. Het leven had met kwistige hand gegeven en de gelukkige ontvangers leken zich daarvan bij voortduring bewust. In de heldere winterzon, die binnen de rijk bemeubelde woning viel, kwam er om die goedgeklede opgewekte mensen een atmosfeer van vlottende beweging, waartegen mijn reeds danig verstarde innerlijk geen stand vermocht te houden.

Voor het eerst sinds mijn vertrek viel die benauwing van mij af een steen tussen de stenen te zijn geworden en het enige wat nog remmend op mijn stemming werkte, was dat ik er in een grauw colbertje zat. Ik vreesde voor onbeleefd te zullen worden gehouden. Maar het feit niets anders te bezitten scheen voor de buitenwereld toch minder onaannemelijk dan ik zelf vermoedde. Want bij het heengaan, terwijl in de garderobe de huisheer ons eigenhandig behulpzaam was, zeide deze bij het aanreiken van mijn zomerdracht: Welaan, ik was al bang, dat u ook nog zonder overjas gekomen was!

Alles bij alles, hier het tegendeel van voorzichtig op een afstandje te worden gadeslagen en vooral in die eerste zo moeitevolle dagen van mijn verblijf, werd mij van deze zijde een hartelijke tegemoetkoming en zelfs gastvrijheid betoond, waarmede ik soms meer dan verlegen was. Ook geldelijke steun, maar dit beperkte zich gelukkig slechts tot één enkel geval.

De opwekking van dit bezoek deed mij wat minder mistroostig een eenzame zondagavond tegemoet gaan, zoals ik er thans hier reeds een ganse reeks achter me heb. Van de zaterdag op de maandag kan het me gebeuren, dat ik, behalve met een kelner, geen stom woord spreek, zodat ik af en toe mijn keel maar eens schraap of er nog geluid in zit. Wel is het eigenaardig, dat het met het vinden van kennissen hier nog steeds niet vlotten wil. Of eigenlijk heel begrijpelijk. In zo'n haastige wereldstad schijnt iedereen al in een bepaald kringetje te le-

ven en men kan zich daar op straat zo maar niet aan vasthaken. En van heel dichtbij zie ik meer de kringetjes dan de mensen. Ook is het een andere landsaard, zodat men het om te beginnen meer bij de landgenoten zou willen zoeken. Nu is hier wel een Hollandse vereniging, maar dat lijkt me meer een plattelandssociëtietsbeweging, waar trouwens buiten de donderdagavond geen sterveling komt.¹

Maar al ware dat alles ook anders, dan zou ik met het maken van nieuwe bekenden toch erg voorzichtig zijn, omdat dit zo'n verstrekkende, ja dikwijls beslissende invloed hebben kan. En dat hangt weer met iets anders samen, waarmede ik voor ditmaal besluiten wil.

In mijn afzondering had ik volop gelegenheid mij met het verleden 'onledig' te houden. Ik heb er mij, als een kind aan moeders rok, aan vastgeklampt. Ik bemerkte wel, dat het op mijn verlangen niet meer reageerde, maar durfde evenmin toe te geven, dat het voorbij en afgestorven was. Ik heb zelfs nog getracht er mijn uiterlijk leven naar in te richten. Zag ik een eethuis, dat met een kroeg daarginds gelijkenis had, ik ging er binnen. En zo ook met allerhand kleinigheden. Het heeft natuurlijk niet gebaat, maakte me in mijn eigen ogen veeleer belachelijk. Ik begrijp dit alles wel, maar wat me daarbij ontgaat, is hoe ik er thans toe kom mijn vroeger leven als in zich zelf verteerd, volmaakt uitgebloeid te zien. Als een afgesloten eenheid, zodat ik weer geheel opnieuw zou moeten beginnen. Een gewaarwording ongeveer, als ware mijn tegenwoordig bestaan een leegstaande kamer, waaraan het eerste beste meubelstuk dus een eigen fysionomie zou geven. Vandaar mijn reserve in het maken van nieuwe kennissen, die zich trouwens niet opdoen. Voor het overige lijkt het me een obsederende gedachte, waartegen ik me dien in te zetten, ook al omdat zij niet juist kan zijn. Het leven toch ontwikkelt zich geleidelijk en vertoont dan ook, in de loop der jaren, als een boom geleidingen. Vanwaar dan die plotselinge breuk? En hoe, wanneer het verleden ook nog die laatste korte spanne van bezinning binnen zich betreft. Dan moet verder leven zichzelf weerspreken.

Maar het loopt weer tegen middernacht [en zo kort voor het

slapen gaan zal ik hier maar liever niet over uitwijden], zodat ik voor ditmaal liever eindig.

Eindnoten:

- 1 Blz. 13 Gezant was op dat moment Jhr. Mr. D.A.W. van Tets van Goudriaan, vanaf 17 augustus 1905 minister van buitenlandse zaken.
- 2 Van Oudshoorn doelt hier op de Tiergarten. Aanvankelijk jachtrevier voor de vorstelijke familie, veranderde dit wildpark onder Frederik I van karakter. Frederik de Grote liet zijn tuinarchitect Knobelsdorff fraaie wandelwegen en boompartijen in Franse stijl aanleggen. Onder Kaiser Wilhelm kreeg het dankzij talloze gedenkbeelden van vorsten, veldheren, componisten en dichters min of meer het karakter van een cultureel ‘Deutschland, Deutschland über alles!’ Een van deze Denkmäler was gewijd aan Richard Wagner. Griebens Reiseführer, Band 6, Berlin und Umgebung (1908) omschrijft het monument als volgt: ‘Auf einem breiten Stufenunterbau erhebt sich das Postament. Oben thront Richard Wagner auf einem Sessel, die Linke, wie tastend nach den Tönen, auf der Sessellehne, die geballte Rechte auf Notenblättern haltend, wie wenn sie den gefundenen Akkorden einen kraftvollen Ausdruck geben wollte. Vorn am Postament huldigt Wolfram von Eschenbach mit der Lyra in der Linken dem Genius Wagners, an der Ostseite des Postaments ist Tannhäuser im Pilgergewand am Sockel niedergesunken, an der Westseite sieht man Brunhilde in herber Klage um den vor ihr liegenden Siegfried, an der Rückseite zaust eine der Rheintöchter neckisch den Bart des Alberich, der den Nibelungengeschatz mit beiden Armen umspannt. Das ganze Denkmal ist aus pentelischem Marmor’.
- 3 Legatieraad was W.L.F.C. ridder van Rappard (1904-1907), opgevolgd door Jhr. Mr. A. van der Goes (1907-1908) en Jhr. Dr. C.G.W.F. van Vredenburg (vanaf december 1908).
- 1 Blz. 15 De vereniging ‘Nederland en Oranje’ was in 1887 opgericht, o.a. door Mr. Jansma van der Ploeg. Sinds 19 januari 1905 had zij eigen clublokalen aan de Französische-strasze 56^{II}. Van de kanselarij naar de vereniging was inderdaad slechts enkele minuten lopen.

5. April 1905

Tot de dingen, die hier nogal opvallen, behoort ook de inrichting van de huizen. Het eigenaardige daarbij is, dat ieder huis een gemeenschappelijke trap heeft, die als het ware een voortzetting van de publieke straat is. Op die trap komen dan, in de verschillende verdiepingen, de deuren van de eigenlijke woningen uit, met naambordjes en bellen, als bij ons buitenshuis. De voorname huizen hebben een voor- en een achtertrap en kenschetsend voor de geest hier dunkt mij, dat aan de met fraaie lopers belegde voortrappen zich gewoonlijk een waarschuwend opschrift bevindt: ‘Aufgang nur für Herrschaften’. Toen ik voor de eerste maal bij Mr. J. een bezoek bracht, moet ik onbewust voor deze kasten-indeling teruggeschrikt zijn en mezelf niet tot de heerschappen gerekend hebben. Want ik kwam op de achtertrap terecht, die voor het dienstpersoneel bestemd is en waar de achterkanten der woningen op uitkomen - ook weer met naambordjes en bellen - zodat ik mijn opwachting door de keuken maakte.

's Avonds om tien uur worden de straatdeuren, zware hoge deuren als bij ons van koetshuizen, gesloten en kan men dus na die tijd de trappen niet meer op om, zo nodig, in een der woningen een bezoek te brengen. Ik heb dit van den beginne af

ongezellig gevonden en al ben ik nog altijd zonder kennissen, bij wie ik zomaar op zou kunnen lopen, hindert mij die belemmering toch telkens weer zodra ik eraan denk. Daarom ook ben ik er erg mede ingenomen, dat het huis waar ik woon, op de Weense manier, een portier heeft, die dag en nacht in een klein hokje achter de gesloten deur zit, zodat men er te allen tijde terecht kan. Mocht er dus onverhoopt voor mij bezoek komen, dan ben ik steeds te bereiken. En al kwam er na Mr. J. ook nooit meer iemand, ik voel mij daardoor in mijn afzondering minder geïsoleerd.

Je merkt, ik teer op kleinigheden. Ofliever, ik tracht de licht-

punten te savoueren, waar ze maar enigmatische op willen duiken. Ook jouw brieven kan ik voorlopig nog niet ontberen. Ze zijn mij, als die mijner moeder, ieder op hunne wijze, de boden van een goed en zeer vertrouwd leven, waaruit ik - de hemel wete waarom - op eenmaal uitgestoten ben.

Tot nu toe voel ik me hier nog immer de flaneur. Ik heb het met de eterij thans zo ingericht, dat ik 's middags standeweg ergens een paar broodjes met een kop koffie neem. Op die manier kan ik 's avonds voor mijn hoofdmaaltijd wat meer besteden. Die gelegenheden, waar ik 's middags heenga, zijn wel typisch grootsteeds. Rijk en arm staat er gemoedelijk door elkander. Heren met hoge hoeden en deftige aktentassen, naast ruige koetsiers, zomaar van de bok gewipt. De broodjes - kleine halve gesmeerde broodjes met vlees en kaas en allerhand - liggen op lange rijen in glazen vitrinen, waarbij een juffrouw voor de bediening. Messen en vorken vindt men aan de kleine ronde tafeltjes, waar standeweg wordt gegeten. Kleine jongens lopen er voortdurend heen en weer om de gebruikte vaten met de verfrommelde papieren servetjes weg te halen. Erg huiselijk is het niet. Vooral niet, wanneer men er door de volte aan een der smalle toonbanken tegen de wand gedrongen staat. Dat geeft te zeer de gewaarwording van paard en ruif. Maar voor weinig geld, - een dertig, veertig cents, - krijgt men er zijn bekomst. En veel tijd kost het ook niet, zodat er nog gelegenheid voor een kleine wandeling overblijft, alvorens naar het kantoor terug te gaan. Het kantoor, vooral de huisvesting daar, is een tamelijk sombere beweging. We zijn er n.l. op een vliering ondergebracht, zo armoedig mogelijk. Ook wat het werk aangaat, geloof ik erop achteruit te zijn gegaan. Maar daarover wil ik mijn oordeel liever tot later opschorten.

Van 's middags vijven tot het avondeten om half acht blijft immer nog mijn bezwaarlijkste tijd. Dan voel ik me het allermeeste uit mijn verband gerukt. De mensen hier gaan dan weer koffiedrinken en koeken eten. Ik heb dat ook een paar maal geprobeerd, maar het beneemt de eetlust zonder te verzadigen en, op die wijze, zou men buiten het kantoor, alleen nog maar in kroegen zitten.

Om wat van de stad te zien, gaf ik er in den beginne dan ook maar de voorkeur aan met een hongerige maag te blijven rondlopen. Of voelde ik me te slap, dan ging ik in een tram zitten en liet me van het centrum naar de periferie rijden, waarmede ik, heen en terug, dikwijls een paar uur zoek maakte. Ik kan niet zeggen, dat dit erg opwekkend was, maar zodoende heb ik de stad naar alle richtingen leren kennen en een treffende indruk van hare verbijsterende uitgestrektheid gekregen. Zo herinner ik mij een middag, dat er een sneeuwstorm op kwam steken. Ik vluchtte in de eerste de beste tram en reed tenslotte door troosteloos vane arbeidsbuurten, waar de sombere vier verdiepingen hoge huizen - z.g. huurkazernes - in grauwe eentonigheid alle op elkander geleken en aan weerszijden der schier eindeloze straat telkens weer dezelfde vane grauwe onafzienbare straten uit de sneeuwjacht opdoken. Sindsdien heb ik het met die tochten opgegeven. Ik beperk me tot een voorzichtig wandelingetje in de drukke winkelbuurten of, wanneer het weer te slecht is, slenter ik doelloos door het grote warenhuis, waarover ik je reeds meen geschreven te hebben. Met zijn vier verdiepingen op een complex van meerdere straten gebouwd, is het een stadje op zich zelf. Ik had de voldoening er reeds een paar maal iemand de weg te kunnen wijzen. Ook op straat is mij dat al gebeurd. Uiterlijke kentekenen dus van zich bereids thuis te gevoelen. Zo houd ik maar goede moed, maar ben toch iedere dag weer blij, wanneer ik me er tot het avondeten doorheen gewerkt heb. Daarbij gaat de tijd hier razend snel voorbij. Het leven gegeneraliseerd tot een hogereburgerschoolvakantie, waarin men - ondanks de beste voornemens - tot niets komt. Een eigenaardig iets. Ook het lezen heb ik voorlopig opgegeven.

Een nieuwe fase, waarover ik zelf minder goed te spreken ben, is dat ik me de laatste dagen aangewend heb, 'thuis' op de sofa te gaan dommelen in afwachting van de avond. Na mijn knorrende maag met een glas water en een sigaret verschalkt te hebben. Tegen half acht ga ik dan naar mijn eethuis. Een derderangsgelegenheid, voor winkelbedienden en studenten. Een lange pijpela, waar het heerlijk warm is. En waar ik mij na den eten papier en inkt laat geven en je thans te schrijven zit.

Wat ik nog zeggen wou, in verband met die grote huizen, is dat het criterium van rijk te zijn daardoor een geheel ander wordt. Zo kan iemand, die hier een etagewoning heeft en desnoods nog eigen paard en rijtuig, zich een stumperd voelen tegen de bewoner van een eigen huis, waartoe dan ook een ontzaggelijk inkomen nodig is. Het lijkt iets bijkomstigs, maar komt tenslotte neer op een verschuiving der waardebepalingen, waartegenover het burgerlijk standpunt - de norm - vrijwel zoek raakt. Een troep van, in onze ogen hevige rijkaards, die zich schamen om hun armoede. Een strop voor het socialisme, dunkt jou ook niet? En dan die opgang ‘alleen voor heerschappen’!

Je raad om de Kon. Bibliotheek te bezoeken, heb ik tot nu toe nog niet opgevolgd. Ik hoop daar eerstdaags eens heen te gaan. Voor heden genoeg. Hier te schrijven heeft zijn eigenaardige obstakels. En er kwam, zo waarlijk, een kennis opdagen. Over hem een volgende keer.

6. Mei 1905

‘Mann soll über die Brücke und baut sich ein Haus darauf.’ Zo ongeveer staat het ergens losweg tussen de dagboek-aantekeningen van Hebbel. Dus het leven voorbereiding, niet iets om er zich in te vestigen. Beweging en nog eens beweging.

Die losse aantekeningen, dikwijls zonder verband met wat voorafging of wat volgt, zijn bij deze schrijver buitengewoon treffend. Tenminste ik ondervind het zo.¹ Als een dringende waarschuwing om vooral niet in platte gewoonte te verstarren, zodat men onwillekeurig even van het boek opziet om na te gaan, of het soms al zo ver is. Maar ditmaal had ik me niets te verwijten. Van vestigen geen sprake, ja, van een brug in de hier bedoelde figuurlijke zin al evenmin een spoor. De laatste vaste grond lijkt me onder de voeten weggezonden, mijn persoonlijkheid ten enenmale uitgewist.

Het is stil en donker binnen me geworden, misschien wel omdat ik zoveel alleen ben, maar als terugslag op die donkere binnenstilte voel ik de vibrerende harteslag van het mij zo

dicht omringende leven dan ook te heviger. Vooral nu de avonden zachter en lichter beginnen te worden, kan ik er maar niet genoeg van krijgen rond te flaneren. Ik verlaat gewoonlijk pas tegen de schemering het huis, waar het op de trap al donker is en loop langs omwegen het centrum tegemoet. In de zoele onwezenlijke atmosfeer blinken reeds hier en daar de lichten op, die zich in de verte tot guirlandes verenigen, als werd vandaar de ganse stad in illuminatie gezet. Schier ongemerkt is dan het donker gevallen en lokt het mij uit die stillere buitenwijken weer naar de overvolle winkelstraten terug. Daar in de felle verlichting der hoge booglampen, het flonkerend schijnsel der prachtige winkels, het schitterend wisselen der elektrische reclames, laat ik mij willoos opnemen door de stuwende mensenvloed. Het ononderbroken geratel der talloze voertuigen verstomt mijn denken, tenslotte gebeurt alleen nog maar dat vlottende van licht doordrenkte buitenleven. Het gaat verder, ook zonder mij, tot - hongerig en vermoeid - ik ergens opzij van het gewoel weer tot bezinning keer.

Nog dikwijls voert mijn weg zo naar dat water, waar tussen de donkere huizen de treinen kijkspelachtig af- en aanrijden en voel ik mij op vreemde wijze van mezelf gescheiden, als liep ik nog immer door de feestelijke straten. Dan tuur ik naar het in licht verzonken stadsbeeld en kan het gebeuren, dat ik mezelf naderen zie. Mezelf als een vreemdeling tussen vreemden, met wie ik door niets en niemand meer verbonden ben. Zo is het me ook reeds overkomen, dat ik, 's middags op de sofa ingedommeld, enkel ontwaakte door de herinnering aan dat rusteloze wereldleven, nog zonder dat het besef ener eigen persoonlijkheid zich daarbij gelden deed. Voor een ondeelbaar ogenblik heeft het dan de schijn als ware men tot een objektief begrip der dingen geraakt, maar gewoonlijk lijkt het toch meer op een nachtmerrie. Een armzalig gevoel niet meer hier of daar te behoren. Een uitgestorven leegte, waarover ik je al eens schreef. Nog onlangs, gedachteloos aan mijn woningdeur voorbijgelopen, kwam ik in de stille vliering van het trappenhuis te staan en overviel mij daar een zinloze angst. Misschien ook dat dit alles slechts aanduidingen van naderen-

de veranderingen zijn. Kort voor mijn vertrek had ik daarginds iets dergelijks. Ik was op een troosteloze avond in de uiterste buitenwijken verdoold, waar het tenslotte nog enkel maar door stukken land in aanbouw en langs blinde schuttingen ging. Een striemende regen sloeg me in het gelaat en terwijl ik in het duister tegen de storm worstelde, stond het op eenmaal in me vast: dat dit het einde beduidde! Twee dagen later kwam onverhoeds het aanbod en nog geen week later zat ik in de trein. Zou dus wel degelijk in sommige felle momenten, het geestelijk oog de grenzen van het tijdelijke overzien? Hoe dit ook moge wezen, ik ben ertoe gekomen wat minder kieskeurig in het maken van nieuwe bekenden te zijn. De leegte werd te tastbaar en zo passeer ik de laatste tijd nogal eens een avond in het gezelschap van een Hollander hier. Dezelfde, die tegen het eind van mijn laatste briefje in dat restaurant nog een glas bier kwam meedrinken. Het is een mislukte doctorandus in de letteren, die - na allerhand wederwaardigheden in de halve wereld - tenslotte bij ons op de vliering belandde en daar nu, zonder vaste aanstelling, op uurloon de tijd de loef tracht af te steken met het samenstellen van alfabetische registers. Het is een kunstenaar in het maken van uren en voor de rest een barse sinjeur, die door het leven niet minder bars bejegend lijkt.

Het zou me te ver voeren op zijn verleden in bijzonderheden in te gaan, maar de hoofddruk, die men door zijn verhalen krijgt, is dat hij nooit iemand anders dan zichzelf kwaad berokkend heeft. Thans neemt hij het standpunt in, dat rijke lui verplicht zijn hem van hun overvloed te helpen, zonder dat hij daarvoor dankbaar behoeft te zijn. Als vanzelfsprekend weigeren de rijkaards deze mening, laat staan dan hun overvloed, met hem te delen en noemen hem zelfs een onbeschaamde bedelaar. Zeker is, dat hij van de betaling op het kantoor niet leven kan en daarom in zijn vrije tijd nog lessen tracht te geven. Maar daartoe moet hij twee kamers bewonen, want dames in een slaapkabinet te ontvangen, krenkt - hij loopt tegen de vijftig - zijn pudeur. Dit jaagt hem weer op hogere kosten en, waar leerlingen zich zo goed als niet meer aanmelden, draait hij dus in de vicieuze cirkel.

Ik kan niet zeggen, dat het bijzonder opwekkend gezelschap voor me is, zo'n uit de banen gerukt leven, dat daarbij toch de kracht mist zich van het verleden af te wenden. Daarin zijn wij, dunkt mij, vrijwel antipoden. Hij, enkel nog opfleurend door wat er vroeger eens was. Ik verlangend uitziend naar iets nieuws, dat in mij een sprankje geestdrift zal vermogen te ontsteken. Maar waar ik mij nog het meeste over verwonder, is dat een dergelijk type nu juist mijn weg weer kruisen moest. [(Ik sluit hier nog een beschrijving van het kantoor bij in, die ik uit verveling tesamenflanste. Bij nader inzien lijkt het me nu toch wel nodig, dat je mijn dagelijkse omgeving hier enigermate leert kennen, vooral waar ik van mijn kant zo precies weet waartussen je je beweegt. Misschien ook begrijp je daardoor beter, dat het somwijlen met mij een beetje grauw in grauw is). Hoe dit zij, wil mij ten goede houden, wanneer mijn briefje wat al te bedrukt en ietwat verwond is uitgevallen. Schrijf zelf eens spoedig beter.]

Eindnoten:

- 1 Blz. 19 Van Oudshoorn heeft zowel in zijn dagboeken als in zijn ongepubliceerd geschrift *Begrip en Bezinning* Hebbels 'losse aantekeningen' onmiskenbaar nagevolgd.

7. Mei 1905

De manier, waarop we hier met het kantoor zijn ondergebracht, is toch wel primitief. Op het kantje van het nog menswaardige af, beslist vernederend al is het dan vier hoog en daarom heb ik maar enige maanden gewacht met je erover te berichten, want voor mijn eerste indrukken had ik waarschijnlijk niet immer de onpartijdigste bewoordingen gevonden. Stel je, vlak onder het dak van een der hoogste huizen, drie in elkander lopende sombere vlieringhokken voor, een soort Hollandse meidenkamers, en wanneer je dat gelukt is, kan ik me de moeite ener meer gedetailleerde beschrijving eigenlijk wel besparen. Maar wellicht dat je er tenslotte anders over oordeelt.

Het eerste vertrek, waar men na het beklimmen van een honderdtal trappen, binnenkomt is zonder enig venster en ontvangt door een matglazen daklantaarn slechts een waterachtig licht. De lage wanden zijn er door archiefkasten ingenomen. De rest van het meubilair bestaat uit drie ijzeren tuinstoelen,

die zonder tussenruimte naast de ingang zijn geplaatst, als moest er het nog naar adem snakkende publiek argeloos gefotografeerd worden. Onder de daklantaarn bevindt zich een antiek gesneden lessenaartje met de naakte achterzijde onbehoorlijk naar het midden der kamer gekeerd. Hier zit de doctorandus en laat in het waterachtige licht iedere dag opnieuw het immer meer verblekend verleden aan zijn geest voorbijtrekken. Aan de enige vrije wand hangt, boven een tafel, waarop een karaf met glazen, een grote spiegel in zwarte lijst. Een vale kastenkamer waarin de uitgebouwde stenen kachel, met zijn open haard en terracotta beeldversiering - twee gevleugelde vrouwenfiguren, die brandende fakkels dragen, een amor in médaillon - als een eerbiedwaardig kerkstuk aandoet.

De tweede kamer heeft slechts een venster aan de binnenhof. Ook daar is het licht zeer spaarzaam, zodat het eigenlijke vertrek in romantisch halfdonker verhuld blijft. In die jarenlange schemering voeren hun pretentieloos bestaan: een soortgelijke kachel als in het eerste vlieringhok, echter zonder haard of beeldhouwwerk; twee der gele archiefkasten en een ijzeren wasbakje, waarnaast een stenen vergiet, als in een slaapstee. Aan het enige raam zijn twee grote keukentafels, die als lessenaars dienst moeten doen, dicht op elkander geschoven en het is Mr. J. en mijn persooontje vergund, ver van de verlokkingen der wereld, tot een meer comtemplatieve waardering van het leven te geraken. Wil je wel geloven, dat ik ze heb leren liefhebben, die 'bruits de la maison', ook dat even opklinken van wat gebroken geluiden uit de diepe binnenhof en dat ik mijn vliering voor geen modelkantoer meer zou willen ruilen. Bovendien verzuimde ik te vermelden, dat in onze, zij het wat duistere, kamer de wandversiering niet vergeten is. Drie portretten in gekroonde lijsten, ovale vergeelde koperdrukken. Een bloeiende jonge vrouw, een afgeleefde man met open mond. Daaronder, met korte blonde haren, jongensachtig, hun dochttertje. Een grote scheurkalender. Armoedige gaslampen. Een lichtbenomen tafelkamer. Een wak van de grauwe hemel.

Het derde vertrek is in straffe tegenstelling met de beide an-

dere en daarvan door een houten schot gescheiden, als doordrenkt van licht. De laatste vrije doorsneewand daar wordt van kniehoogte door een opvallend groot venster ingenomen. Opvallend vooral door zijn constructie. Het venster is in rechthoekige vakken ingedeeld, die - met ijzer omrand en van krukken voorzien - tesamen en ook onafhankelijk van elkander kunnen worden opengetrokken. Zo kan het raam in twee gave helften naar binnen uiteengeslagen worden. Of, het raam gesloten zijnde, kan een der vakken, waarvan er zich drie in iedere helft bevinden, alleen worden opengezet. Of aan weerszijden een. Daar het so samengestelde raam bovendien een dubbelvenster en slechts matig zindelijk is, lijkt het er nog meer op of het weidse uitzicht in vakken als van een legprent ware ingedeeld.

Want na de sombere bedrukking der lage vlieringhokken te grootser de overstelpende aanblik van het ongebonden buiten.

Geen doods belemmerende starre gevelrijen meer. Zo ver het oog reikt de grauwe hemel in zachte welving over de groene beddingen, de deinende heuvelen van boomkruinen, die zich nog slechts tot halverwege het grote venster vermogen op te wringen. Te midden van het woud dier uitgestrekte binnentuinen de vergulde koepel van een machtig bouwwerk. Met beelden talrijk in kleine afstanden op de zandstenen dakomranding. Vereenzaamd. Metaal mat glanzend in het kille doffe licht, als uit lang vervlogen tijden. Aan de gezichtseinder, hoog opstekend uit de traagbezonden kwalm der verre stad, fabrieksschoorstenen. Ontnuchterend, grauw en alledaags.

Tot ergens de lage hemel breekt, de gouden koepel zich fel verheldert en weer versombert, het bleek verweerde kopergroen lijkachtig afsteekt tegen de zwoegende regenwolken en een verre weerschijn van het zo kortstondig lichten de vergulde pilaartjes van het rond-open bovenstuk der koepel in een kille gloed doet staan. Als trachtte zich hier van wijd en zijd de grauw bedreigde morgen tot een schuchter begin van eigen leven op te maken. Van wijd en zijd.

De gestage wisselwerking van het alom open buiten, waardoor de wat meer verzorgde inrichting van het laatste vlie-

ringhok voor licht en ruimte toegankelijk en in enkel kleur en vorm schijnt op te gaan.

Een oude verroeste vulkachel, een vloerzeil met het gebloemd patroon van een Perzisch tapijt. Een grenenhouten schrijfbureau met groen laken overtrokken. In het raamkozijn de tablet met vork en hoorn van een huistelefoon. Dit alles - de spreek- en raadskamer - schier zonder afscheiding in het vlotte hemel-lichten, onttrekt zich aan de nuchterheid van het alledaagse en verkrijgt bij wijle de volle bekoring van een nieuw bewegelijk gegeven.

Maar dan voeren de zwartig ingelopen paadjes der vervelozige gronden weer binnen de doodse schemering van het middenvertrek. Weer terug in het broeikasachtige licht der kastenkamer en ligt er de vliering, de kanselarij, neerdrukkend vaal, zielloos, verlaten en ontmoedigend.

Dan gaat het - voor wie niet als ik tot de ingewijden behoort, die van de grote voortrap gebruik maken - over een door getemperde gasvlammen spaarzaam verlichte smalle gang, waarvan de onverhoedse wendingen geen einde schijnen te nemen. Tussen huiselijk aan de wanden opgestelde grote kasten door, langs blind-gesloten deuren, tot waar een zweem van daglicht lokt en onder een schuine daklantaarn de witte spijlers opsteken van de achtertrap. Even nog de duizelingwekkende aanblik ener dodelijk diepe binnenschacht. Maar het leven niet langer die vormloos matte plek in het onderbewustzijn. Weer herinnering aan de wereld en de mensen ergens ver. Met nauw bedwongen spot komt een knechtje uit een schemer portaal gedraafd, verdwijnt dan dartel in het zielloze trappenhuis, zich er thuis voelend als een konijntje in een duinpan.

Tastend en aan de smalle treden hortend voert het er moeizaam omlaag. Noodgedwongen soms aan het vuilwitte hekwerk der ijzeren spijlers gedrukt om voor een strompelende gedaante plaats te maken. Enkele half-neergedraaide gaspitten verspreiden een rossig schijnsel, dat in grote afstanden aan de grauwe wanden flakkert. Schaduwen als rook, als vleermuizenwiekslag, tuimelen om de spijlenkoker.

Maar een weerspannige glasdeur knarst in haar voegen.

Weer plotseling veilig gelijkvloers, lichtschuw in de stilte van een hol en bol beklinkerde hof, met alom het star-ogen der talrijke tot vier verdiepingen hoge vensters. Een flard van de grauwe hemel. Een enkele vreemd verloren binnenwoning, met bloemen in de kozijnen, een deur met een brievenbus en schelknop, als wezenlijk aan straat. Voetstappen klinkt nog leeg-vereenzaamd op in een hoge vestibule met aan de wanden grauw hard glanzend marmer. Langs het halfdonker ener statige trap met gebeeldhouwde leuning en een mollige loper onder zware messingroeden. Het trappenhuis geschraagd door blank geaderde roodbruine marmerzuilen. In de bovenschemering daar langwerpige fresco's van roommurwe naakte kinderfiguren. Over de trapopgang een helder koperen lamp met glanzende facetten van geslepen matglas. Nog binnenshuis in lichtbenomen kelderkoelte. Straatgeruchten gedempt. Een zware deur met hoge vensters achter lofwerk valt dreunend in het slot. Gejakker ener vigilante. Weer opgenomen in het vlottend stadsleven. Tussen grauwe zandsteenmassa's, zwaar tesamengedrongen onder een lage grauwe hemel. Grauw, maar verbeidend toch. Want eindelijk ontrukkt aan de nachtmerrie van een eng omkluisterde tocht...

Houd het me ten goede wanneer ik hier wat uitvoerig ben geweest. Maar het geldt mijn dagelijkse omgeving en bij nader inzien lijkt het me toch wel goed, dat jij die ongeveer leert kennen. Vooral waar ik zo tot in bijzonderheden vertrouwd ben met hetgeen waartussen jij je daarginds beweegt. Misschien ook begrijp je daardoor beter, dat het somwijlen met mij een beetje grauw in grauw is.

8. Mei 1905

Een maand bijna heb ik niets meer van me laten horen. Wil de schuld daarvan minder aan mezelf, dan aan - voor mijn geringe persoonlijkheid - diep-ingrijpende levensgebeurtenissen toeschrijven. Ik ben n.l. weer eens verhuisd.

Maar om te beginnen mijn dank voor je laatste briefje. En

voor alles, in gedachten een handdruk, dat je tijd gevonden hebt mijn moeder een paar maal op te zoeken. Ik vernam het pas voor enkele dagen van haar en kan je niet zeggen, hoe goed het me gedaan heeft. Ik voelde me op eenmaal in hare tegenwoordigheid verplaatst, en wel zo ontstellend duidelijk, dat het besef tegenover haar in veel tekort geschoten te zijn, helaas tegelijkertijd in me wakker werd. Maar ondanks dat, hoe weldoend is zo'n innige atmosfeer, die ook de grootste afstanden met trillende warmte lijkt te doordringen.

Je zult nu ook wel weten, dat het haar gelukt is mijn kabinetje te verhuren. Iemand van mijn leeftijd, ook op een kantoor, zodat zij overdag geen last heeft. Ik hoop maar, dat zij het voor de rest met hem kan vinden. Hij van zijn kant zal wel grote ogen opzetten, wanneer hij merkt hoe er voor hem gezorgd wordt. Hoe dan ook, haar stemming was beduidend opgewekter, hetgeen er niet weinig toe bijdroeg mij door de beroerde dagen heen te helpen, die thans weer achter me liggen. Daarom ook, houd het mij ten goede, wil ik er voorlopig niets van weten de depressies, waarover in een vorig briefje met een enkel woord sprake, als noodwendige fasen onzer bedenkwijze te aanvaarden. Een soort voorbereiding, het ware zuurdesem om tot een smakelijker dagelijks brood te geraken. Alle respect voor je rijpere ervaring. Maar jij liever dan ik en ik stond van je uitlatingen nogal benullig te kijken. Intussen ben ik toch maar eens naar de Koninklijke Bibliotheek gegaan en heb getracht daar dat werk over logica te krijgen. De koninklijke hier is een grootse instelling. De catalogus - geen kartotheek - alleen vult meerdere zalen en van dadelijk boeken meenemen is dan ook geen sprake. Na legitimatie moest er een formulier omtrent het verlangde worden ingevuld en toen ik na een paar dagen terugkwam, bleek het werk in andere handen. Niet veel succes dus, maar, om je de waarheid te zeggen, was ik er niet rouwig om. Het zonnige voorjaarsweer met een zweem van groen - een kinderzoentje aan een dor gelaat - had me slechts node ook maar die weinige ogenblikken aan een omgeving van enkel boeken doen afstaan. En van lezen was er, zelfs zonder de overhaaste aftocht uit mijn kamertje, waarschijnlijk toch niets gekomen.

Sinds lange tijd voelde ik me weer met mijn lot verzoend. Ik verlangde niet meer terug, want het heden was van een onuitsprekelijke bekoring vervuld. Hetzelfde onuitsprekelijke, dat vroeger een scheiding tussen mij en mijn omgeving wierp, wanneer ik soms in een plotselinge opwelling toenadering had gezocht. Dan schaamde ik mij reeds bij voorbaat, in het besef voor deze drang naar genegenheid geen woorden te zullen vinden, doch thans kon ik er mij zonder voorbehoud aan overgeven, omdat er niemand meer was, die naar een verklaring vroeg. Ik behoefde mij generlei dwang aan te doen, want zelfs al had wat er in mij omging een bepaalde vorm aangenomen, wie zou er hier belang instellen? En waarom mij daartoe de moeite gegeven, waar het ongekende liefdegevoel, dat mij doorstroomde, meer zeide dan alle woorden het ooit vermochten. Deze zeldzame liefdemomenten, niet de verschrikkingen, dunken mij dan ook de voorboden van een beter leven.

Geloof me intussen, dat ik zelfs daar niet aan dacht. Ik liet de dagen aan me voorbijgaan en leefde, als tijdens mijn korte oponthoud in dat hotel, in een atmosfeer van gelukkig dromen. Het enige wat me immer meer hinderde was, in mijn woning, een weeë, soms bijna onpasselijk makende reuk. Nauw merkbaar en toch, bij vlagen, alles doordringend. Ik weet het aan de warmte en een slachter in de buurt. Het was reeds zo onnatuurlijk warm, dat ik, niettegenstaande het geraas op straat, bij open venster sliep. Tot laat in de nacht een hete jeuking mij koortsachtig ontwaken deed. Ik dacht ziek geworden te zijn. Dat mijn begeerte, na maandenlange sluimering, in opstand kwam. Toen, nog doodstil liggende, voelde ik het schichtig krieuwen aan mijn polsen, wist ik op eenmaal in het donker en sprong vol afschuw uit het bed. De rest zal je vermoedelijk al geraden hebben. Ik stak mijn kaars aan en - om met de doctorandus te spreken - als een korporaal met zijn manschappen trokken de opgeschrikte wanzen over de lakens naar hun kwartieren terug. Op de sofa, waar ik de rest van de nacht trachtte door te brengen, was het niet minder onrustig en, ik schaam me niet om het te bekennen, ik kwam ertoe me zielsongelukkig te gevoelen.

Toch schijnt het niet bijzonder veel om het lijf te hebben. De kleermaker tenminste nam het al heel wijsgerig op. ‘Ach zo,’ antwoordde hij de volgende morgen op mijn zenuwachtig beklag, ‘u bedoelt die kleine rode beestjes!’ Maar er zou onmiddellijk een zuiveraar komen. En toen ik, na nog een dergelijke nacht, probeerde wat van de vooruitbetaalde huurpenningen te redden, staarde hij met me zijn lege ogen hulpeloos aan, tot het hem te binnen schoot, dat de hoofdzaak in het leven was, gezond op de borst te zijn. ‘En dat is u’ verklaarde hij nog met nadruk. Daarmede was de aangelegenheid voor hem afgedaan en ben ik zelf, met opoffering van enige kontanten, daar maar hals over kop weggegaan. Wil je geloven, dat ik die smerige oude kerel in zijn luizenboel vervloekt heb? Het betekent alles niets, vooral niet in zo'n grote stad. Ik weet het wel. Ook op het kantoor heeft men mij danig uitgelachen. Maar als kind krijg je een schoon hemdje aan en wordt je properheid geleerd. Dat kon ik in mijn donkere ellende daar op dat kamertje maar niet vergeten. Ik dacht er telkens weer aan, tot me vanzelf de tranen in de ogen drongen. Zo verlaten als toen ben ik nog nooit geweest. Die maanden, die ik nu al bijna zonder een woord te spreken, hier 's avonds rondgezworven heb en dan nog zo'n allerlaatste verwaarlozing. Weer als kind heb ik me gevoeld en ben aan dat bed geknield. Ik had er een recht op zo te doen. Er bleef me niets anders meer over en ik heb de sterke Vader in mijn nabijheid gehad. Thans woon ik met een Hollander samen, die ik voor enige tijd in de Vereniging heb leren kennen. Hoe goed alweer, dat ik mij aan dat soort gezelligheid niet onttrokken heb, al moet men de bedoeling dezer wekelijkse samenkomsten gewoonlijk voor de daad houden. De stad lijkt me te groot voor een dergelijke beweging en brengt ook het euvel met zich der heterogene elementen. Maar het hoofddoel is liefdadigheid en daarmede worden de arme landgenoten hier zeer gebaat. Bij gelegenheid hoop ik nog wel eens terug te komen op deze nuttige instelling, waarvan Mr. J. de stichter is. Voor heden genoeg.

[Dit briefje is enigszins anders uitgevallen, dan het mijn plan was.] Een ding nog. Geloof toch vooral niet, dat ik mij opzet-

telijk of hovaardig aan omgang met mensen zou onttrekken. Integendeel, al wat mij maar enigermate tegemoet wil komen, vindt in mij nog immer de welgezinde aanvanger bereid. Maar geen beminnelijke oppervlakkigheid, daar bedank ik voor. Buiten mijn betrekking meen ik nog een recht op waarheid te hebben. Vind ik die niet, dan blijf ik voorlopig nog maar liever alleen. In dit opzicht wint de doctorandus het nog van iedereen, die ik tot nu toe hier ontmoette. Maar zijn oprechtheid heeft een donkere keerzijde en dan, van mijn kant is er iets leugenachtigs in deze omgang. Zijn gezelschap zoeken bij gebreke aan beter. Vandaar dat ik hem de laatste tijd weer minder zie.

Alles bij alles schijn ik ook hier weer voor een beschouwelijke afzondering bestemd.

9. Juni 1905

De gestalten hebben zich zo langzaam gegroepeerd. Ook mij is mijn vaste plaats aangewezen en somwijlen doet het geheel me aan een schaakspel denken. De kastelen zie ik op de achtergrond. Zij vertegenwoordigen voor mij die ontzaggelijke rijkdom, waarover ik je al eens schreef en waartegen iemand als de gezant, die er naar onze begrippen toch al heel warm inzit, zich zwaar gehandicapt moet voelen.

Zo'n hevige rijkaard is toevallig onze consul-generaal hier.¹ Het is een Duitser, een jood van geboorte, die zich tot een der machtigste mijnbezitters heeft weten op te werken. Hij heeft in de stad een prachtig eigen huis, dat wel iets op het paleis der Koningin-Moeder lijkt, alleen nog groter. 's Zomers woont hij op zijn enorm landgoed in een lustverblijf, waar de hoogste adel bij hem te gast komt. Zijn vele geld verschaft hem ook toegang tot het hof en hij behoort zelfs tot de intiemen van de Keizer. Ik vermeld dit enigszins uitvoerig om even uit te doen komen, wat er met mammon hier al zo te bereiken valt. En ook om nog eens extra voelbaar te maken, hoe schameltjes een flink Hollands fortuin daartegen afsteekt. Eigenaardig in casu is bovendien, dat de arme rijkaard - onze ge-

zant - maatschappelijk de meerdere van de croesus is, hetgeen, uit de aard der zaak, aan die verhouding van weerskanten een vreemde bijmaak geeft. Hoort men nu nog van de attaché met het pierrot-gezicht, dat, naar Amerikaanse opvatting, de consul-generaal er weer slecht voorstaat, omdat hij b.v. geen groot stoomjacht houden kan, dan vallen voor die stumper ook weer de grenzen weg. Wat ik maar zeggen wou is, dat de sterke positie der kastelen ook op mij haar uitwerking niet gemist heeft, zodat ik alleen nog maar het relatieve van rijkdom zie en me er soms in ernst ongerust over begin te maken, of onze gezant het eigenlijk wel goed doen kan. In hem, een lange slanke figuur, met lichtgrauwe ogen en een grijs puntbaardje, zie ik bij voorkeur het type van de raadsheer. Ik kan me hem dan ook moeilijk anders voorstellen dan aan een bureau-ministre gezeten. Zijn liefste bezigheid is het schrijven van lange brieven, terwijl het gaan en komen van vorstelijke personages zijn voortdurende aandacht heeft. Hij schrijft ontzaggelijk veel.

Kort na mijn aankomst viel mij de eer te beurt te zijnen huize - de familie bewoont een, zeggen we, veertienkameretage onder onze vliering - te mogen dejeuneren, om aan mevrouw en de dochters voorgesteld te worden. Dit is nu al weer enige maanden geleden en ik ben er sindsdien niet meer geweest. Ik had ook daar onder het embarras van mijn grauw colbertje te lijden, schoot tot nauwbedwongen spot van het bedienend personeel in eetmanieren tekort, en gaf dus zelf aanleiding te over om als het piepjonge kuiken ontvangen te worden. Voor beide partijen een even pijnlijk experiment, waarvan me de noodzakelijkheid ontging. De ganse familie echter was vriendelijk en tegemoetkomend. Men deed vooral zijn best me op mijn gemak te stellen, hetgeen ik tenslotte dan ook wezenlijk was en de hoofdindruk, die ik van dat bezwaarlijk bezoek heb medegenomen, is die van een hecht en gelukkig gezinsleven. Wat ik er overigens aan rijkdom zag, gegalonneerde knechts, prachtige woonvertrekken, de equipage, die kwam voorgereden, het leek mij niet minder noodwendig tot deze mensen te behoren, dan het zwarte pak, dat een kelner zich verplicht te dragen. Bedenkt men nu nog, dat deze z.g. bevoorrechte

stervelingen de hen omringende weelde al even vanzelfsprekend vinden, daaraan dus geen grond tot groter tevredenheid meer kunnen ontlenuen, dan blijft er alleen een zeker gezond bien-être over. Maar dat zullen ook veel armer lui wel in gelijke mate deelachtig worden en ik ben ervan overtuigd, dat - toevallig een paar maatschappelijke treden lager geboren - die gezant met vrouw en kinderen weer een tevreden werkmansgezin zou hebben vertegenwoordigd, zoals ik er hier zo vaak reeds gelegenheid had gade te slaan.

De pionnen n.l. worden hier beter onderhouden dan bij ons. Zo deed het me in de aanvang nogal eens vreemd aan een heer, met een dop en een boordje aan, zomaar midden op de trottoir te zien zitten. Tot het een straatmaker bleek te zijn. Ook zondags gaat de werkende stand hier opvallend netjes gekleed en al wil ik daarmee over de toestanden op het platteland geen oordeel uitspreken, in de stad schijnt welvaart te heersen. Daarvan heb ik me op mijn eenzame tochten door de arbeidsbuurten kunnen overtuigen. Armoede zal zonder twijfel ook wel worden geleden, maar niet als toestand zonder overgang naast, in barre tegenstelling met verfijnde weelde. Het teken van verval. Afzichtelijke armoede ener ganse kaste. Men krijgt eerder de indruk, dat hier een volk wordt 'gehouden' en verzorgd als het goede ros op stal en wanneer men dan nog hoort van ouderdomspensioenen, ongevallenverzekering, woningvoorschriften, dan wordt het soms onbegrijpelijk, wat het socialisme nog verder wil. Het lijkt alles reeds in optima forma geregeld en als beginneling, bezig hier zijn leventje in te richten, heb ik tijdens mijn eenzame zittingen de gewone werkmans maar al te dikwijls benijd. 'Blijf wie je bent' had ik dan waarschuwend willen roepen. 'Laat je niet in met deze geschoolde vorm der ontevredenheid. Doe liever eerst de nodige levenservaring op en leer dat rijkdom slechts betekent, zijn behoeften aan zijn middelen ondergeschikt te maken.'

Maar dan komen er dagen, dat ik de dingen anders zie. Ogenscheinlijk kleinigheden. De opgang 'alleen voor heerschappen', waarover ik je al eens schreef en die mijn bloed nog immer aan het koken brengt. Of, onverwacht, een soldaat, die

alleronderdanigst te groeten staat. En wat verder. Ja waarlijk, de meerdere, die achteloos door hem heen kijkend, voorbij wandelt, zonder ook met een enkele beweging die slaafse groet te beantwoorden. Toen ik dat voor de eerste maal meemaakte, trof me zo'n sprakeloze verontwaardiging, dat ik bijna een voorbijganger aan de mouw getrokken had. 'Heb je het gezien?' 'Heb je dat, verdomme gezien.' Een schandelijk voorval, waarvoor ik getuigen diende te zoeken en al heb ik mij daar nu sinds lang aan gewend, het blijft een smet, een rotte plek. Een tartende slag in het aangezicht, die enkel maar door een zweepstrijem bloedig gepareerd kon worden. Wat helpt zo betere huisvesting en goede kleding. Dat hebben in een bordeel de pensionnaires ook. En ook de 'patron' spreekt als in sommige oorlogsbeschouwingen over 'mensenmateriaal'. Ja, dan kan ik de gedachte niet van me afzetten, dat er achter die zorg voor het volk nog een geheel andere bedoeling zit. Revolutie dus, nog voor het te laat is!

Je merkt, ik zwerf nogal tussen uitersten, maar dat komt wellicht omdat, nu mijn uiterlijk leventje zich zo'n beetje geregeld heeft, ook mijn geest er op uit is om, zoveel mogelijk, klaarheid te schaffen. Zich een uitweg door allerhand oude rommel te banen, waartoe, vrees ik, ook weldra mijn radicale neigingen, het elan van 'Rouge et noir' zullen behoren, na de kennismaking met Thiers' geschiedenis der Franse omwenteling. Tien delen, fraai geïllustreerd, die mij tenslotte in plaats van dat werk over logica in handen kwamen. Welk een logica van bloedige gezindheid. Ik heb er de helft niet van gelezen, maar toch meer dan genoeg om snel rechtsomkeer te maken. Thans leef ik in afwachting. Mijn lichaam sluimert nog immer, maar in mijn hersenen is er soms een hevige spanning. Als ware ik een in het eindspel vooruitgeschoven pion, die voorlopig niet van zijn plaats komt, omdat er zich nog te veel tegenstrijdig denken op samentrekt. Maar er hangt iets in de lucht, dat merk ik wel.

Waar ik nu woon, lijkt het me weer niet voor lange duur. Een soort pension onder leiding van een Saksische matrone. Er zijn daar andere wansjes, die overdag slapen om pas tegen donker het huis te verlaten. Maar dan worden zo ook erg be-

drijvig en de ganse nacht hoort men er de deuren klapperen. Ik heb er een bescheiden achterkamertje met uitzicht in de tuin van een groot ziekenhuis. Bijna iedere morgen wordt daar een begrafenisstoet geformeerd. De Hollander woont voor aan straat in een zeer behagelijk appartement. Als zoon van een groot-industrieel kan hij het veel beter doen dan ik. Om zijn vak grondig te leren, werkt hij als gewoon arbeider in fabrieken en gaat er 's morgens in zijn blauwe wambuis al vroeg op uit. 's Avonds eten we dan samen in een wat duurder gelegenheid dan ik gewend was, tot het voor hem weer heel gauw bedtijd wordt. Zo zien we elkander betrekkelijk weinig en blijven er voor gemeenschappelijke ondernemingen alleen de zaterdagavond en de zondag over. Maar 's zondags is hij meestal ergens uitgenodigd en het enige waartoe we voorlopig kwamen, was in het nachtleven hier een blik te slaan. Maar daartoe leent zich dan ook de zaterdag bij uitstek!

Het is een heel bijzondere beweging. Een obsederende gedachte om niet naar bed te gaan. Een soort waanzin om van de nacht een dag te maken, zodat het tegen morgengrauwen nog drukker in de hoofdstraten is dan overdag. Van twaalf uur af rijden er weer aparte nachtomnibussen; het tramverkeer gaat verder met nieuw personeel; in de concerthuizen komen verse muzikanten aangerukt. Zo bestaan er hier een paar cafés, die de laatste jaren ook nog geen uur gesloten zijn geweest.

Waartoe dit alles? Men noemt het wereldstad-leven en legt er in bonte affiches met voorliefde de nadruk op. Ook een verschijnsel dat te denken geeft, die zucht om toch vooral een metropool te willen zijn. Eigenaardig, hoe ik in de eerste tijd van mijn verblijf, nog vastgeroest in de goede oude degelijkheid, aan die bruisende zee voorbijgeleefd ben. Ik waardeer het er als een onpartijdig toeschouwer mede kennis te hebben kunnen maken. Maar het was alweer een kwestie van piasters en in mijn kasboekje komen dan ook enkele onevenredige posten voor, zodat ik de laatste avonden weer kalmpjes met de doctorandus doorbracht.

Maar genoeg voor heden. Het loopt tegen middernacht. Ik heb dit briefje nog eens over moeten schrijven, omdat het door

verbeteringen haast onleesbaar was. Ik stond op het punt om het te verscheuren, maar bedacht toen weer... Allemaal omstandigheden, die op een gebrek aan innerlijk evenwicht duiden. Ik laat het leven aan me voorbijgaan, maar er is een geresigneerde binnenstilte, die me niet bevalt. Geresigneerd, zonder nochtans zelf te weten waartoe. Zo voel ik me na de korte opwekking door het voorjaar. En dat is dan ook wellicht het enige, wat ik te melden had.

Eindnoten:

- 1 Blz. 30 Consul-generaal J. Wolff. Wat Feijlbrief betreft van weinig belang. Als zij elkaar later nogal eens in groter gezelschap ontmoeten, speelt Feijlbrief knap - aldus oud-attaché A. Millenaar te Katwijk - op zijn zin voor het scabreuze en vertelt honderduit over de pornografische romans waarmee hij zich vermaakt heeft.

10. Juni 1905

Weet jij wat atmosfeer is, levens-atmosfeer? Somwijlen meen ik het zo duidelijk te voelen. Vooral nu er de laatste avonden zo'n verslappende warmte over de stad bezonken is. De grote huizenblokken stralen dan de overdag geabsorbeerde hitte langzaam uit; de geluiden klinken traag en gedempt; overal in het donker staan deuren en vensters open; de straten zijn van een lauwe damp vervuld. Wie het maar enigszins doen kan, gaat naar buiten. Naar de grote meren in de omgeving, om er op terrassen aan het water van de koelte te genieten.

Ik heb dat ook reeds een paar maal gedaan, maar het naar huis komen in de overvolle, verstikkend hete treinen, bederft tenslotte de stemming weer. Daarom geef ik er maar de voorkeur aan rustig in de stad te blijven, die als uitgestorven is, zodat men in de anders zo drukke restauraties overal plaats vindt en op zijn wenken wordt bediend. Mijn enige zorg is dan niet al te warm te worden en zo bracht ik nogal eens een avond met de doctorandus door, die ergens in de studentenbuurten zijn eethuis heeft. Hij houdt er een hond op na, het enige wezen, waarom hij nog iets schijnt te geven en waardoor hij, nog meer dan het toch al in zijn aard ligt, met vreemde mensen ongenoegen heeft. Honden zijn hier n.l. niet in tel; ze worden slechts bij uitzondering in publieke gelegenheden toegelaten en van uit de stad gaan is voor de doctorandus zo vanzelf geen sprake. Daarom ook weet ik hem gewoonlijk te vinden en het enige wat mij bij deze samen-

komsten hindert, is, dat ik hem bij gebreke aan beter gezelschap, uit verveling, in zijn eenzaamheid opzoek. Hij voelt dit natuurlijk ook wel en, om mijn goede wil te tonen, heb ik de Hollander, met wie ik samenwoon, een paar maal medegebracht. Kort geleden hebben we nog zo'n zitting gehad. Een smoorhete zaterdagavond. Het lukte niet bijzonder, want de beide anderen kunnen elkander niet zetten, maar onverwacht brak er toch weer die fijne stemming door, waarin al mijn verlangens op wonderse wijze gestild lijken. Besef van levensvolheid, zonder er zelf aan deel te nemen. Geluk van weemoed niet meer te onderscheiden.

We zaten in een overdekte veranda voor aan straat. Het was al laat geworden. De restauratie achter ons, waarvan alle deuren en vensters openstonden, was leeg. In het donker buiten gingen telkens trams voorbij, dicht bezet met mensen, die nog uit de omstreken terugkwamen. Werd het een ogenblik stil, dan voelde ik de nacht zich over de verstarring der huizenstad zoel uitbreiden, tot waar het landschap zacht en alom open lag, met trage heuvelingen van donkere bossen aan het donkere water. Dan klonken de geruchten van de straat weer op, was - van verre gedragen - een koeltje de lichte veranda binnengekeerd en bleef nog slechts de herinnering aan een geluk, dat niet volmaakter zijn kon en toch in zichzelf teloorging, als het ruisend breken van de zee.

Het is iets onuitsprekelijks, wat me in zulke vluchtige ogenblikken overkomt. Dat doordringende besef van hoogste levensvolheid, zonder het in werkelijkheid tot iets, hoegenaamd, te hebben gebracht. Dat laatste behoeft dan ook niet, maar juist door die redeloze overtuiging, dat uiterlijk gebeuren nooit tot iets waardevollers zal vermogen op te voeren wordt deze gelukkige ervaring door een even onuitsprekelijke droefgeestigheid begeleid. Of juist wellicht: het samengaan van geluk en weemoed is de diepere grond der onuitsprekelijkheid van dat gevoel. Van die woordeloze zekerheid tevens, dat er van het leven in hoogste zin geen praktijk als zodanig meer bestaat, zodat men, om in deze zeldzame stemmingen consequent te blijven, aan zijn werelds bestaan alleen nog maar een einde zou kunnen maken.

Al schrijvende is het me gebeurd van het ene uiterste tot het andere te vervallen. Van levens-atmosfeer tot zelfmoordoverweging. Wil het als terugslag van de dagelijkse praktijk verontschuldigen. Want ik ben nog steeds maar al te zeer van stemmingen afhankelijk. De uiterlijke dingen gaan monotoon, schier zonder indruk achter te laten, aan mij voorbij, en toch voel ik me geweldig heen en weer geslingerd. Zodat ik de noodzakelijkheid onderkend heb, je voortaan van mijn leventje op een geheel andere wijze te berichten. Veel korter dan tot nu toe, zuiver innerlijk, hoogstens met wat kleuren of even aanuiding van plastiek. Als sommige kubistische schilderijen. Misschien, dat ik het een volgende maal eens zo probeer, maar een zeer concreet geval moet ik toch nog met een enkel woord vermelden.

Mijn kasboekje is weg. Door de nachtelijke onderzoekstochten met mijn huisgenoot, waren er reeds onevenredige posten in voorgekomen, tot een mistroostige regenavond de uitgave bracht, die ik niet meer als alle voorafgaande naar waarheid heb willen boeken. [Ik had er desnoods wel een omschrijving voor kunnen vinden. (Maar vijf gulden voor foei - foei lijkt me een te wrange grap.)] Ik heb, toen ik 's morgens thuis kwam, mijn kasboekje in de tuin van het ziekenhuis gesmeten. Het was een impulsieve beweging. Ik voelde mezelf tot stervens toe ellendig. De aanblik van die vale kamer, met een slapend kind achter een schot in de hoek, wilde niet wijken. Toch bespeurde ik geen berouw. Ik moet er mee breken, maar zolang het mijn weg nog kruist, zal ik er nimmer een luchtig avontuur van kunnen maken en in zover ben ik nog blij, dat het niet in koelen bloede is geschied. Want mijn adem stakte, toen ik die vrouw op me zag afkomen. Ze kwam opdoemen uit het verleden, dat aller-onverhoeds weer de hand op me legde. Ze was bleek en mager, afgeleefd niettegenstaande haar jeugd, lelijk met vochtige donkere ogen. Donker gekleed, deed ze me in niets haar beroep vermoeden. Was het haar moeder-zijn, dat de zonde als een nachtmerrie uit de grond deed oprijzen? Voelde ik bij ingeving, hoe het haar uit dagelijkse afstomping nog eenmaal met een even fel begeren op de regenstraten had gedreven? Uit donkerste onbewust-

heid werden we elkander tegemoet gevoerd en niets van wat bereid stond, werd er onaangetast gelaten. Een slachting, een...

Maar het lijkt onbetamelijk daar verder over uit te weiden. Trouwens, honden op straat geven in hijgende vrijmoedigheid hetzelfde dartele bedrijf ten beste. Die olijke rakkers, die verstandelijk het dichtst bij de mensheid heten te staan! Wat ik maar zeggen wou, ook met de beste wil, kan ik daar voorlopig nog geen verschoonbare vorm voor uitdenken. Ook in het huwelijk niet. Ik moet er helemaal van afzien, het komen te vergeten, of er midden in springen om te sidderen en te branden en daarna, met de hand voor de ogen, als voor iets afschuwelijks wegvluchten. Ik kan me niet uit de verte koesteren aan die hitte.

Het is geen eigen wijsheid, die ik hier debiteer. Je kunt het in Hebbel naslaan. 'In die Hölle des Lebens kommt nur der hohe Adel der Menschheit. Die Anderen stehen davor und wärmen sich.' Zo ongeveer. Ik las het toevallig enige dagen later en dacht, dat het meer dan toeval was. Waarmede ik mezelf niet tot de adelstand wil verheffen. [Intussen, mocht je het ontmoeten, leg er dan een vouwtje bij (Dickens' Captain Cuttle).¹] Citaten en nog eens citaten, maar ik ben toch wat dankbaar, weer te kunnen lezen. Want binnenkort zal ik alleen in het pension, waar nooit gekookt wordt, moeten achterblijven. De Hollander gaat naar Engeland om zich verder in zijn vak te perfectioneren. Die omgeving daar, dat klapperen met deuren in de nacht, heeft er ook het hare toe bijgedragen mij uit mijn voegen te rukken. Ik zal er dan ook wel weer de langste tijd gewoond hebben.

Hoe rustig, bijna geestelijk, heb ik hier die eerste maanden geleefd. Ik weet nog, hoe er een ochtend in de lentezon een klein meisje voor me uitliep. Ik zag de bijna doorschijnende geledingen van haar fijne handje aan de zwakke tere pols en nog nimmer waren van het scheppingswerk mij de schoonheid en de gedachte zo zuiver verbonden geopenbaard. Daarbij die koestering door het voorjaar. Ik voelde me gelukkig. Er was niets meer, dat ik miste. Onthouding leek mij in deze levensstaat even vanzelfsprekend om gewoon verder te kunnen le-

ven als mijn ademtucht. Het enige, wat ik in mijn armoede niet kon prijsgeven. Wel waren het heldere streken, waar mijn scheepje henen dreef. Het ligt weer wrak geslagen. Hopen we op betere tijden.

Eindnoten:

- 1 Blz. 38 Van Oudshoorn zinspeelt hier op de favoriete zegswijze van Captain Edward Cuttle, een van de personages uit Dickens' roman *Dombey and Son* (1848): 'When found, make a note of.'

11. Juli 1905

Je briefje was voor mij een grote geruststelling. Ik had n.l. het gevoel in mijn vorig schrijven wat te ver te zijn gegaan. Voor jou intussen betekende het slechts 'werelds gerucht je uit de verte toegewaaid'. Mij was het de terugslag van het grote wereldgedruis, dat me hier bij voortdoring omgeeft. Eén ogenblik van vergetelheid, en men stemt uit volle borst dezelfde tonen aan. Men gunt weer recht van meespreken aan het verleden. Het blijkt niet uitgebloeid. Of beter, het heeft nog de kracht om je onverwacht pal op het lijf te rukken en aldus die korte spanne van bezinning te overbruggen, die het van het heden scheidt. Is dat eenmaal gebeurd, dan blijft er niets meer over. Geen verleden en geen toekomst. Dan zet zich die redeloze overtuiging eigenzinnig vast: dat het einde genaderd is en men dienovereenkomstig handelen moet.

Ik heb tegen een dergelijke waanvoorstelling te kampen gehad. Ik weet, dat erover te schrijven, reeds gelijkstaat met een toegeven aan de mogelijkheid van deze laatste bewustloze daad. En ik zou er dan ook met geen enkel woord op terugkomen, wanneer je bovendien niet als je mening uitgesproken had, meer nog dan van anderen overtuigd te zijn, dat het mij niet uit mijn banen drijven zou. Zo ongeveer. Je briefje zelf heb ik niet meer ter hand.

Maar ik deel die overtuiging niet. Zelfs thans nog, nu mijn innerlijk evenwicht weer enigermate is hersteld, kan ik het gevoel niet van me afzetten, me in groot gevaar bevonden te hebben. In mijn hoofd dreunt nog iets na van een lelijke ruzie, alsof er een ruwe patroon in een vredig huis was binnengedrongen en daar met zijn vuist op tafel had staan bonken, om oude rechten te doen gelden. Voor ditmaal is het me nog gelukt hem eruit te smijten, maar ik moet op mijn hoede blijven.

Ik ben op mijn hoede en dat te beseffen kan me soms heimelijk doen glimlachen, wanneer het leven, als tegenwoordig het geval, zo gemakkelijk en zonder me erin te willen betrekken, aan me voorbij glijdt. Die gewaarwording, dat de dingen voorbijglijden, wordt plastisch nog versterkt, doordat ik deze laatste weken nogal eens uitgenodigd werd door het jongmens met het pierrotgezicht om tochtjes in de omstreken te maken. Hij houdt er n.l. een eigen automobiel op na en gewoonlijk gaat het dan langs de grote meren, met telkens uit het donker van de bossen een ruim uitzicht over het tintelende water - nog verlevendigd door grote witte raderboten en talrijke blanke zeiltjes - en naar verre bosrijke heuvels in warm zonlicht. Het zijn vrolijke uitstapjes, waaraan ook vrolijke dames deelnemen, want de pierrot leidt een onbekommerd leven. Soms, tegen de schemering, kwamen we aan een afgelegen uitspanning, waar het na de lange stilte van de buitenwegen, opvallend druk was en bij parelende wijn een kostelijk avondmaal gebruikt werd. Gingen we onder het zoele donker van de dennenbossen de stad weer tegemoet, dan lachte ik in stilte. Dan voelde ik een te veel en een tekort, maar wilde niet verder denken. Eenmaal in mijn kamertje, onrustig ingeslapen, duurde het vlotte ritmische bewegen nog, louterde zich het wezenlijk beleefde tot zachte veiliger droomgezichten en bracht te ontwaken de zuivere verheuging me weer een dag verder ongeschonden van dit sombere dreigement te weten. Kortom, ik schijn weer betere streken tegemoet te reizen en ben ook weer aan het lezen geslagen.

's Middags, na kantoor - we zijn tegenwoordig dikwijls reeds om drie uur klaar - begeef ik me naar de Hollandse Vereniging. Bij de grote hitte van thans is me dat gemakkelijker dan naar mijn kamer terug te keren, die een heel eind buiten het centrum ligt. De Vereniging bevindt zich, dicht bij het Gezantschap, midden in de stad. We hebben daar een tweekamerwoning tot onze beschikking, zeer netjes ingericht. Een kleine speelkamer voor aan de straat en achter, met uitzicht op een binnenhof, de ruime conversatiekamer, waar het heerlijk koel is. Ik heb daar wat boeken heen gebracht, kan er een paar Hollandse couranten geregeld inzien en - wel vooral omdat ik er

tot nu toe overdag nog nooit een sterveling aantrof - begin ik me daar erg huiselijk te gevoelen. Veel meer dan op mijn kamertje. Een gewaarwording van: 'ziezo, daar is hij weer behouden aangekomen' wanneer ik, na de huissleutel van een afgesproken plaats tussen twee spijlers van de trapleuning te hebben weggenomen, de kleine lege garderobe betreed en me even later in een der lederen clubstoelen van het halfdonkere achtervertrek nederlaat. De enige, die me somwijlen een bezoek komt brengen is een jonge dienstmeid uit het restaurant beneden. Een soort assepoetser, die uit verveling een praatje begint. En - als om de vergelijking te completeren - af en toe, heel onverhoeds, zo even juist, een grote angorakater, die vol kolenstof, ergens van een donkere vliering schijnt te ontsnappen en, behagelijk snorrend, met eerbiedige strijkages zijn opwachting maakt.

Een omgeving dus, bij uitstek geschikt om het grotestadsleven te doen vergeten. Een rust zo doordringend, een overgegeven veiligheid, die me telkens zelf opnieuw verwondert. In een dergelijke stemming las ik er v. Hoffmannstals *Kleine Dramen*. De dood van Tizian. *Ballade des äusseren Lebens*. Ik kan je niet zeggen hoe wonderlijk me dit werk heeft aangedaan. Dat is in perfectie die levensatmosfeer benaderd, waarover ik je met enkele onbeholpen woorden mijn eigen ervaring trachtte kenbaar te maken. Ook meende ik nauwe geestverwantschap tussen hem en Boutens te bespeuren en zeer eigenaardig lijkt me, dat beide auteurs ook uiterlijk veel overeenkomst vertonen. Iets voor astrologen. Verder kwam me nog een onaanzienlijk boekje in handen, dat ik ergens voor twintig pfennige kocht. Een geschriftje van Spinoza: over de volmaking van het verstand.¹ Veel heb ik er tot heden niet van begrepen, maar zo klein als het is, belooft het me oneindig meer dan zijn dikke *Ethica*. Zo zelfs, dat ik het geregeld bij me draag. In de inleiding komt over de begeerte een uitlating voor, die ik in zijn geheel moet overschrijven. 'Auf den Genuss' - het is een Duitse vertaling - 'jedoch folgt tiefe Verstimmung, welche den Geist, wenn auch nicht ganz *verstört*, so doch in Unordnung bringt und abstumpft.' Zo eenvoudigweg staat dat daar en wellicht vind je er ook niets bijzonders

aan. In een traktaatje zou het me ook niet opgevallen zijn, maar het is de bron, die het water louterde. Ik kwam als voor een geheel nieuwe waarheid te staan en wat mij daarin persoonlijk het meeste trof, heb ik ten overvloede onderstreept. Dan iets verder, waar gemotiveerd wordt, waarom hij zijn heil in de wijsbegeerte zoekt, heet het dan nog eens: ‘Ich sah nämlich, dass ich mich in einer sehr *gefährvoller* Lage befand...’¹ In de rest van het werkje, dat nauwelijks zestig kleine bladzijden telt, is over dit thema geen verder sprake meer en het kan dan ook niet in mijn bedoeling liggen, het op het niveau van handleidingen voor kamertjeszonde terug te brengen. Maar wát mij bij deze lezing van die enkele woorden zo trof, was de plotselinge zekerheid: wanneer hij ervan afweet, bleef geen ander ervan verschoond. En indien hij het zó wist, is het een eeuwige waarheid. Dan is het leven de strijd, die ik aan den lijve meemaak en zolang ik dus maar vecht, behoef ik me niet te schamen. Ook beseft ik dan weer zo duidelijk, dat, in mijn bijzonder geval, het socialisme - onverschillig, of het gelijk of ongelijk mag hebben - aan me voorbijgaat. Want rijk of arm geboren, zou het hoofddilemma toch altijd hetzelfde zijn.

Je merkt, ik tracht aan het bijzondere een algemene zijde te ontwaren. Die richting moet het uit. Maar daarvoor ben ik voorlopig nog op anderen aangewezen. Op mensen, waarvan ik met zekerheid weet, dat zij het nauwgezet met de waarheid nemen. Want de rest zoekt elkander een rad voor de ogen te draaien. Zo zet ik ook dikwijls in mijn onmiddellijke omgeving de oren open. De doctorandus maakt er zich kort en bondig van af. ‘Geef mij maar liever een broodje met ham.’ Daar hoeft men bij hem niet aan te twijfelen en er is zelfs iets treffends in. Zijn misère lijkt te hard voor zinnelijk gemijmer. En dan, hoe zou hij het onderscheid niet kennen tussen geld voor een vluchtig ogenblik uitgegeven, of aan een veilige avond in een warme kroeg besteed, met een goed glas bier en nog een kluif voor zijn hond. Het is bij hem alles zo doorzichtig. Het vrouwelijke is uit zijn bestaan verdwenen. Het laat zich ook uiterlijk niet meer met zijn persoon verenigen en zo blijft er bij hem ook in dit opzicht al evenmin iets achter de schermen. Zijn leventje is voor mij een opengeslagen boek. Daarbij is hij

altijd opgeruimd, zodat ik zijn gezelschap telkens weer zoek. Wanneer hij toch op de een of andere manier te helpen was. Maar hij is te eigenzinnig.

Wat het geslachtelijke betreft, drijft de pierrot de oprechtheid op een andere spits. Die neemt vooral geen blad voor de mond. Hij houdt er een vrouwspersoon op na, waarmede blijkbaar een geheel programma moet worden afgewerkt. Als een jonge hond dompelt hij zich van de ene lauwe moddersloot in de andere en staat dan nog te kijken: 'Wat nu?' Misschien dat hem de lezing van 'La Bas'¹ te stude zou komen. Maar hij is daar nu eenmaal mede begonnen en wil het niet bij halve maatregelen laten. Was het toevallig iets anders geweest wat hij flink en mannelijk vond, dan zou hij ook daarin allerhand presteren. Er gaat acrobatenkracht van uit en dat, gepaard aan zijn vrijmoedigheid, redt hem in mijn ogen. Daarbij heeft hij een goed karakter en een helder verstand en zo geloof ik beslist, dat hij het nog eenmaal tot iets brengen zal. Pijnlijk was het mij in de aanvang, dat de oude Mr. J. van al die ondubbelzinnige verhalen de getuige moest zijn. Maar het bleek op hem de uitwerking te hebben van een mals regentje op dorre bodem. Voor jaren n.l. heeft hij, wat men zo noemt zijn partij meegeblazen. Tot de trompet een deuk kreeg en hij is gaan trouwen.

De doctorandus maakt tegen deze beiden geen slecht figuur. Hij heeft - ik zie het thans duidelijk - iets reïns en kinderlijks bewaard, dat echter meestal achter zijn grimmigheid verscholen blijft. Ik zelf heb voorlopig geen reden me als een monstrum te beschouwen, te minder wanneer ik me daarbij op mijn ogen verlaat.

Wat men hier zoal aan zedenbederf te zien krijgt, stemt tot nadenken. Een soortgelijk verschijnsel als zich bij de rijkdom voordoet. Een verplaatsen van de grenzen door het aanleggen van een verlengstuk, zodat alwat zich binnen het eerste rayon nog onderscheidde wordt genivelleerd. Een nacht met de Hollander op stap, kwam ik er zo toe in een paar deernen, door ons ter wille van haar terreinkennis op sleeptouw genomen, bijna preutse jongedames te zien. Tegen het einde van de exploratietocht, 's morgens vroeg, ergens in een dicht bezet

etablissement verzeild, hadden ze ons met onverholen broodnijd op een tafeltje met jongelui opmerksaam gemaakt, die ook zonder dat onze aandacht niet waren ontgaan. Gepoederde aangezichten, braceletten, verwijfde mimiek. Sindsdien is me in het straatleven ook een en ander opgevallen, waaraan ik die eerste maanden zonder vermoeden voorbijgelopen moet zijn. Een openlijke concurrentie met de veile bruidjes, die hier elkander toch reeds geen voet terrein meer lijken te gunnen. Blijkbaar een toestand, die van overheidswege wordt geduld, hoe ongelooflijk het dan ook schijnt. Een teken van verval, meer dan de brutaalste armoede het kon zijn, het beste weer uit de gezichtskring teruggedrongen.

Als terugslag leert men zich over andere kleinigheden minder verwonderen. Vooral in de aanvang kon het me hogelijk interesseren een heer, een deftige meneer, zijn hoed te zien afnemen voor een vrouwspersoon wier uiterlijk ook geen zweem van twijfel meer omtrent haar kostwinning overliet. Waarom ook niet, denk ik tegenwoordig en verontwaardig me ook niet meer zondagsmorgens, terwijl de kerkklokken luiden, reeds door een extra vlijtige juf te worden geabordeerd. Verduiveld, denk ik dan weer, zijn daar soms bepaalde uren voor vastgezet, als voor haarkammen of voor een bittertje! Neen, zo ver zijn we gelukkig dan toch nog niet. In gedachten glimlachend, had ik bijna mijn hoed afgenomen voor een statige matrone, die mijn gemijmer te raden scheen en met een vriendelijk hoofdknikje bevestigde.

Eindnoten:

- 1 Blz. 41 De Duitse titel van Spinoza's *Tractatus de intellectus emendatione, et de via, qua optime in veram rerum cognitionem dirigitur* (1662) luidt *Abhandlung über die Läuterung des Verstandes*. Van Oudshoorn doelt hier op een Reclam-uitgave van het traktaatje, waarvan hij ruim twintig jaar later een herdruk kocht. De betreffende passage vindt men in deze editie van Werner Schingnitz (Leipzig, 1926) op blz. 14.
- 1 Blz. 42 Ibidem, blz. 15.
- 1 Blz. 43 Joris-Karl Huysmans, *La Bas*, Parijs, 1891.

12. Juli 1905

Ik ga hier nogal eens naar de Philharmonie. Ik ben daar voor mijn doen eigenlijk al dikwijls geweest, naar een bundeltje programma's te oordelen, dat me voor enige dagen onder de ogen kwam. Ik had het tevoorschijn gehaald, bezig me rekenschap te geven van wat ik tot nu toe op het gebied der kunst, publieke gemakkelikheden, als anderszins, had ondernomen, mede in verband met je laatste desbetreffende vraag. Zo ongeveer zou het in ambtelijke stijl moeten heten.

Bij het doorbladeren der programma's trof het me hoe weinig van het gehoorde ik onthouden had. Naar muziek te luisteren heeft voor mij het eigenaardige bezwaar, dat ik er meestal nog aan gans andere dingen bijdenk. Dit is natuurlijk totaal verkeerd. Soms, bijv. met de 'Unvollendete' is het me wel gebeurd, dat mijn bijkomstig gemijmer vanzelf uitgeschakeld werd en alleen nog maar de muziek op me inwerkte. Een zeldzaam genot, vooral wanneer er, als bij deze symfonie, de zuiverste sensaties van bos en water bij avond mede gepaard gaan.

Een grote invloed oefent natuurlijk de uiterlijke omgeving, de zaal en het publiek, daarop uit en ik kan niet zeggen, dat men in dit opzicht hier erg tegemoetkomend is. In de zaal staan tafeltjes, waaraan meegebrachte boterhammen opgepeuzeld worden, er wordt flink gerookt, men hangt zijn garderobe over de stoelen. Maar dat alles zal wel een gevolg zijn der lage entreprijzen, waardoor het bezoek erg heterogeen is. Zodra echter het orkest heeft ingezet, wordt het behoorlijk stil en eenmaal aan deze storende kleinigheden gewend, ben ik lange tijd een trouw volgeling der z.g. populaire concerten geweest. Ook al om de stad te leren kennen. Want gedurende de zomer speelt de Philharmonie wekelijks in de meest afgelegen volksbuurten, in de grote brouwerijen, en wel eigenaardig is op die antipodische plekken der periferie ook weer dezelfde gezichten te zien opduiken. Vaste klanten. Ik behoor er niet meer toe, sinds ik achter in de stampvolle zaal bij een gelegenheid kwam te zitten, waar glazen werden omgespoeld. Dit moest zijn voortgang hebben, want de dorst naar bier is hier toch groter dan naar muziek. Of liever, ook de kunstliefhebbers zijn hier erg dorstig. Hoe dan ook, het lijkt me al lang geleden, sinds ik het dubbelbezette orkest hoorde inzetten. Ik verlang weer naar dat ogenblik. Soms, in het donker in bed liggend, verneem ik die volle ruisende klanken, zoals ik me reeds geoefend had ze zuiver van de dikwijls storende omgeving gescheiden te houden. Aanvankelijk sloot ik als sommige anderen, de ogen. Maar dit hielp niet. Dan hoorde ik het gedempte leven in de zaal, het knetteren van een programma, een nauwbedwongen hoes-

ten, te irriterender. Tot, weer opziende, ik me voorstelde ergens in een duister vertrek bij geopende vensters te liggen, met buiten in het donker een zoele vredige avond. Te liggen rusten; rusten vooral. Dan eindelijk verdween en verstomde de omgeving en bleef alleen nog maar de muziek verneembaar, zo zuiver en van alle bijgedachten bevrijd, als drong ze - terwijl ik met een lichte bevreemding half ontwaakte - vanuit de avondverte tot me door. Dan doemden er ook zachte tinten uit het donker op en namen klankgroeperingen onbestemde plastische vormen aan. Tot zo te luisteren een manier dreigde te worden en ik, een warme avond, in plaats van in het concert, op een station belandde, waar ik naar het af- en aanrijden der grote D-treinen bleef zitten kijken.

Met het toneel heb ik een dergelijke ervaring opgedaan, te weten, er geen geregeld bezoeker van te kunnen worden. Toch woonde ik bereids een paar uitstekende opvoeringen bij.¹ Zo Gorky's 'Nachtasiel' en de 'Bieberpelz' van Hauptmann. Vooral het laatste heeft een zeer verfrissende indruk achtergelaten. Het aaneenrijgen, zonder enige werkelijke tendens, dunkt mij, van levensbeelden. Dan, met een onderbreking van meerdere weken, Ibsens 'Gespenster'. Eigenaardig. Ondanks - voor jaren - de ontroering tijdens de lezing, ging het geheel aan me voorbij. Spijt van mijn geld. Als gevolg wel daarvan een periode van museumbezoek.

De schilderijen moet ik later, van de winter, nog eens kalm aflopen. Kunstschaten. Ongelooflijk, onbetamelijk bijna, zoveel uit den vreemde hier opgehoopt te zien. Namen zouden me te ver voeren. Wanneer ik er weer eens mede begin zal ik het systematisch moeten aanleggen. Me tot èèn, hoogstens tot twee zaaltjes beperken. [Mettertijd hoop ik je er uitvoeriger over te berichten.]

Dit korte memorandum diene slechts de indruk weg te nemen, als zou ik hier voortdurend bij de pakken neerzitten, een indruk, die, naar ik vrees, mijn brieven maar al te dikwijls verwekken. Het is waar, een eigenlijk thuis, heb ik hier niet, maar tot nu toe dringt dit gemis slechts sporadisch tot me door. Kleinigheden vooral kunnen me soms op eenmaal zo hevig naar de vroegere intimiteit doen terugverlangen, dat ik

er door van mijn algemene toestand schrik en er dus ook maar liever niet verder over nadenk. Een soort afstomping, als je wilt. Zo verzeilde ik op een zondagmorgen in het postmuseum, een inrichting, waar alles wat over de hele wereld op posterijen betrekking heeft, bijeengebracht is. Modellen van mailtreinen, een volledige verzameling brievenbestellerspakjes, kortom, een echte Duitse beweging. Geheel onverwacht kwam ik er voor een Hollandse brievenbus te staan, met opschriften in de moedertaal en ik kan je niet zeggen hoe beroerd me dat ijzeren ding voor een ogenblik maakte. In het panopticum, waar ik als enige bezoeker tussen de voltallige keizerlijke familie terecht kwam, die me vanaf een armoedige estrade zonder een zweem van belangstelling aanstaarde, gebeurde me iets dergelijks op tegenovergestelde manier. Mijn ganse verblijf hier scheen ook door niets meer gemotiveerd en ik heb maar overhaast de wijk genomen.

De laatste weken, door de overmatige warmte, heb ik van verdere ondernemingen afgezien, maar terugblikkend is er toch een tegoed te boeken. Je merkt, ik tracht actief te blijven en al neigt mijn leventje tot inzinking, ikzelf geef er zo weinig mogelijk aan toe. Van de andere kant ontbreekt me de noodzaak mezelf in dit opzicht enige dwang op te leggen, want als regel ga ik nog immer geheel alleen op stap en kan dus altijd nog rechtsomkeert maken, zodra er geen glans meer over de dingen ligt. In gezelschap is men te dikwijls genoopt nog vol te houden, ook wanneer het reeds lang geen genoegen meer is en kan men sommige dingen ook niet voorstellen, vantevoren wetend er om uitgelachen te worden.

Zo ga ik deze avonden nogal eens naar een theater, in de buurt van die grote brug, waarover ik je reeds schreef. Er is daar een ruime koele vestiaire voor aan straat, met rieten stoelen, rode draperieën, palmpotten en een klein buffet, zodat men het zich er enigermate huiselijk maken kan. Eenieder kan er binnen gaan om zijn bekenden af te halen en dat is natuurlijk de bedoeling. Maar ik zorg dan ook maar er tegen het einde der voorstelling te zijn, ga ergens in een hoekje zitten en behoef me ook zelfs in gedachten geen geweld aan te doen om de schijn te redden. Ja, het kan me gebeuren, niet minder ge-

interesseerd dan de werkelijk wachtenden de stroom der bezoekers te monsteren, als kon er ieder ogenblik ook een goede bekende op mij afkomen. En wordt het dan langzaam leeg, terwijl de grote deuren naar de straat nog openstaan, zelfs dan ondervind ik het, zonder enige rancune, telkens als een bijzonder geslaagd experiment. Niet iets, waarvoor ik veel liefhebbers zou vinden, dat begrijp je wel en als terugslag soms vraag ik me dan ook wel af, of het geoorloofd is zijn verbeelding zo de vrije loop te laten. Overvalt me iets als angst, dat eenmaal mijn verbeelding te sterk en eigenzinnig zou kunnen worden. Maar het positieve, dat er toch tevens uit overblijft, is de zekerheid, desgewild, ook mijn leven een inhoud als dier anderen te kunnen geven. Wanneer ik slechts wilde, maar zo ver is het voorlopig niet, omdat voor een *inrichting* de tijd nog niet genaderd is. Hoe vreemd het moge klinken, ik heb er, om zo gewoonweg te leven, de tijd niet voor. Eerst dient er broodnodig iets anders te worden geregeld. Er heerst nog te grote onzekerheid, vooral in mijn eigen denken en daarom ben ik als de dood mijn uiterlijke verschijning te vroeg en ten onrechte te binden.

Van de andere kant verheel ik me niet op deze wijze wel eens achter het net te kunnen vissen. Te goeder ure misschien te laat te komen, doordat het leven - wanneer er aan een inrichting begonnen zou kunnen worden - toevallig juist afgelopen was. Noem het speculatie, de meest gewaagde. Naar je wil. Maar voorlopig schijnt er voor mij persoonlijk niet veel beters op te zitten, ja, er waren zelfs ogeblikken, dat, ook van een algemener standpunt, een andere dan deze negatieve houding door niets meer te rechtvaardigen leek.

Ik heb het gehad, wanneer ik 's avonds met de doctorandus ergens in de stad had afgesproken, na eerst opzettelijk nog wat te zijn rondgelopen om de zekerheid te hebben, dat hij er reeds zitten zou. Wanneer dan de portier de deur voor me openzwaaide met de ongevraagde bevestiging, dat de ander er al was en deze - terwijl de hond me tegemoet sprong - verachtelijk om mijn telaar komen op tafel sloeg en zich daarbij in zijn grimmigheid toch gewonnen gaf, dan week de laatste terughouding ook in mij. Dan voelde ik het leven in zijn warm-

ste bedding vloeien, dan was het goed en sterk en ook licht, maar drong het tegelijkertijd tot me door, dat er - even toegankelijk en even veilig - nog iets geheel anders moest bestaan en dat ik, om daarvan de ervaring op te doen, nog diende te wachten om me, langer dan voor die vluchtige momenten, in het zomaar gebodene leven te verzinken. Toch kon er zo geen sprake van wezen, dat daardoor het gewoon alledaagse tot een lege schijn verbleken zou. Het werd bij voortdoring door de belofte van dat nieuwe doortinteld en zonder de doctorandus en zijn hond zou dat onbekende volmaakt onzichtbaar blijven.

Het valt me moeilijk er hier thans meer van te zeggen, zonder aan de zuiverheid dezer ervaring afbreuk te doen. Wellicht omdat me dit alles zelf zo uiterst eenvoudig lijkt. De zekerheid omtrent het bestaan van dat andere wordt op het eerste gezicht in me gestort, maar nooit anders dan bij de aanblik van het meest concrete. Er zo beredeneerd over schrijvende, kan ik er ook wel gevolgtrekkingen uit maken en daaruit weer nieuwe, zoals door de eerste twee punten ener projectie alle verdere verhoudingen worden vastgelegd. Maar voorlopig verwijl ik nog het liefste in de bevreemding dezer vluchtige momenten, vanwaaruit bezien het ganse leven nog enkel voorbereiding is en het liefste vermijd ik daarom alles, wat maar enigermate geacheveerd is. Waarmede ik weer op mijn punt van uitgang aangekomen ben.

In zo ver ook is het me niet onwelkom binnenkort weder alleen te zullen blijven. Ik meen je reeds geschreven te hebben, dat mijn huisgenoot naar Engeland gaat. Ik heb dan een gerede aanleiding eveneens mijn kamertje op te zeggen. Ik voel er wel iets voor om buiten te gaan wonen. Ergens aan de periferie met uitzicht over de landen, om daar nog eens geheel opnieuw te beginnen. In verband met deze plannen heb ik mijn koffer gerevideerd en allerhande oude rommel opgeruimd. Ook omdat ik nu enige nieuwe kleren heb aangeschaft. Een sluitjas bleek onontbeerlijk voor de betrekking. Ook een paar witte overhemden. Toen was er weer plaats tekort en heb ik er nog een kleine coupétas bij moeten kopen. Maar dat alles zal je wel matig interesseren. Meer wellicht het feit,

dat ik voor de aanschaffing van het geklede pak bij de kleermaker terechtkwam, bij wie ik in het begin gewoond heb. Ik wist nl. niet hoe het aan te leggen om hier ergens krediet te krijgen, tot ik hem tegen het vallen van de avond met zijn kleine fret voor me uit zag gaan. Het maakte een armzalige indruk, die beiden door de dood ener vrouw al even hulpeloos achtergeblevenen, tegen de onverschillige mensenstroom van het feestelijk verlichte centrum te zien opstrompelen. Hoe kil en leeg, hoe liefdeloos vooral, verscheen me dat wereldstadgedoe. Het belette me niet hem de volgende morgen op te zoeken. Hij was minder verwonderd over mijn verschijnen, dan ik wel gedacht had. Eenmaal gehoord, wat ik wilde, begon hij mij onmiddellijk de maat te nemen. Nog wilde ik over de betaling wat in het midden brengen. Hij lette er niet op en mompelde slechts als voor zichzelf: ‘Als de bank, als de bank is hij, zo goed!’ Bijna had hij me nog bewogen reeds dadelijk voor zwarte avonddracht te zorgen. Alles tegen geringe maandelijksse afbetaling. Ik zag er nog vanaf, maar het was toch een grote geruststelling ook dat, zo nodig, te kunnen aanschaffen.

Ik vind het een zeer aangename gedachte thans alles goed in orde te hebben. De wrijving met de omgeving wordt daardoor tot een minimum gereduceerd. In mijn coupétas kan desnoods nog iets opgenomen worden, zodat ik - wanneer er iets mocht gebeuren - in staat ben me gemakkelijk te verplaatsen. Ik ben voorbereid en zo had ik het reeds lang moeten inrichten. Tenslotte dus toch een inrichting, zij het dan ook voor een op handen zijnd vertrek. [En waarmede ik weer veilig in de voetstappen mijner medemensen treed. Geen ongunstig voorteken!]

Eindnoten:

- 1 Blz. 46 Wat Van Oudshoorn hier zag, was het moderne toneel van zijn tijd. Gorky's *Nachtasyl* (*Na dne = Op de Bodem*) was drie jaar eerder geschreven, in 1902. *Der Biberpelz* van Hauptmann (1893) had voor de Berlijners de bekoorlijkheid dat het in een Berlijns voorstadmilieu speelt. *Gengangere* of *Spoken* van Ibsen dateert van 1881.

13. Augustus (1905)

Het gaat me niet al te best. Ik voel me erg gedrukt. Ik wijt het aan de hitte en ook wel enigszins aan mijn werkring hier. En aan de vliering! Ik heb het gevoel zowat alles wat binnen mijn bereik ligt geëntameerd te hebben. Zonder succes intussen.

Als enig resultaat een toestand van verslapping, waaraan ik me nu reeds dagenlang weerstandsloos heb overgegeven. Zo moest ik me bepaald geweld aandoen dit epistel te beginnen en ik voorzie een tijd, dat onze briefwisseling geheel zal ophouden. Ook vrees ik, dat op den duur, de toestand hier me over de kop moet gaan.

Tot nu toe heb ik eigenlijk uitsluitend op onze brieven en de correspondentie met mijn moeder geteerd. Ik heb er mijn denken en uiterlijk leven naar ingericht. Het was me een prikkel en rem tegelijkertijd. Een aansporing de dingen zó te zien, dat ze de moeite van overbrenging waard bleven, een beletsel, wanneer ze tot een werkelijkheid dreigden te worden, waarover te berichten ondoenlijk wezen zou. In gedachten had ik dan ook mijn briefjes aan jou meestal reeds voorbereid en aan de opstelling ervan werd door mij eveneens nogal zorg besteed. - Dit als antwoord op je vraag. - Ze waren mij een welkome opwekking, terwijl ik tegenover mijn moeder slechts te zorgen had alles te mijden, wat me in haar ogen kon vernederen. Op die wijze bleef ik ook vanuit de verte verantwoording schuldig en leerde daardoor tevens mezelf op een afstand te zien. Ik voelde de spoorslag en de teugel beide, doch thans nu mijn geest met deze beperking geen vrede meer heeft en uit eigen aandrift nieuwe banen zou willen bedraven, blijken deze afgesloten. Of beter helemaal niet te bestaan. Terugblikkend schijn ik, uitsluitend met mezelve vervuld, als een blinde aan allerhand voorbij te zijn gegaan, waartussen het me thans onmogelijk is mijn weg te vinden. Zo heeft het er soms veel van of ik uit een nevellandschap kom opdagen, waar als enig gebeuren mijn wanstaltig vergrote schaduw tegen de wolken voortbeweegt. In zulke ogenblikken besef ik als de eerste beste de leegte van mijn kwasibeschouwelijk leven en tracht instinctmatig weer aan het kleinst alledaagse mee te doen.

Ik probeer eigenlijk nooit iets anders en daarom is het wel jammer, dat van de aanvang af mijn werkkring hier een teleurstelling was. Er zit geen schot meer in. Zoals het nu is, zal het over twintig jaar ook nog zijn. Niet onmogelijk, dat ik mettertijd Mr. J. op ga volgen. Het zal er zich, in de meest let-

terlijke zin, toe moeten bepalen, dat ik zijn plaats inneem. De eerste dag reeds had ik het doorzien en er mij innerlijk vanaf gewend als van iets, waaraan het maar beter is helemaal niet te denken. Ik kan toch niet dadelijk rechtsomkeert maken en dan, in andere betrekkingen zal op de lange duur eentonigheid zich wel eveneens doen gelden. Ik mag dan ook niet klagen en bedoel alleen maar, dat, wanneer er als deze laatste dagen van mezelf niets hoegenaamd meer uitgaat en daarbij nog de gewaarwording komt me ook door mijn kantoorwerk in een impasse te bevinden, dat er dan, je kunt me geloven, geen zweem van nieuwhed meer over de dingen ligt. Dan is het weer larie met de vrijheid en de voorbereiding. Dan gaat het in een tredmolen het blinde einde tegemoet en heb ik me een paar maal afgevraagd, waarom dit karwei vrijwillig niet wat te verkorten. Een dreigend samentrekken van obsederende gedachten, stemmingen, waaraan ik voor het ogenblik weer veilig voorbij ben, al laat zich een zekere terugslag niet miskennen. Ik ben niet meer lichtbevreemd en daardoor gelukkig, doch nuchter wetend, zonder me nochtans bijzonder ongelukkig te gevoelen. Alleen is thans innerlijk ook alles oud en duf en half versleten en meer dan toeval lijkt me het somwijlen, mijn dagelijkse omgeving hiermede zozeer in overeenstemming te moeten zien.

Het bureau, ik schreef het je reeds, is op een vliering ondergebracht en wel zo afdoende, dat er van een kanselarij, zoals men zich die bij ons mag voorstellen, niets waar te nemen valt. Het geheel, drie in elkander lopende lage vertrekken, vlak onder het dak, maakt een armoedige en sombere indruk. Het meubilair - uiterst primitief voor een kantoor - is oud en verwaarloosd. Grote gele atchiefkasten hebben er de overhand. In de eerste kamer, zonder vensters, enkel door een matglazen zolderlantaarn belicht, zit de doctorandus. In zijn lege ogenblikken, die nogal talrijk zijn, heeft hij een vertwijfelde manier om in het bovenlicht te staren en daarbij de gebalde vuist op zijn lessenaar voor zich uit te strekken, die meer zegt dan woorden en hoogst ontmoedigend werkt. Alle perspectief verdwenen, want reddeloos gestrand. Soms strijkt hij zich werktuigelijk over het voorhoofd, drukt om weer tot bezinning te komen,

zijn monocle vast in het oog en kijkt uitdagend in mijn richting. Want ik heb mij laten verleiden ongenoegen met hem te maken, om een kleinigheid. De spelling van een woord. Hij had ongelijk, maar beriep zich op zijn kaartje met Dr. Phil. en Litterat. en ik van mijn kant kon me niet weerhouden dat als zwendel te signaleren, omdat hij niet afgestudeerd en nog immer doctorandus is. Hij nam het vervaarlijk hoog. Nu spreken we sinds een paar dagen niet meer met elkander en wanneer ik langs hem heen moet, zodat zijn hond begint te kwispelen, dan wijst hij het dier honend en bars terecht. IK voel dan enkel spijt over het gebeurde. Want hoezeer, bij mijn eigen gebrek aan actie, het bij de pakken neerzitten van de ander mij soms hindert en al matigt hij zich die titel ook ten onrechte aan, hij doet er geen sterveling kwaad mee en hem zelfhoudt het in zijn brutale misère op de been.

Ik trek me dan schuld bewust, zo spoedig doenlijk in het tweede vertrek terug, dat, halfdonker, op een binnenhof uitkomt en waar ik, tegenover Mr. J. aan het venster zit. De Gezant is met verlof¹ en van mijn plaats heb ik in de dienstbodenkamers aan de overkant vierhoog de voorbereidselen voor zijn vertrek kunnen gadeslaan. Grote koffers, die te luchten waren gezet, geruite reispakken, die in de plooi werden gestreken. Mevrouw of de dochters, die in lichte zomertoiletten zich voor een ogenblik aan de open ramen vertoonden. Tenslotte de bagage, kant en klaar, met grote markante initialen. De volgende dag waren de tegenoverliggende vensters doods gesloten, de vogels gevlogen. Uit de diepe binnenhof drongen slechts bij vlagen zwakke geluiden door, de zomerzon brandde star op de leien daken en een ademstokkend verlangen naar de zee en de duinen klom in me op. Ook hatelijke afgunst. Toen heb ik me de banneling gevoeld, maar tevens de onmogelijkheid beseft om, zo vereenzaamd, bovendien nog in mijn binnenst op een liefdeloze afweer van mijn medemensen te stuiten. Dat kan ik niet meer verdragen. Dan wordt de sombere vliering werkelijk het allerlaatste, met van het dit de oneindigheid zomaar afstaande, de wereld en het vertrouwde leven ergens ver, en wanneer ik me dan in het derde vertrek begeef, dat een vrij uitzicht over een deinend woud van uitge-

strekte binnentuinen heeft en op duizelingwekkende hoogte midden tussen de stuwende lichte wolkgevaarten lijkt open te staan, dan, tegenover dat onkenbare vooral, tracht ik de schaarse sprankjes van liefde en genegenheid terug te vinden, omdat me anders in mijn afzondering opnieuw die zinloze angst moet overvallen. Dan voel ik me - tot mijn welzijn - met beide voeten vast in de aarde staan en het concrete, zoals ik je reeds schreef dat te ondervinden, komt tenslotte op hetzelfde neer. De eenheid van het zuiver geestelijke en het meest alledaagse. Eigenaardig ook, dat ik, zij het in tegengestelde orde, dezer dagen een soortgelijke ervaring opdeed. Ditmaal kwam het algemene me met de warmte en innigheid van het bijzondere tegemoet, zonder dat er van mijn kant iets gevergd werd. Tijdens de lectuur in Hebbel, die ik sinds geruime tijd niet meer ter hand genomen had. Tegenwoordig eet ik tussen de middag mijn brood in het bureau en als stom verweer tegen het zwart dreigement van de woedende doctorandus, met wie ik alleen gebleven was, sloeg ik het boek weer open. Tot al lezende een gewone persoonlijke nabijheid merkbaar werd, met kleren en ook handen, ik een paar ogen voelde zien, een stem meende te horen en het, van mens tot mens, een diepe genegenheid in me wakker riep. Iets hoogst merkwaardigs. Met sterke armen werd ik veilig aan mijn eenzaamheid ontheven.

Dat is het dan ook, wanneer er op mezelf geen toeverlaat meer bhjft, wat ik bij anderen hoop te vinden, maar tot nu trof ik het enkel in boeken aan en daardoor wellicht wordt ook mijn eenzaamheid verklaard. Ik zou me niet verwonderen, wanneer het achter mijn rug voor onbegrijpelijk werd gehouden, hoe ik hier leef, maar dat berust dan toch op wederkerigheid, want, zelfs met de beste wil, kan ik niet vatten, hoe een bestaan van mensen, als die in mijn onmiddellijke omgeving, op de duur bevrediging schenkt. Ik zal me uit de aard der zaak wel hoeden van deze overtuiging te doen blijken, trouwens niets valt me gemakkelijker dan me naar hun meerderheid te schikken, maar het neemt niet weg, dat ik me ook in dit opzicht nogal teleurgesteld voel. Ik wacht nog dikwijls op dingen, die niet komen, maak onwillekeurig vergelijkingen

en geloof soms van die autoriteit de lege schijn te doorzien. Vooral van de dames wil het er voorlopig niet bij me in, waaruit die eigenlijk zou moeten bestaan, of, bij hoge gunst aan tafel genodigd, zie ik in verbeelding Hebbel, mijn vriend, haveluizig langs 's heren wegen strompelen, en opblikkend tot de omgeving scheer ik als terugslag, het hele gezelschap, dames en heren, over eenzelfde kam van lekker eten en drinken, van benullige praatjes en levensvreemdheid. Een oppervlakkige vertoning kortom, waartoe een boerenjongen het ook wel zou kunnen brengen. Waarom zou die geen goede oude wijn drinken uit een fraai geslepen glas en daarbij een paar talen tegelijk spreken! Van een diepere beschaving althans, heb ik niet veel gemerkt, tenzij dan dat alles achterbaks zou blijven. Misschien dat ze in meer besloten kring erg diepzinnig zijn. [Maar ik geloof het niet en wel daarom niet, omdat er, wat de mannen betreft, dan toch in hun werk, dat me hier dagelijks onder de ogen komt, een sprankje op moest tintelen. Het is alles dufjes en laag bij de grond, daar het in hoofdzaak om vertalen en insertio's gaat.] Of zouden slechts in gesprekken onderling de staatslieden aan fijn vernuft elkander de loef trachten af te steken en dan - al bespeur ik daar evenmin iets van - dan nam ik gaarne mijn woorden terug. Te meer daar ik me hiermede op gevaarlijk terrein begeven heb. Ik ben nl. bezig uit de school te klappen, heb eigenlijk mijn mondje al lelijk voorbijgepraat, want voor zó onnozel verslijt ik je dan toch niet, dat je niet reeds lang begrepen zou hebben, dat... er niets uit de school te klappen valt. Maar inshemelsnaam, spreek er met geen sterveling over. Want wat hier achter de schermen gebeurt, het enige wat tenslotte voor ons allen iets betekent, de vraag of ze er vandaag of morgen te vuur en te zwaard op los zullen gaan, de beslissing daartoe ligt bij een kleine coterie, bij de Keizer en zijn naaste omgeving en zelfs die enkele machthebbers lijken het meer aan een ingeving van het ogenblik over te laten.¹ Ze zijn zelf niet zeker, het deint heen en weer, hoe zou een vreemde daarover iets te weten komen?

Alles bij alles prikkelt mij soms een meerderheid, waarvoor ik geen wezenlijk motief kan vinden, voel ik het als een onna-

tuurlijke verhouding, die evengoed omgekeerd kan zijn en begrijp vandaaruit de geest, die vroeg of laat weer tot een omwenteling moet voeren. Dan krijg ik zelf last van revolutionaire neigingen en ontwaar in de vliering een hatelijk en tastbaar bewijs van uitdagende geringschatting. [Beslist verkeerd is ook zoiets bij zich aan huis te houden. Het leidt tot begripsverwarring. Wie zelf thuis zit weet niet meer dat anderen naar huis willen.] Ambtenaarsgrievens dus of: gekankerd moet er worden. Maar dan pak ik het toch liever weer op een andere manier aan. Dan zeg ik me, dat het oudere mensen zijn, door en door fatsoenlijke luitjes en zo, waarvoor men toch redelijkerwijze respect dient te hebben. En naar een model-kantoor(inrichting) verlang ik helemaal niet. Wil je geloven, dat ik van de vliering begin te houden, wanneer er zoals thans - ik zit je 's middags laat nog alleen te schrijven - de grootste warmte voorbij is, de ramen alle openstaan en van de stad beneden slechts vage geruchten waar te nemen zijn.

Het heeft me moeite gekost dit epistel op touw te zetten. Wat was er toch? Een soort lethargie leek over me gekomen. Ik heb me - als de doctorandus - van iets moeten vrijmaken. Van een halsstarrig op steeds hetzelfde dode punt turen, tot me tenslotte een besluit gesuggereerd werd. Ik lach er thans om. Ik sta er als een vreemde tegenover. Het is me volmaakt onbegrijpelijk. Maar ik schijn aan zekere stemmingen blind onderworpen te zijn. En toch weer niet geheel. Want ik had geen lust tot schrijven en heb het doorgezet en het heeft me weer bevrijd. Ik zou dat ergens voor mezelf willen noteren en bewaren. Ongeveer zo: wanneer je in de put zit doe dan juist hetgeen je het moeilijkst schijnt. Ik loop met het plan een dagboek te beginnen. Ik ben allerhand van zins. Maar van de kamer aan de periferie komt voorlopig nog niets. Want ik zag me reeds in verbeelding daar ergens tegen het vallen van de avond in hemdsmouwen aan het open venster zitten met niets dan open weilanden voor me. Neen, voorlopig liever niet. [Nevens nog een meer uitvoerige beschrijving van de vliering, die ik uit verveling tesamenflanste.]

Eindnoten:

- 1 Blz. 53 Jhr. Mr. D.A.W. van Tets van Goudriaan vertrok naar Nederland om er minister van buitenlandse zaken te worden. Zijn opvolger, W.A.F. Gevers, werd per 15 oktober 1905 aan het gezantschap benoemd.
- 1 Blz. 55 Duitsland zat lelijk in de knel. Zie voor de onrust waarop Van Oudshoorn doelt, bijvoorbeeld C.D.J. Brand, *De Moderne Tijd*, deel V van *De Pelgrimstocht der Mensheid*, vijfde druk, Zeist 1960, blz. 66 e.v. Toen de conferentie over Marokko 15 januari 1906 geopend werd, bleek zonneklaar dat Duitsland tegenover Frankrijk, Engeland, Rusland, Spanje Italië en de V.S. niets in te brengen had. Voor de Duitse kopstukken Von Bülow en Von Holstein was dit, méér nog dan voor hun Kaiser Wilhelm, een hard gelag.

14. Kancelarij

Een grauwe straat van drie- en vier-verdiepingen-hoge huizen. Nergens een boom. Uit een enkele voortuin, hier en daar, een zweem van groen, waardoor te doodser nog de zandsteenmassa's, zwaar tezamengedrongen onder een lage grauwe hemel.

Op een hoek der straat, tegen een lantaarnpaal geleund, een bedelaar met twee houten benen. Een bakje met lucifers en kranten om de hals gehangen.

De zware eikehouten deur van een der hoge huizen.

Een deur met hoge vensters achter lofwerk, als van een koetshuis. Opzij een blankgepoetste schelgreep, die, koperklirrend, terugvalt op het marmer aan de binnenpui, waarna de zware deur als vanzelf uit het slot springt. Onder de bel, diep-ingebouwd, de smalle uitkijk van een portiershokje. Op straat gerij van trage zware rolwagens; het gejakker ener vigilante. Binnenshuis in licht-benomen kelderkoelte. Straatgeruchten gedempt. Een hoge vestibule met aan de wanden grauw hardglanzend marmer. De vloer van helder afgeschrobde melkbruine tegeltjes. Voetstappen klinkt leegvereenzaamd op langs het met een saai gordijntje afgedekte deurtje der ondergrondse portiersloge. Dan hol-verloren langs het halfdonker ener statige trap met gebeeldhouwde leuning en een mollige loper onder zware messingroeden.

Het trappenhuis geschraagd door blank-geaderde, roodbruine marmerzuilen. In de bovenschemering langwerpige fresco's van roommurwe naakte kinderfiguren.

Over de trapopgang een helderkoperen lamp met glanzende facetten van geslepen matglas.

Aan het einde van het voorhuis eenzelfde soort staldeur met vensters achter lofwerk. Uitzicht in een diepgroen lapje tuin. De bewegelijke helft dezer deur is met een lange riem aan de buitenmuur verbonden, zodat zij - eenmaal opengedrukt - zonder schommeling domp terugvalt.

Zo de vestibule verlaten, ligt voor de nuchtere leegte harer verdere overkapping een hol en bol beklinkerde binnenhof. Terzijde van het tuintje een zandstenen drempel van enkele

treden naar de openstaande ijzeren deur van een geldkantoor. Meyer. Meyer, Meyer. In halfdonker daar de wending ener schamel-uitgelopen binnentrap.

Aan de andere kant van de hof de brede lage deuren van een washok, met gedempte stemmen achter druipend-beslagen ruiten en door de reten kwalijk-trage damp.

In het midden van de slecht bestrate hof alom het starogen der talrijke tot vier verdiepingen hoge vensters. Behalve, schuinachter, boven het tuintje, waar van de grauwe hemel nog een smalle strook.

Aan het einde van de eng omkluisterde hof de toegang tot het voor dienstboden bestemde trappehuis. Tussen een vreemd verloren binnenwoning - met bloemen in de kozijnen, een deur met brievenbus en schelknop, als wezenlijk aan straat - en een paar vertraliede blind-beplakte vensters daartegenover. Langs grote bestoven ijzeren asbakken.

Een weerspannige vervelozes glasje knarst in haar voegen. Een vijandig beklemmende schemering schijnt er zich tegen verder binnendringen te verweren, terwijl de zo gewekte aarzeling nog wordt versterkt doordat, van het nauw betreden kleine platform, het trappehuis zich hier in tweeën splitst.

Het ene gedeelte voert afwaarts, in het gapende donker ener diepe spelonk, waar grillige schaduwen dreigend uit oprijzen en weer schimmig verbleken tegen een zwak schijnsel van het verre straatlicht. Schuin door een luik aan het verre einde der spelonk.

Opwaarts, het toenemend donker tegemoet, een tweede groter platform, vanwaar de eigenlijke trap als in een mijnschacht. Hare korte wendingen, langs de ongestuvrijde achterdeuren der etagewoningen, om vier vuilwitte ijzeren spijlen, die tot heel boven in het onwezenlijke licht onder de matglazen zoldering opsteken. Telkens twee zelfde, elkander in de donkerste muurhoek begrenzende vervelozes deuren. Enkele half neergedraaide gaspitten verspreiden een rossig schijnsel dat in grote afstanden aan de grauwe wanden flakkert. Schaduwen als rook, als vleermuizen-wiekslag, tuimelen om de spijlenkoker.

Tastend en aan de smalle treden hortend, voert het er moei-

zaam omhoog. Noodgedwongen soms aan het vuilwitte hekwerk der ijzeren spijlen gedrukt om voor een strompelende gedaante de weg naar beneden vrij te laten.

De duizelingwekkende aanblik der diepe binnenschacht.

Weer wat tot rust gekeerd en een der bemoedigende opschriften aan de grauwe wand gehoor gevend. Schuin opgerichte aanwijzingen, met een zwart handje duidend: naar het kantoor, naar de kanselarij. Tussen de laatste achterdeuren een emmer overvol met as en etensafval.

Eindelijk bevrijd, naar adem snakkend, in het weke licht onder de zolderlantaarns. Ook het leven niet langer die vormloos matte plek in het onderbewustzijn. Weer herinnering aan de wereld en de mensen ergens ver.

Deuren thans van alle kanten. Een - schuinachter - wijd geopend. Naar een bruindoornlichte vliering met berghokken achter lattenschotten. De volgende gesloten. Verveloos, blind starend naar de vuilwitte ijzeren bolle koppen der uit de donkere diepte fors opgerichte spijlen.

Een laatste schuwe blik in de dodelijke afgrond der gapende schacht.

Met nauw bedwongen spot komt een knechtje uit een tegenover liggend schemer portaal gedraafd. Flauwblauw livrei met nikkelen knopen. Blozend gezicht. Verdwijnt dan dartel in het ziellose trappehuis, zich er thuisvoelend als een konijntje in een duinpan.

Boven het portaal, wat van het pleister afgezakt, een slordig uit karton gesneden koninklijk wapen, als ging er het naar een verlopen hofleverancier. Daarbinnen dezelfde troosteloze belichting van getemperde gasvlammen. De schuine gangwendingen dreigen er in het halfdonker telkens dood te lopen. Het schijnt geen einde te nemen. Maar de opschriften thans horizontaal tot rust gekomen. Naar de kanselarij. Naar het kantoor. Botzweigende deuren langs. Tussen grote kasten door, huiselijk aan de witgepleisterde wanden opgesteld.

Dan een verbijstering door het op elkander uitlopen van een vijftal deuren, die, onverhoeds, aan de lange schemere gang een einde maken. Voorbij de laatste huiskast een gesloten bruine deur waar de gang op doodloopt. Door een half open-

staande deur, tegenover de kast, in een vierkant portaalje enkel door deuren omgeven. Een dubbele glasdeur, die er het halfdonker van een flauw bovenlicht scheidt, waar, achter de ruiten, een geel wenteltrapje omlaag voert. In de overblijvende wanden van het bedompte portaalje twee dofbruine deuren. Niet te onderkennen.

Een duffe lucht van natte was hernieuwt de naargeestige indruk van de ganse bezwaarlijke tocht. Maar uit de groezelige schemering een laatste opschrift, dwingend kort: Kloppen! Kantoor. De bruine deur tegenover het wenteltrapje...

Drie in elkander lopende vlieringkamers.

Zonder vensters de eerste. Slechts door een matglazen daklantaarn waterachtig licht. In de hoek naast de ingang een hoge bronzen klerenstandaard. Aan de andere kant der deur drie ijzeren tuinstoelen zonder tussenruimte onderling. Als werd er het nog hijgende publiek vooraf gefotografeerd. Een kastenkamer. Drie, twee en een. Aan de enige kastenvrije wand, naast de wijd openstaande verbindingsdeur naar het tweede vertrek, een spiegel in zwarte lijst boven een dubbele tafel met een kraf en glazen op een blik. Beneden dikke rollen pakpapier. Opzij de zwart-open haard van een uitgebouwde stenen kachel. Terracottabruin. Met een engeltje in medaljon versierd, als een kerkstuk. Op de schoorsteenriggel boven het haardje inktflessen en bestoven kantoorrommel. Onder de daklantaarn een kleine ouderwets-gesneden lessenaar, de naakte wandzijde onbehoorlijk naar het midden der kamer gekeerd. In de nog overgebleven ruimte tussen de gele kasten een tafeltje met een schrijfmachine. Gele houten stoelen. Waterachtig licht.

In de tweede kamer een enkel venster aan de binnenhof. Met uitzicht op de vensters der vertrekken van vier hoog, grenzend aan de lange schemere gang. Een wak van de grauwe hemel. Over een samenstel van leien daken, door treeplanken - vrije en omleunde - met elkander verbonden. Als toneelrotsen.

Voor het raam twee gewone platte tafels als schrijfflessenaars. Even hoog en aan elkander geschoven. In halfdonker van het eigenlijke vertrek een derde grote tafel met stapels stukken

overladen. Boeken en papier. Aan de lengte-wand tegenover het venster een uitgebouwde kachel van gladde tegels, zonder haard of riggel, gekroond door een uitstaande pleisteren kapversiering. Naast die kachel twee der gele archiefkasten. In de overblijvende hoek een wasfontein. Handdoeken aan spijkers in de zijwand van de laatste kast. Onder het fontein een grote rechthoek uitgezaagd uit het houten schot tussen de laatste kamers. Om vanuit het derde vertrek de warmte door te laten van een grote verroeste vulkachel, half zichtbaar. Aan het grauw beplakte schot een vierde tafel met rommel, boven en onder. Dan een klein grauw deurtje naar het laatste vertrek. Daarnaast, in de hoek opzij van het raam, een regaal en nog een tafeltje, waarboven drie grote vergeelde ovale koperdrukken in brede zwarte gekroonde lijsten. Vorstelijke portretten. Een jonge bloeiende vrouw. Een afgeleefde man met open mond. Daaronder hun dochtertje. Met kort haar, jongensachtig. Aan de andere kant van het venster een grote kalender. Een kapstokje met kantoorbuisjes en een handdoek.

Een licht-benomen tafelkamer. Kale stoelen. Een landkaart. Armoedige gaslampen. Een wak van de grauwe hemel. Geruchten van de diepe onzichtbare binnenhof.

In tegenstelling met de beide eerste vlieringhokken, het derde vertrek in licht gedrenkt. Door een buitengewoon groot raam in de laatste doorsneewand. Een raam, dat van kniehoogte deze buitenwand bijna volledig in beslag neemt en op eigenaardige wijze in ondergeschikte venstervakken is verdeeld, die - met ijzer omrand en van krukken voorzien - te samen en ook onafhankelijk van elkander kunnen worden opengetrokken. Zo kan het raam in twee gave helften naar binnen uiteengeslagen worden. Of, het raam gesloten zijnde, kan een der vakken, waarvan er zich drie in iedere helft bevinden, alleen worden opengezet. Of aan weerszijden een. Daar het zo samengestelde raam boven een dubbelvenster en slechts matig zindelijk is, lijkt het er nog meer op of het weidse uitzicht in vakken als van een legprent ware ingedeeld.

Want na de sombere omkleuisterde tocht te onverwachter vrij en weids het uitzicht. Geen doods belemmerende starre gevelrijen meer. Zo ver het

oog reikt de grauwe hemel in zachte welving over de groene beddingen, de deinende heuvelen van boomkruinen, die zich nog slechts tot halverwege het grote venster vermogen op te wringen. Te midden van het woud dier uitgestrekte binnentuinen de vergulde koepel van een machtig bouwwerk. Met beelden in kleine afstanden op de zandstenen dakomranding. Vereenzaamd, metaal mat glanzend in het kille doffe licht, als uit lang vervlogen tijden. Aan de gezichtseinder talrijke fabrieksschoorstenen, hoog opstekend uit de traag bezonken kwalm der verre stad. Ontnuchterend, grauw en alledaags. Tot ergens de lage hemel breekt, de gouden koepel zich fel verheldert en weer versombert, het bleek verweerde kopergroen lijkachtig afsteekt tegen de zwoegende regenwolken en een verre weerschijs van het zo kortstondig lichten de vergulde pilaartjes van het rond-open bovenstuk der koepel in een kille gloed doet staan. Als trachtte zich hier van wijd en zijd de grauw bedreigde morgen tot een schuchter begin van eigen leven op te maken. Wijd en zijd.

De gestage wisselwerking van het ongebonden buiten, waardoor de wat meer verzorgde inrichting van het laatste vlieringhok voor licht en ruimte toegankelijk en in enkel kleur en vorm schijnt op te gaan.

In een hoek tegenover het dubbele raam, door een plaatijzeren vuur-scherm half verdekt, de grote verroeste vulkachel. Daarachter het uitgezaagde rechte gat, een donkere gaping naar het donkere middenvertrek. Tussen de kachel en het deurtje in het houten tussenschot, een rekje met boeken en, aan het grauwe behang, een grote steendruk in gekroonde lijst, naast een kleinere fotografie. Het dochtertje met de korte haren, thans als koningin ten voete uit. Een groepje heren in een kamer verspreid, bezig gefotografeerd te worden. Aan de andere kant van het grauwe deurtje, een bouwvallig reaal met stoffige boeken overladen, bijna tot de zoldering en de volle breedte van de rest van het tussenschot in beslag nemend tot naar een tweede venster, aan de hof. Veel kleiner dan het dubbele raam, de haperende jaloezie doods neergestrekt, om er het valere binnenhof-licht angstvallig af te weren. Aan dat venster een gewone platte tafel als lessenaar. Een gele keuken-

stoel. In de hoek tussen het venster en het grote raam een tweede regaal met haveluizige portefeuilles volgepropt. Opzij daarvan een hoge stapel oude kranten.

In het volle licht van het grote raam een met groen laken overtrokken, grenenhouten schrijfbureau. Evenwijdig aan de lengtewand en met de ruwe achterkant onverhuld naar het midden der kamer toegewend. In het raamkozijn de tablet met vork en hoorn van een huistelefoon. Naast de schrijftafel een diepe rieten leunstoel met donker gebatikte kussens gestoffeerd. Een lap vloerzeil, overlans gehalveerd en met het patroon van een gebloemd tapijt. Twee der gele archiefkasten aan de lengtewand. Tussen de kasten en het kachelscherm een draadijzeren wasstandaard. Een tinnen waterkan.

Dit alles - de spreek- en raadskamer - schier zonder afscheiding in het vlotte hemelbuiten, onttrekt zich aan de nuchterheid van het alledaagse en verkrijgt bij wijlen de volle bekoring van een nieuw bewegelijk gegeven.

Maar dan voeren de zwartig ingelopen paadjes der vervelozige gronden van het ruime uitzicht af en terug in het beklemmende halfdonker van het middenvertrek. Waar onder het wasfonteinje een stenen uitgietsel met gevlochten hengsel, als in een slaapstee. Waar op de gele archiefkasten lege sigarenkistjes gewrongen. Weer terug onder het broeikasachtige licht der kamer met de tuinstoelen. Dan liggen de vlieringhokken, ligt er de kanselarij, neerdrukkend-vaal, verlaten, zielloos en ontmoedigend.

15. Augustus (1905)

Ik heb de indruk je ongeveer een indruk te hebben gegeven van mijn leventje hier. Ik zeg dat met opzet zo, omdat de uiterlijkheden zich tot een geheel hebben samengevoegd, waarvan ik vermoed, dat het voor de naaste toekomst eenzelfde indruk op me maken zal. Een afgeronde vorm, waarin nog komende wisselvalligheden weinig of geen verandering meer zullen brengen, zodat het me soms toeschijnt, als ware ook mij niets dan de indruk van een indruk overgebleven. Als had

ik het nieuwe van mijn verblijf hier reeds volledig verwerkt en daaraan tevens de zekerheid ontleend, dat er van welke verdere verplaatsing ook, niets nieuws meer te verwachten is. De intimiteit is spoorloos verdwenen en wel in die mate, dat, wanneer ik soms droom mij weder in mijn vroegere omgeving te bevinden, de zo vertrouwde dingen daar zich in eenzelfde onverschillige algemeenheid aan me voordoen en dus door een terugkeer al evenmin meer iets te bereiken valt. Maar ik behoef ook niets meer te bereiken, want zelfs zonder intimiteit vind ik hier alles wat nodig is en hiermede vergeleken schijnt ook van het oude niets verloren gegaan. Wat dat betreft heeft er in mij eenzelfde opschuiving plaats gevonden, die ik hier in sommige verschijnselen meende waar te nemen. Het aanleggen van een verlengstuk, waarover ik je al eens schreef. Vroeger daarginds, wanneer ik erg in de knel zat, dan kon ik me nog wijs maken, dat het met een sprong naar niets te verhelpen zou zijn. Thans ben ik te ver uitgebroken, met dien verstande echter, dat de nieuwe maatstaf tevens het einde van mijn duimstok in zich sluit. Nogal radikaal, maar daar houd ik tegenwoordig wel van. De verplaatsing zelf, de beweging als zodanig, wordt daardoor naar een ander plan verwezen en uit de donkere stemmingen, die mij de laatste tijd nogal eens gevangen hielden, lijkt dan nog enkel door het denken een ontkomen mogelijk. De gewaarwording ongeveer, dat alleen nog maar een zinrijke gedachte, formule, de doortocht vrij kan maken; en als het ware daartegen de buitenwereld een reeds uitgewerkt gegeven, dat in die zelfde volmaking ook wel iets anders had kunnen zijn.

Ik kom hierop omdat me voor enige dagen een kleine vertelling van Gogol in handen geraakte, waarvan ik je de lezing ten zeerste aanbevelen kan. 'Wij', de Koning der aardgeesten. De geschiedenis van een student in de wijsbegeerte, die, door een heks overvallen, deze de baas blijft en vermoordt, maar daarna toch weer het offer wordt der boze machten, die hij met zijn daad beledigd heeft. Een eenvoudige volkssage, naar de schrijver zelf mededeelt, gewoonweg oververteld. Ik kan het nauwelijks geloven, maar hoe dit ook moge zijn, het heeft me bijzonder getroffen. Van de aanvang tot het einde, blijft,

juist door zijn uiterste eenvoud, de auteur onafgebroken meester over de stof en gelukt m.i. (daardoor) de vergeestelijking schier volkomen. Vooral op het laatst, wanneer er dingen gaan gebeuren, die heel ongewoon, zo niet onmogelijk zijn, wordt zelfs daardoor voor geen ogenblik de indruk van het meest concrete tekort gedaan. Wordt het spookachtige natuurlijk en daardoor langs een omweg de waarheid levend, dat het gewoon alledaagse tevens het allerverschrikkelijkste is. Tijdens een passage, waar de student, die zelf reeds vermoedt, welk lot hem wacht en zich daaraan door de vlucht onttrekken wil, in doornig kreupelhout terecht komt, dat hem aan alle kanten de weg verspert, bleef er in mijn hersenen alleen (nog) maar een duister zwarte beklemming van het onontkomelijke en vielen het symbool en de werkelijkheid op eenmaal gaaf tesamen. (Het doornig kreupelbos was enkel nog obstakel.) In mijn leven nu dezer laatste maanden lijkt zich iets dergelijks te hebben toegedragen en soms meen ik er een verklaring voor te weten. Toen ik hier aankwam was ik door een isolement van enige jaren nogal in mezelf gekeerd en reageerde bijna niet meer op mijn omgeving, die in dagelijks terugkerende eentonigheid dan ook een strak en vaal fysionomie had aangenomen. Maar hoezeer ik feitelijk voor indrukken van buiten afgestompt was, werd mij pas tijdens de eerste dagen na mijn overplaatsing bewust. Er viel toen, ik meen het je reeds geschreven te hebben, een grote stilte binnen me, die ik aanvankelijk als een terugslag op de overmatige drukte hier ondervond; maar er later over nadenkend, leek dat toch een andere oorzaak te hebben. Dan kon ik het gevoel niet van me afzetten daarginds te ver te zijn gegaan, of, naar je wilt, te lang gesluimerd te hebben, zodat ik nu ook hier niet meer wakker worden kon. Mijn ontvankelijkheid voor het mij omringende leven leek (niet alleen niet meer op de gewone wijze te functioneren) tot een impotentie verzonken, waaraan zich ook mijn lichaam niet onttrok. Begonnen de dingen dan weer op me in te werken, dan wist ik er geen raad mee, dan omstonden ze me onevenredig groot en zonder samenhang, als door kinderogen gezien en boezemden ze enkel angst in. Tot, onbewust, ik ze op dezelfde manier trachtte te benaderen,

waarop het me soms gelukt was orde in de verwarring van mijn binnenste te stichten. Als een blinde, met een nieuw maar nog onge oefend zintuig toegerust, begon ik voorzichtig en op de tast rond te gaan. Voorzichtig tastend, vormen herkende, soms vage trekken als zwakke herinnering aan een bemind gelaat. Maar meestal enkel nog de blinde, bevreesd en angstig tevens weer op wonderdadige wijze zijn weg te mogen vinden. Zo terugdenkend aan deze laatste maanden hier, schijnt het harde en massieve uit mijn leven vervluchtigd, staat het somwijlen reeds in de transparante atmosfeer van een gebeuren waarvoor ik ook wel de woorden zou kunnen vinden niettegenstaande veel donkers en verborgens nog. (Of ik zie een smalle strook van verzinkende avondgloed over een duister samengedrongen bomengroep. Het schrijn ener diepere werkelijkheid.)

Thans, nu ik er over schrijf, lijkt mij dit alles echter zo weinig en zo vaag, dat ik weer betwijfelen moet, je er in mijn brieven ook maar een notie van gegeven te hebben. Daartoe had ik ze waarschijnlijk anders moeten inrichten. Veel korter en zuiver op het innerlijk gestemd. Maar de grote verandering heeft zich voltrokken. Er ligt een periode achter me, een tijdvak, waarin niet alleen de dingen zijn voorbij gegaan, maar ik zelf ook een stuk voorwaarts ben gedrongen. Tegen mijn wil gedrongen en zo tot bezinning kerend is er weer niets dan die donkere beklemming overgebleven, waaruit ik me nog enkel door mijn denken een uitweg banen kan.

Gelukkig dus maar dat ik voor het ogenblik weer schrap sta in de kleinste praktijk. Over drie dagen moet ik de door mij opgezegde kamer verlaten en heb nog zelfs geen poging gedaan om ergens anders onder dak te komen. Dan, diezelfde avond van mijn verhuizing, een feest der Hollandse Vereniging hier, waaraan ik mij verplicht heb deel te nemen. Het is wat veel en paralyseert me steeds als het oog van de brilslang een konijntje. Daarbij een verstikkende hitte en in mijn hoofd nog de nadreun van een afscheidsavondje. Mijn huisgenoot is weg. Ik heb hem naar de trein gebracht en thuiskomend hing er nog een oude strohoed van hem in de gang, die ik toen ook maar de trap af heb geboogseerd. Een impulsief protest en voorlo-

pig begin ik dan ook niet meer met mensen, die hier slechts enkele maanden blijven. Ik ben weer alleen. Eigenaardig ook juist dezer dagen van mijn moeder te vernemen, dat zij bij mijn getrouwde zuster in gaat wonen, want hoezeer dit overigens een geruststelling voor me is, geeft het toch de indruk, als werd daarginds al evenzeer met het verleden opgeruimd. Een ‘ficher le camp’, dat mijn afzondering nog pijnlijker voelbaar maakt. Een leegte te meer want tot de geringe inventaris van mijn bestaan behoorde in de eerste plaats ook mijn zorg voor haar. Nogal egoïstisch bedacht, maar ik kan het gevoel niet van me afzetten, dat ook de mensen zich langzaam beginnen terug te trekken, als wisten ze bij ingeving, dat er voor mij iets nieuws op komst is (waarmede zij verder niets meer hebben uit te staan. Schrijf dus eens spoedig, al was het maar om dit sombere vermoeden te logenstraffen) dat ik nog alleen maar met me zelf uit kan vechten. (Verwonder je intussen niet, wanneer je geruime tijd niets van me hoort.)

16. September (1905)

Welk een verandering! Ik kan me er maar niet genoeg over verwonderen. Ik zelf ben een ander geworden. Het oude verleden is dood. Het ligt vormeloos achter me als een donker verschrompeld gewaad, waar ik uitgetreden ben en waarop ik nog slechts met bevreemding neer kan zien. Alles is me nieuw en toch heb ik het gevoel er in thuis te behoren, bij ingeving wetend het nergens ter wereld ooit meer anders te zullen vinden. Een gewaarwording soms, als had men mij in letterlijke zin de huid gestroopt, als ware mijn leven van thans een operatie, die ik aan den lijve me moet laten welgevallen. Ik kan nauwelijks geloven dat dit goed en natuurlijk is. Maar wat ertegen te doen? Want ik zie en hoor en onderga de dingen anders en besef tegelijkertijd, hoe dit met mijn verplaatsing als zodanig reeds niets meer uit te staan heeft. Het is iets van buiten, dat op een geheel nieuwe wijze op me inwerkt, maar waarvoor mijn binnenste niet ontvankelijk zou kunnen zijn, wanneer het zich niet eveneens gewijzigd had. Is het de

grote verandering, waarvan ik jarenlang een vaag vermoeden had, maar die thans, bezig zich te voltrekken, toch wel wat al te radikaal en zonder aanzien des persoons schijnt te werk te gaan? Het overkomt me en ik mag er de tijdelijke getuige van zijn. Inderdaad, dezelfde onpersoonlijke overgave, die bij een tandendokter of tijdens het scheren wordt verlangd. Ik verzet me er dan ook niet tegen, maar vraag me dezer dagen toch nogal eens af, waar het eigenlijk henen moet.

Want het nieuwe en bevreedende duurt thans bijna een jaar, zonder dat een gaaf herstel van het gewoon alledaagse me meer gelukte. De verandering, de breuk is een stadium voor zichzelf geworden, het vroeger zo vertrouwde ertegen verschaald en als experiment lijkt het eenvoudig daarop neer te komen, dat het zwakkere door het sterkere teruggedrongen is. Het moest zo gebeuren en somwijlen voel ik de feitelijke verplaatsing nog enkel als een kwalitatieve sprong, die evenmin meer op te houden was als de afval van een overrijpe vrucht. Het veranderde in mijn toestand verschijnt dan in een geheimzinnig licht, de verplaatsing als zodanig beperkt zich zuiver tot het innerlijk en de tegenstelling van een binnen en een buiten komt daardoor weg te vallen. Er gebeurt iets onuitsprekelijks met me, waarvoor ik dan ook geen woorden vinden kan, maar zo terugdenkend aan mijn oude omgeving, besef ik het nutteloze van een wederkeren, omdat ik er de dingen, zoals ik ze thans zie, die bomen, die hemel, dat water hier, toch medebrengen zou. Het vroegere, het zo diep-innige, zou er nog wel wezen, maar als het kleinere in het grotere gevat. Het zou niet geheel weg zijn, maar veilig besloten liggen als in een glazen doos, en me er opnieuw aan wijden kan ik toch niet meer. Daarom geloof ik maar beter te doen voorlopig niet over te komen, omdat het nieuwe en ruimere hier van die schrijn bevrijd blijft. Het gemis, wannneer het er een heten kan, ligt zo hier niet in de omgeving. Die heeft reeds in hare algemeenheid de bevestiging van het ware en het is een diep genot de dingen zo te mogen zien.

Alles bij alles een vrij omslachtige manier om je mede te delen, dat ik van mijn verlof heb afgezien, waarbij nog komt dat ik moet betwijfelen of je me begrepen hebt. Het is mezelf

nog niet immer even duidelijk. Het heeft de schijn tegen zich leeg en abstract te zijn, maar dat is toch maar een schijn, want ik doorleef het als het meest concrete, zij het wellicht op negatieve wijze. Ik heb nl. het gevoel voorwaarts te zijn gegaan, me te hebben bewogen van het bijzondere naar het algemene, van hier naar ergens, dat als het meer omvattende het vroeger hier reeds veilig in zich sluit.

Zo geformuleerd is het een voortschrede naar het ware en ook bij nader inzien blijft het dat. Het is een reeds aanvoelen der waarheid. Als gekomen door mijn zintuigen echter, uit zich de aanblik als een gevoel. Als het gevoel op ware wijze te zien. Maar het ware is zo pas een wijze en om tot het ware zelf te komen, zou er dus enkel overblijven in het gevoel dezelfde schrede voorwaarts te doen, die leidde van het hier naar ergens. Of met andere woorden: nu ook nog in werkelijkheid dat bijzondere gevoel - een keerzijde der gedachte - tot het volgend algemene, het gedeelte zelf, op te voeren. Maar dit schijnt onmogelijk, al was het alleen maar daarom, omdat het bijzondere toevallig ook mijn levende ikheid is, die met het procédé zou worden opgeheven.

Ik weet niet, of ik me wel duidelijk genoeg heb uitgedrukt en zelfs dan, of het gezegde niet op een spel van louter woorden neerkomt. Ikzelf voel dat alles nog slechts uiterst vaag. Als een zweem van waarheid soms, maar gewoonlijk toch nog enkel als een poging om met iets onuitsprekelijks te breken, dat als enig kenmerk juist dat onuitsprekelijke draagt. Een zichzelf weersprekend beginnen dus, dat het correctief zou moeten ondergaan, zich tegelijkertijd de diepere grond van dat onuitsprekelijke bewust te wezen.

Maar zover ben ik nog lang niet en heb zelfs alle reden om aan te nemen, dat mijn krachten daartoe nimmer zullen reiken. Voor het ogenblik, wanneer ik mijn gedachten in die richting de vrije loop laat, blijft er nog enkel een donker en neerdrukkend gevoel van volslagen onmacht, waarvan ik mij bij iedere gereede aanleiding dan ook gaarne afwend. Maar er groeit iets, tegen mijn wil, dat merk ik wel. Een reasoneren moet dan altijd achteraan komen en ik had je er dan ook niet zo uitvoerig over geschreven, wanneer er geen meer concrete dingen te-

genover stonden, waarvan ik juist dezer dagen de ervaring heb opgedaan.

Ik ben verhuisd en woon thans aan een gracht. Een der weinige grachten in deze grote stad, maar dan ook opvallend mooi en voor mij bijzonder aantrekkelijk door het vaderlands aspect. Stenen trapjes, die naar het water leiden, oude lommerrijke bomen, waarachter de vier verdiepingen hoge huizen gedeeltelijk verborgen blijven, zodat ook die de gelijkenis niet vermogen te storen. Vooral nu, in deze zo transparante herfstatmosfeer, met het mat glanzende water onder het reebruin en lichtgeel van het breed afhangend lover, is het als een stille wijding na de zinverwarrende onrust der overvolle straten. Misschien dat ik er daarom onbewust mijn toevlucht heb genomen. Overigens een heel voorname buurt en in verhouding daarmee de prijs voor een kamertje 'kleiner dan het zijn kan'. Dus zal het wel weer niet van lange duur zijn. Een slaaphokje vier hoog, uitziende in een diepe sombere binnenhof. Een ijzeren ledekant, een waskastje, een vierkant tafeltje, twee keukenstoelen, een ruime kleerkast, aan het enige venster mijn lege koffer geleund, waarop ik desnoods mijn hoed kan deponeren. Dit alles door de aanzienlijke hoogte verrassend licht en helder. Misschien dat ik het daarom maar gehoord heb, ofwel omdat mijn dagelijks verblijf op een vliering me reeds afgestompt had voor een dergelijke armzaligheid. Ook bleef me geen keuze meer. Mijn opgezegde kamer was al door de nieuwe huurder ingenomen, 's avonds moest mijn bagage er weg en die middag had ik nog immer niets gevonden. Zonder enig precedent had ik op mijn goed gesternte vertrouwd, het zoeken van dag tot dag weer uitgesteld, maar dit laatste kwartier voor kantoortijd, in letterlijke en figuurlijke zin op straat staande, heb ik het 'paardengetrappel en wagengedraaf' gehoord en me zeer intensief de vreemdeling in Jeruzalem gevoeld.

Die gewaarwording heeft me tot nu toe niet meer verlaten. De eerste morgen bij het wakkerworden in mijn nieuwe appartement, ontdekte ik er reeds een wans, die mij vrij bedeesd van het behang boven mijn bed zat aan te staren. Het diertje was waarschijnlijk zelf bedwelmd door een penetrante alco-

hollucht, die - gevolg van het feestje der Ver. van de vorige avond - het kamertje vervulde. Ik wikkelde het voorzichtig in een stukje wit papier, zette het raam wijd open, en toen de dienstmeid mijn ontbijt bracht, verzocht ik haar deze vangst met beleefde groeten aan de juffrouw ter hand te stellen. Ik heb er niet meer van gehoord, ook van het ongedierte verder niets gemerkt, dat, naar verluidt, reeds tegen de herfst zijn winterkwartieren pleegt te betrekken. Gelukkig maar.

Zo woon ik daar nu al twee weken en aangezien ik verzuimde weer op te zeggen, zal het waarschijnlijk wel twee maanden worden. Dan ga ik ernstig trachten in een pension te komen. Maar zo woon ik er en woon ik er ook niet. In gedachten ben ik er eigenlijk reeds lang weg. Het is wat al te bar; geen zweem van huiselijkheid en vooral wanneer ik 's nachts niet slapen kan en, naar de donkere wand gekeerd, in de verte het hortend fluiten van een stoomboot hoor, wanneer een stormvlaag aan het venster valt, dan voel ik de dreigende wolkgevaarten onder het grillige maanlicht zwoegen, dicht over het dak van een kamertje, dat even goed overal elders zou kunnen zijn. Dan weet ik me uiterst eenzaam en aan mezelf vervreemd, maar zonder innerlijk beklag en dat lijkt het goede erbij. Vroeger was niets zo naargeestig als dat gillend fluiten in de stilte van de nacht; het ontstelde en verscheurde me met schier fysieke pijn. Thans vindt het me onkwetsbaar, want die het eens in wenen kon doen uitbreken, hij behoort al niet meer tot de levenden. Ook hij is een ander geworden, een ander tussen anderen en waarom zou die niet klaarwakker liggen, terwijl ergens over het water een sleepboot loeit? Thans kan ik daar, in het donker, heimelijk om lachen, dan vouw ik mijn handen over de borst en is er een wreed genot in, zo roerloos uitgestrekt, ook de laatste levende band met een eigen persoonlijkheid geslaakt te voelen. Want dan ben ik wezenlijk een vreemde geworden ergens in een dier talloze zolderkamertjes, dan schijnt ook mijn bewustzijn uit zichzelf getreden en val ik gewoonlijk als zonder overgang in slaap. Een paar maal reeds is me dat zo overkomen en het lijkt me in zulke ogenblikken ook noodzakelijk, omdat mijn bijzondere ikheid als gevoel reeds niet meer aanspreekt en die algemene

gevoelloosheid ieder ander te zijn foncièremet met werkelijk te slapen wel gelijk zal staan. Achteraf beschouwd dus een mechanisch, door het denkvermogen zelf, te weeg brengen van de slaap en het moment daarvan gefixeerd. Waarom niet?

Gisteren in gedachten de deftige trap van mijn nieuwe woning bestijgend, klapte het kleine raampje der portiersloge achter me open en werd ik door de huisbewaarder teruggeroepen. Wie ik was en waar ik heen wou? Ik gaf de man, die ik zelf ook nog niet gezien had, de nodige opheldering. Voldaan klapte hij het raampje weder dicht. Voor zolang ik daar bleef wonen was het een afgedane zaak, en de trap verder opgaande bleef mij geen andere zelfkennis dan hetgeen hij met enkele woorden in zijn hokje overgenomen had. Meer kon er voor het ogenblik niet van gezegd worden en toch had ik er jaren aan besteed.

Dit zijn zo ongeveer de weinig positieve ervaringen, die ik hier de laatste tijd omtrent mezelve opdoe. Gelukkig dus maar, dat ik in kantoor de handen vol heb. Mr. J. is vrij ernstig ongesteld. Verwonder je dus niet, wanneer je in lange tijd niets van me mocht horen. Ik ben met dit onsamenhangende briefje reeds verlegen genoeg. Het lijkt alles weer even vaag. Wanneer het al gedachten heten mogen, dan leren ze me hoogstens, naarmate ik me er mede bezighoud, mijn onervarenheid om ze te hanteren. Een maalstroom, waardoor ik met geweld word weggesleurd.

Op eenmaal voel ik me geweldig terneergeslagen. Een ongenietbare zuurpruim. Daarbij had ik je veel beter kunnen onderhouden. Het feest der Vereniging bijv. was bijzonder geslaagd. Een herenavond ter gelegenheid van Koningsverjaardag. Ik was de enige in geklede jas. Alle anderen verschenen er in rok. Om dat tekort tenminste enigermate goed te maken, droeg ik een enorm witzijden plastron als een bed van lelietjes-van-dalen vlak onder de kin, en liet me zo weinig doenlijk vanachter zien. Eenmaal aan tafel meende ik geen onverdienstelijk figuur te maken. Tijdens de maaltijd werd er een vaderlandse decoratie uitgereikt en de begiftigde aan het huilen gebracht door de Legatieraad. Hij doet het niet anders

en had het ons dan ook vantevoren aangekondigd. Hoogst vermakelijk en toch, dunkt mij, alleen diegenen, die zo met hart en bloed aan een dergelijke onderscheiding hangen, zijn waardig en verdienen ook er een te ontvangen. ‘Daar staat hij nou’ besloot de Legatieraad, ‘in al zijn eenvoud, Daniels, onze Daniels. Daar staat hij - dit op onheilspellende toon, als had zich het isolement ener ganse wereld om het offer tesaamgetrokken en werden daarmede de kansen op een ridderorde op eenmaal weer uitzichtloos - en toch, heeft hij het in zijn bescheidenheid kunnen beletten,¹ dat zijn verdiensten - hier kwam het blinkende versiersel tevoorschijn en volgde een ontspanning, die mezelf bijna de tranen naar de ogen bracht - heeft hij het kunnen beletten, zei ik, dat zijn verdiensten toch zijn doorgedrongen tot de voeten...’ Hoera, hoera en applaus van alle kanten. Het Wilhelmus zette in vanachter een spaanse wand. Maar tot een aanhechten van de decoratie kwam het al niet meer. De man zelf, op punt van aandoening te bezwijken, was snikkende verdwenen. Ja, ja. En dan, heb ik je al geschreven, dat het vrouwelijke weer een plaatsje, een plaats mag ik wel zeggen, in mijn leven ingenomen heeft, een onderscheiding, mij wellicht om dezelfde reden te beurt gevallen. Want branden kan ik niet.

Ziedaar dus, stof te over, die je beter geamuseerd zou hebben. Maar aan de dwang van onze brieven hecht ik toch een andere betekenis. Eén ding nog. ‘Der Gedanke ist der Dieb am Leben.’ Zo ergens zegt het Hebbel en beter had ik gedaan dit eenvoudig aan het hoofd van dit briefje te zetten. Al het andere had ik me daarmede kunnen besparen. Heb je de dagboeken al eens ingezien? Vale!

Eindnoten:

- 1 Blz. 73 Het manuscript vermeldt noch hier noch in de herhaling van deze zinsnede de verwachte ontkenning *niet*.

17. Oktober (1905)

Reeds langer dan een maand heb ik niets meer van me laten horen en ik zou het ook thans nog niet tot schrijven hebben gebracht, wanneer ik, gisternacht laat naar ‘huis’ terugkerend, je briefje niet gevonden had. Hartelijk dank ervoor. Het heeft me, in de donkere stemmingen, die zich de laatste tijd

als een dreigend onweer tezamenpakken, weer wat steun gegeven. Het kamertje, waar ik overdag nooit meer kom, verkreeg al dadelijk een ander aspect, toen ik na er licht te hebben ontstoken, het grauwe omslag met je zo vertrouwde handschrift op het kleine vierkante tafeltje gewaar werd. Het leek als had je er zelf een paar uur geduldig op mijn terugkeer zitten wachten en ik heb dan ook, tegen mijn gewoonte, je briefje niet dadelijk opengemaakt. Ik las het, half uitgekleeft, op de rand van mijn bed gezeten, en het weer tezamenvouwend, heb ik ontstellend duidelijk de grijnzende leegte van mijn bestaan hier bespeurd. De lamp uitblazend viel, met het plotselinge donker, een ziellose stilte in mijn binnenste en zonder de naklank van je woorden, die als je eigen levende stem in mijn onmiddellijke nabijheid kwam, had ik me voor immer van god en de mensheid verlaten gevoeld.

Want het is alles kunst en vliegwerk, waarmede ik me nu al bijna een jaar lang op de been heb trachten te houden en wanneer er niet spoedig een verandering ten goede komt, zal ik het hier op moeten geven. Van god weet ik niets en mijn betrekking tot de mensen is tot zo'n oppervlakkige omgang verschaald, dat ik er, weer alleen gebleven, enkel het harteloze en schier vijandige van ontwaar. Dan schaam ik mij voor mijn afzondering, want dan weet ik mij in mijn diepste zelf doorschouwd, waar nog slechts een even kille onverschilligheid voor mijn medemensen woekert, en voel ik hun slechte gezindheid als een antwoord daarop, vol nauwbedwongen spot. Dan wordt mijn eenzaamheid een gruwel, omdat de uitwijzing met recht geschiedde en zie ik, als de anderen, in mezelf een stomvervelend type, onbekwaam zich aan het gewone leven aan te passen en al evenmin in staat het tot een zweem van eigen persoonlijkheid te brengen. Dan ben ik een larf, een misgeboorte, een schim, en doelloos door afgelegene donkere buurten dwalend, bedreigen mij de dingen in uiterste verschrikking van het onbegrijpelijke. Dan schrijd ik door een gruwbare wereld, die zelf in de vloek van liefdeloosheid verstarde, het water steigert ontzet terug, de boomtakken wringen zich wanhopig, alles krimpt er in duldeloze afwachting van het bevrijdend woord en krijst me zijn haat toe en drijft

me uit, omdat de doodse leegte van mijn binnenste de ban niet vermag te breken. Zo uitgestoten ben ik de eenzaam afvallige en verdoemde, de opstandige, maar zich bewust nog enkel met zijn eigen onmacht overhoop te liggen en word ik onpasselijk van ijdele krachtsverspilling aan louter weerstandsloosheid. Dan begrijp ik de waanzin zich in zulk een toestand de kleren van het lijf te rukken, blijft me geen daad van laatste vertwijfeling vreemd. Terug, terug uit deze harteloze verstoktheid, die ik nimmer gewild heb en die toch is gekomen. Terug, al was het maar naar de allereerste dagen van mijn verblijf hier in dat oude hotel, toen er, niettegenstaande mijn volslagen afzondering, nog zo'n innige atmosfeer van warm en hoopvol leven om de dingen tintelde. En wanneer dan ergens ver de lichten van de stad opflonkeren, voert een schrijnend verlangen mij onbewust weer tussen de mensen, maar zonder dat het me gelukt die vroegere eenheid te herstellen en tenslotte, vermoeid en hongerig, in een rumoerige kroeg beland, is het alles hard-uiterlijk en wreed en blijft er zelfs geen herinnering meer aan de gedachten, die eens in bonte willekeur van gaan en komen, mijn zwijgende zittingen plachten te verstrooien. Dan gebeurt er niets meer en is het voor immer dor en afgestorven.

Maar ik ben aan het liegen. Dat wil zeggen, ik had vantevoren moeten weten dat het zo keren zou. Want de oorzaak dezer sombere uitzichtsloze stemmingen is zelf zo helder als de dag. En toch heeft het me in uiterste bevreemding getroffen, toen dat kleine boekje, waarover ik je al eens schreef, verkreukeld en nog opengeslagen, tussen andere papieren uit mijn binnenzak tevoorschijn kwam. Auf den Genuss jedoch folgt tiefe Verstimmung. Daar staat het weer en nog wel onderstreept. Auf den Genuss je doch... Ha, ha, juist, natuurlijk, maar wanneer ik me goed herinner, dan klopt er toch iets niet. Dat wil zeggen, dat het al evenzeer met een ontstemming aangevangen is. Met onvoldaanheid over mijn onvruchtbare afzondering. Jawel, dat het gewoonlijk met een zware ontstemming begint en er zo niet veel toe nodig is om me weer deemoedig tussen de mensen terug te voeren. Dan behoort er niet veel toe me in een uiterste te doen overslaan. Dan drink ik wat meer dan mijn

gewoonte is, zoek het gezelschap van vrouwen, hetgeen hier al bijzonder gemakkelijk is en waar een nieuwe werkelijkheid ontoegankelijk voor me bleef, neem ik voorlopig genoegen met de oude. Dan word ik bewust, met hart en zinnen, sensualist. Ik wil graag geloven, dat het verkeerd is en er noodzakelijk een ontgoocheling op volgen moet. Het staat dan ook in het boekje, maar dat de verzaking, de zondeval, als je wilt, zelf weer een gevolg van uiterste bedruktheid is, daarvan vind ik toch geen woord. En dat juist lijkt me heel bedenkelijk, een noodlottige cirkelgang. Lamlendigheid, plezier, balorigheid. De pret is er reeds één tegen tweeën en krijgt zodoende meer van galgehumor. Gelukkig maar, dat ik me tijdens die enkele dagen, daarmee niet op zo'n schoolmeesterachtig kurkdroge manier het hoofd gebroken heb. Als een vis in het water heb ik me gevoeld en naar binnen gevraagd, had ik met Remiand(?) kunnen antwoorden, dat ik wel wilde, dat het nog gebeuren moest. En dan, er was ook nog iets goed te maken, na het smadelijk avontuur met die zwarte moederhoer.

Ditmaal, zonder prikkelend zondebesef of vale droefgeestigheid, werd mij de zuiverste vreugde van een mooi jong vrouwelichaam vergund. Misschien wanneer de kamer een warm nestje was geweest, zacht gestoffeerd met wollige kleedjes en gemakkelijke stoeltjes in getemperd licht, wanneer het naakte er in weke omhulling van fijnste batist met zijden strikjes doorgeschemerd was, misschien dat het dan met handgrepen begonnen en met onzedelijkheid geëindigd was. Thans is iets ruims en helders teruggebleven, vol sterk leven en geheimzinnige plasticiteit, als de herinnering aan een bad in zee bij maneschijn.

Een armoedig bijna leeg vertrek - de vlieringentourage schijnt zich bij alles wat ik hier onderneem eigenzinnig te willen bestendigen - sjofele kledij, maar daardoor te bevrijdender de trotse zelfpracht van het naakte in volmaakte evenredigheid gebouwde lijf. Stoer opgericht, schier mannelijk jong, met een vermetel-donkere ogenschijn en blinkend wit en glanzend vleesrood van de heimelijk lachende mond, met de zwarte haarwring aan het loutere naakt van de volle hals, glad afvloeiend van de zachtgeronde schouders de vrije armen strak

omspannend, prang uitstaande aan de welving der tepelborsten, met de wulpse koestering van de buik, de veilige koelte van de rug, zich splitsend en weer driest geheven door de stramme ronding der achterheupen, met de kuise glooiing van de forse dijen, de buigknieën, de vrouwekuiten, zo - van de kleine welgemaakte voeten, van de voetzolen tot de straffe band van het voorhoofd - was dat jonge naakte blanke lichaam een mat-doorschijnende urn, waarbinnen het lichte leven vanuit onbereikbare verten veilig was teruggevloeid en warm bleef omvangen. Al het andere werd daartegen hard en donker, de wijde wereld leek gestorven, geluiden verstomden, grenzeloze verlatenheid omhulde een eenzaam mensenpaar. Een machtig ongekend liefdegevoel doorstroomt me. Ik moet omarmen, stamelend zoenen, o, ik ben geen onpartijdig toeschouwer meer, maar van de verkeerde verlangens, die mij uit mijn hete afzondering verdreven, heeft er geen enkele stand gehouden. Ik schaam me niet, ben niet droefgeestig, verkies ook niet, als sommige Russische studenten, de kostbare ogenblikken voor een diepzinnig gesprek. Ik gehoorzaam blindelings, ik werk als een paard, want het is de ontzettende oerkracht der natuur, die me aan mezelf ontheft en me neersmakt weer en tot onbewust doelmatig handelen dwingt. Geen vurig begeren, geen prikkel van het klein-verbodene meer, één laatste verstikkende omhelzing tot het ogenlicht dreigt te breken, de steigerende hartslag zich wild verenigt en het leven reeds over lijken schrijdt.

Ik weet niet of ik je dat allemaal wel zo schrijven kan, misschien dat je er maar matig mee gediend bent. Wat ik alleen bedoelde te doen uitkomen is hoe het overstelpend gevoel een willig werktuig der natuur te zijn, een dier mijnentwege, een warrelend vod, de meest zuivere en natuurlijkste gewaarwordingen in het leven kan roepen, waarmede het geslachtelijke als zodanig niets meer heeft uit te staan. Voor ditmaal tenminste heb ik deze ervaring zeldzamerwijze opgedaan, wellicht ook omdat er van mezelf verder niets meer uitging. Geen lascieve nieuwsgierigheid, geen poging om bewustzijn in dat diepst bewusteloze te brengen. Gans andere beelden dan de obscene, die mij in de armen van die deerne dreven, zijn voor

mijn geest verrezen. Want als een ziedende vloedgolf is het zinnelijke over me gekomen en het donkere besef dat deze onstuimige drang en de bedoeling van het bedrevene zuiver tezamen vielen, deed de laatste grenzen wijken, verruimde de avond tot er stergeflonker doorbrak aan een zoel befloerste hemel, er over het prachtig stuwende water maanlichtschijnselen speelden en mijn gladde naakte lichaam met de trek der deining in het voorlopig evenwicht kwam. Hetzelfde diepstillende liefdegevoel als bij de aanblik van het weidse schone, welke uit de verdoving van mijn binnenste op, eenzelfde vrede vlijde zich om de dingen, als ware ik door een vlakke gesneld en lag nu gebroken en toch tot het uiterste bevredigd, op een zachte heuveling uit te rusten.

In werkelijkheid op een kale sofa uitgestrekt, rookte ik een sigaret en onderhield me met mijn nieuwe vriendin, die in Zuid-Afrika geweest was en - zonderling toeval - op de terugweg een paar weken in Rotterdam had doorgebracht. Voor het ogenblik was ze wat aan lager wal en beproefde als onnozel dienstmeisje aangedaan, met de huissleutel en een boodschappenmandje, haar geluk. Vooral bij oudere heren vond zulks levendige bijval. Ik kon me dat wel begrijpen. De betrekkingen met de buitenwereld waren daarmee weder hersteld. Het raam stond op een kier, de gordijnfranje bewoog zachtjes heen en weer, bij zwakke vlagen werden vage straatgeruchten overgedragen en als laatste echo van het zo overdadige leven bleef een wonderlijke atmosfeer van oneindigheid het schamele vertrek vervullen. Eenzelfde schrijnende gewaarwording van genot en weemoed, waartoe de zuiverste ogenblikken mijner eenzaamheid vermochten op te voeren en meer heb ik dan ook tenslotte niet ervaren...

Van een burgerlijk standpunt alles grove onzedelijkheid! Ik zal de laatste zijn om het te ontkennen en betwijfel evenmin, dat een filister nog heel iets anders uit dat avontuur had weten te maken. Ik echter geloof niets verzuimd te hebben en ben er eerder van overtuigd, dat wanneer de uitvinder van het verschil in kunne onze stomme getuige had willen wezen, hij slechts voldoening over de onberispelijke praktijk gesmaakt zou hebben. Pas dagen later is het me te binnen geschoten, wat

in dat kamertje eigenlijk allemaal te koop was. Maar al brandde er licht, de deur bleef voor mij gesloten en toen ik, na een paar maal energisch gescheld te hebben, beneden op straat nog aanhield met roepen en fluiten, plaste er iets ten venster uit, waarvan ik slechts hopen kan, dat het gewoon waswater geweest is. Maar wil je wel geloven - dit ten genoegen weer van het fatsoen - dat ik er nog meerdere malen heimelijk ben teruggekeerd, nog immer vervuld van dat donkere ongekende liefdegevoel, bezorgd, verlangend bijna te ervaren dat onze hoogtij niet zonder gevolgen gebleven was. Wil je geloven, dat ik er graag voor opgekomen was?

Onnodig te zeggen, dat ik, bij later nuchter overleg, voor dergelijke consequenties ener even toevallige als kortstondige intimiteit, schichtig geworden ben. Ook de mogelijkheid een ziekte opgedaan te hebben, bezorgde mij een paar felle angstmomenten, die mij op eenmaal jaren terug verplaatsten. Maar de eigenlijke onrust begon toch pas, toen ook dat weer veilig en wel achter me lag. Want het gelukte me niet me opnieuw in mijn afzondering, als in een sterk bolwerk, terug te trekken. Ik vond er niets meer, dat me aan mijn vroeger bestaan herinnerde, de boeken werden er tot stenen zerken, het was er stil en afschrikwekkend als in een sterfhuis. En iedere avond opnieuw werd ik op straat en tussen de mensen gedreven om er, zij het slechts geduld, aan dat goede kleine leven deel te nemen. Ik was een zwakke, een hunkerende geworden, voor ieder tot mij gericht woord dankbaar ontvankelijk en zo heb ik het over mij moeten laten gaan, dat de doctorandus, in al zijn armoede en ongewisheid mijn meerdere en de levenskunstenaar was. Beter elke dag ongebonden en nieuwe zorgen, dan een warm plaatsje aan de grote ruif, dat tenslotte toch een strop moest worden. En niet zonder leedvermaak begon hij de (onverbiddelijke) diagnose van een jarenlang verblijf op de vliering te maken. Wat was er uit Mr. J. geworden? Had hij soms daarvoor rechten gestudeerd om zijn leven lang te kopiëren en pakjes te maken? De buitenwereld had er een hoge dunk van, directeur der kanselarij, maar was het niet jammerlijk om aan te zien? Zijn hunkeren naar een ridderorde, zijn angstige onderdanigheid voor de grote hanzen, 't

zij oud of jong. Trouwens, er werd niets anders verwacht en wie zich niet als een huisknecht liet behandelen vloog eruit. Daarbij de langzaam maar zeker geestdodende werkring. Deed de oude J. soms ander werk dan vóór vijfentwintig jaar? Aan hem had ik een spiegel van wat er uit mezelf worden zou. En was ook ik, in dat ene jaar reeds niet veranderd? Had ik niet zekere allures aangenomen...? Nu goed, hij geloofde ook niet, dat ik het zolang maken kon, en wat dat betrof, die neerslachtigheid en ongedurigheid, het een hing met het ander samen, maar het herinnerde hem toch aan een geval... Iemand, een jongmens, dat hij voor jaren gekend had en die meende, ha! ha!, dat zijn hersenpan een leegstaand huis was geworden, waarvan alle deuren en vensters openstonden en waardoor nu zijn gedachten naar believen in- en uitgingen. Natuurlijk, hij had zich van kant gemaakt.

Die avond heb ik de doctorandus gehaat! en hem geld geleend om weer de meerdere te worden. Hij werd daarop vertrouwelijk en vertelde dat Mr. J. de enige was, die aan zijn experimenten niet bezwaken was. Met alle knepen was hij hem te lijf gegaan. Ook met mij had hij het bijna op(ge)geven... Zodat ik niets bereikt had en in zijn ogen toch weer de mindere van de zo verhoonde Mr. J. was. Voor het overige werd het een genoegelijke zitting. Gespreksstof genoeg. We leven hier in de verwachting van een nieuwe chef. De Gezant is M.v.B.Z. geworden! Dan is er een jongmens op komst om mij tijdens het ziekteverlof van Mr. J. terzijde te staan. Verder trek ik de volgende 1ste in een werkelijk pension.

Allemaal dingen waarmede ik had behoren te beginnen in plaats van ze op het laatst terloops te vermelden. Het einde in het begin verkeerd. Betekende dat, qua correspondentie, het begin van het einde? Houd je maar goed en laat vooral spoedig van je horen!

18. November (1905)

Je briefje heeft me uit een soort verdoving gewekt. Om te beginnen mijn gelukwensen, al zit je er zelf waarschijnlijk nog

erg tegenop te kijken een dezer dagen de wijde wereld te moeten intrekken.¹ Wat mij betreft: ik stond er danig van te kijken, dat ook in dit opzicht onze levens parallel blijven gaan. Wil je geloven, dat ik je voor een ogenblik benijdde, dat jij nog een begin kunt maken, met hetgeen voor mij reeds afgedaan is. Want zelfs thans nog - hier gewend en dikwijls in de mening het slecht getroffen te hebben - blijf ik me de zuiverende invloed der verandering onveranderlijk bewust. Vooral wanneer ik erg in de put zit, zoals de laatste tijd nogal eens het geval, dringt zich de - overigens niet te controleren - zekerheid aan me op, dat ik er in het vroegere kleine kringetje reeds lang het bijltje bij neer gelegd zou hebben. Niets beter, dan uit een kringetje weggerukt te worden en daarom: nogmaals gelukgewenst, overtuigd ook, dat jij er wel heel wat anders van terecht zal brengen.

Hier kan ik gevoegelijk eindigen, want met mezelf is het zó minnetjes gesteld, dat ieder woord daarover vermorst lijkt. Ik leef niet meer, of liever, wanneer niet alles binnen me onder een onnatuurlijke loden druk verstomd is, merk ik alleen nog maar het horten en stoten van mijn levensgang. Elke dag is er één. Dat wil zeggen, ik ben te zwak om me over de beperking van een etmaal te verheffen. Ik strompel van de morgen tot de middag om de weg door de avond met blinde schuttingen versperd te vinden. De levensperiodes van het opstaan tot het weer naar bed gaan, verkrijgen zo iets van kleine donkere cellen, die de een na de ander voor me ontsloten worden en zich in niets van elkander blijken te onderscheiden.

Ik weet natuurlijk dat dit ziekelijk is en heb daarbij een helder besef, hoe veel beter het andere mensen te moede zal zijn, die over het leven bij weken en maanden kunnen beschikken. Soms zelfs doet het bijna fysieke pijn dit onderscheid aan te voelen, vooral wanneer mij in bijzonder felle momenten de vlotte en pretentieloze manier bewust wordt, waarop zij bijv. een avond weten te genieten. Eén avond slechts van de zovele, die nog komen. Dan zie ik met hun ogen een vaasje bloemen, een fijn geslepen kristal, op tafel staan, hoor, even terloops als zij, een gerucht op straat versterven en dan kan ik me zelf ook slechts de bedrukte stumper schelden, waarover zij zich vrese-

lijk vrolijk zouden maken, indien ze me kenden. Van de andere kant echter heb ik de ervaring opgedaan, dat, zo helemaal uitgewist, zonder een zweem van eigen leven, mijn innerlijk toch op een geheel andere wijze voor de omgeving ontvankelijk schijnt, dan dat wellicht bij die luchtig manoeuvrerenden het geval is. Hierover tenslotte slechts een enkel woord, want - als gezegd -, met mezelf zal ik je voor dit maal liever maar niet lastig vallen.

Wat ik bedoel komt hierop neer, dat vanuit de duistere stemmingen, die me de laatste tijd weer bedrukken, het leven der omgeving zich veel minder dan vroeger in bijzonderheden verliest, inniger samenhang vertoont, uit een diepere grond lijkt vlot te geraken, kortom, meer een eenheid is geworden, zoals een verwarring van geluiden uit de verte gehoord soms tot een rustig harmonisch geheel tesamen vloeit. Zo las ik ergens in een roman over lang vervlogen tijden - van Flaubert of anders van Couperus - waar ze bij openstaande vensters zitten of liggen te gastmalen, dat zich - het was tegen het vallen van de avond - tijdens een ogenblik van stilte in de grote zaal het omringd zijn door een reuzenstad bemerkbaar maakte. Dat even opleven van alles tezamen, heel duidelijk en heel vaag, daarvan geloof ik in mijn minwaardige toestand van tegenwoordig nogal eens de ervaring op te doen. Zo zag ik op een heldere morgen, de keizer, na afloop van de grote herfstparade, aan het hoofd zijner keurtroepen door de stad trekken. Ik zat ergens op het balkon van een koffiehuis in een der drukste winkelstraten. Het was een schouwspel dat mij geheel aan de alledaagse werkelijkheid ontrukte en mij toch, als nooit tevoren, van aangezicht tot aangezicht met het leven bracht. Wat mij het meeste trof was de flagrante tegenstelling van die zelfbewuste heersersfiguur, met de martiale trekken, en het nuchter-moderne stadsgewoel, dat even stokte en daarna gewoonweg verder ging, als had het slechts een bonte maskerade de doortocht verleend. Maar ik voelde bij ingeving wat er in dat keizersbrein moest omgaan. Mijn blik verruimde zich; ik zag onder de vrije hemel de landwegen zich uitstrekken. Het dichte gedruis van legerscharen vervulde de lucht, eindeloze grauwe legerscharen, waarin de bonte volksmenig-

te der zonnige straten onherkenbaar was ten onder gegaan. Aan de horizon stonden steden in laaiende gloed, in brand gezet door de laatste vluchtende horden van een smadelijk verslagen vijand... Een nauwbedwongen lachen speelde om de dunne saamgeknepen lippen van de heerser en ondoordringbare eenzaamheid omgaf me, zo ademloos besepte ik voor een ondeelbaar ogenblik de hevige spanning, het geweld, waarmede een geest van voor immer verzonken eeuwen zich tegen de nuchtere leegte van het profaan alledaagse trachtte te handhaven. Maar dan was het gelukt. Een mengeling van stof en licht kwam om de dingen, hoofden, lichamen neigden zich ter aarde en onder de gouden statiehelm, in de nauwsluitende witte tunica, zong en juichte men het als voor tweeduizend jaren: Imperator, Imperator Rex.

Is er één onder ons thans levenden - behalve wellicht enkele kunstenaars - bij wie het geloof aan de Cesaarsfiguur met veneratie bewaard bleef? Is deze verschijning niet tot het pompeuze van een portiersuniform terug gezonken. En wordt het zo niet ontroerend, ja beangstigend, dat er toch één wezen zou, die voor zich zelf en met verbeten trekken nog vasthoudt aan dat geloof, tegen een ganse wereld, wellicht tegen beter weten in, om eenzamer dan wijlen Don Quichotte, maar beschikkende over schier grenzeloze macht, de windmolens dezer streken zonder geloof of ideaal te lijf te gaan! Een hansworst en een tragische persoonlijkheid tevens. Als anachronisme een voortdurend gevaar, onberekenbaar en voor zichzelf een raadsel. Maar wat aan de vaagheid dezer vereenzaamde figuur een achtergrond verleent, haar als het ware generaliseert, is het zich weersprekende in het leven van de massa. Een overschot aan kracht, dat noch in het geestelijke, noch in het zinlijke voldoende weerstand schijnt te vinden. De vrouwen - zoals de doctorandus het belieft te noemen - geschapen met affuits om kind op kind te baren. De mannen, vol gezonde teellust, stoer en met een helderdrieste oogopslag. Het verkeer der seksen zonder veel belemmering, maar daardoor ook zonder twijfel of berouw. Eenzelfde spontane rust in het geslachtelijke als aan dieren vergund, maar die toch meer dan oppervlakkig fatsoen beduidt. Het volk is beslist beschaafder dan bij

ons, geschoolder, als na beredenerend overleg tot ruimer levensinzicht gekomen, hetgeen reeds uit de manier van spreken der onderste klassen blijkt. Voor onze oren opvallend correcte syntaxe. Excessen van dronkenschap of losbandigheid als in grotere steden bij ons op zondagavonden zijn hier ondenkbaar. Zo herinner ik mij nog, een der eerste dagen met Mr. J. op stap, een politieagent te paard, die op een der drukste punten met getrokken sabel het geweldige trafiek beheerste. Mr. J. merkte mijn verwondering wel, doch zeide slechts, kortaf, zelf martiaal, 'Ordnung muss sein'. En dat is het. Dat hebben de mensen dan ook geleerd. Ze bedwingen de potentie die hun overblijft, maar voor wie dat beseft, heeft het iets onheimelijks. De massa is als verblind in eigen kracht, en daardoor van twee zijden in gevaar. Want wat men van expansie in het ziedende midden van zo'n miljoenenstad bemerkt - ik schreef je er, geloof ik, al eens over - is hier niet meer dan het trillen van de veiligheidsklep en eerder een aanduiding ten kwade, dan een geruststelling. Er blijft een overschot aan energie beschikbaar waarvan niemand voorlopig weet waartoe het dienen moet. Tenzij dan om er anderen mede neer te slaan. En dat is de dreigende spanning, het gruwbaar aangezicht dat me hier aanstaart en waarvan ik dikwijls de verschrikking - ook met de beste wil - niet van me af kan zetten.

Intussen is het heel goed mogelijk dat deze beschouwingen wal noch kant raken. Maar er zijn nu eenmaal ogenblikken, dat ik van het mij omringende leven eenzelfde condenserende gewaarwording meen op te doen, als toen ik die eerste avond van mijn komst honderden lichtjes van wachtende vigilantes uit de diepte van een donker plein zag opflonkeren. En voorlopig kan ik dit verband niet missen. Het is de enige aanduiding, dat ik nog leef, want hoe meer de toestand zich begint te consolideren, hoe leger en doodser het in mijn binnenste schijnt te worden.

Ik woon nu sinds oktober in een wezenlijk pension, waar ik zo wel 's middags als 's avonds geregeld de maaltijden gebruik. Een soort tehuis dus en ik doe mijn best mij eraan te gewennen, al lijkt het een derde klas inrichting en staat mij het gezelschap

- winkelbedienden en kantoorjoffers - maar matig aan. Het eten ('s middags warm en 's avonds koud) is burgerlijk en voor het geld heel overvloedig. Ik heb er een bijzonder ruime kamer, donkerblauw behangen, met een vloerkleed en pluche stoelen van dezelfde kleur. Ook over mijn bed ligt een donkerblauwe deken. De weinige meubelen, waaronder een damesschrijfbureautje, verliezen zich in het grote vertrek. In een hoek tegenover de deur bevindt zich een marmeren wasbekken met een kraan voor stromend water, hetgeen - zo praktisch als het is - toch wat vreemd aandoet. De beide vensters van mijn kamer zien uit op de achterkant van een theater en in een grote tuin, die beneden het niveau der begane straat ligt. De tuin, met een schommel, een vijvertje en een soort terras met stenen banken, behoort bij het pension, waarvan de refectoire en de keuken eveneens in het souterrain liggen. Daar bevinden zich ook de slaapvertrekken van de drie zusters - opvallend lelijke oude vrijsters - die het kosthuis drijven. De huurders wonen boven. Het geheel was eertijds een alleenstaande villa, thans zowel voor als naar de achterkant door hoge stadshuizen omsloten, zodat het van de straat af nog slechts langs een smalle doorgang te bereiken is. Zonder aanbeveling was ik er dan ook stellig niet terecht gekomen. Van het vroegere buitenleven bleef zo alleen nog maar de tuin gespaard en voor de komende zomer zou dat een grote verbetering kunnen zijn. Daar de middaguren met een boek te slijten lijkt mij aangenamer dan in de achterkamer der Vereniging.

Alleen, ik weet weer niet of ik het zo ver brengen zal! De overgang van mijn gedwongen afzondering tot zo'n gemengd gezelschap lijkt me wel wat geforceerd. Maar voorlopig zal ik er toch maar blijven. Ik kan er na mijn herhaalde tegenslag met de kamerhuurderij vooreerst wat tot rust en misschien tot sparen komen. Vooral dit laatste doet nood. De zusters zijn erg met me ingenomen. Mijn betrekking schijnt als een soort reclame voor het pensionaat te worden opgevat. De jongste zuster, die het toezicht tijdens de maaltijd houdt, Emilie, ik schat haar op 55 jaar, - komt dikwijls naast me aan tafel zitten om een praatje te maken, of te informeren of het eten me wil smaken en met haar heb ik iets heel onaangenaams

gehad. De eerste nacht van mijn verblijf in dit pension, had mijn kamerhuur een vrouw op bezoek. Dit schijnt eenieder, die hier verhuurt, zich stilzwijgend te moeten laten welgevallen. Maar ik had het, vooral uit consideratie voor de vrouwelijke pensionaires, toch niet verwacht en was er door ontstemd. De volgende avond, terwijl we een ogenblik alleen waren, begon de jongste zuster, zelf verlegen met het geval, me voorzichtig erop voor te bereiden, dat de heer, die naast me woonde, erg onrustig sliep en dikwijls hardop droomde. 'Ik heb het al gehoord', onderbrak ik haar kortaf, 'maar vreemd is het, dat hij ook antwoord krijgt'. De oude vrijster werd schaamrood en het speet me onmiddellijk haar diskrete bedoelingen zo miskend te hebben, al begreep ik pas later, hoe haar die nachtelijke bezoeken, waarbij zij machteloos was, een gruwel moest wezen.

Genoeg voor heden. Kerel, wat me ontbreekt, ik begin het immer duidelijker te beseffen. Ik ben maar een gewone sterveling en verlang als ieder ander naar gewone concrete dingen. Wat warmte - liefde behoeft het niet eens te zijn - wat afleiding tussen mij verwante mensen. Het heeft zo niet mogen zijn. Het is alles even kil en oppervlakkig geworden. Maar waarom, waarom in godesnaam? Ik huiver voor de winter. En wanneer me dan ook nog ieder rapport met het geestelijke ontvalt, dan kan ik me wel... Maar ik had me voorgenomen over mezelf te zwijgen. Ik zie met spanning een briefje uit je nieuwe omgeving tegemoet. Vale!

Eindnoten:

- 1 Blz. 81 A.J.G. Schmitt werd benoemd tot tweede kanselier aan het Nederlands gezantschap te Stockholm.

19. December (1905)

Je brief en briefkaart in orde ontvangen. Hartelijk dank ervoor. Van mij is er intussen geen epistel in het ongerede geraakt en wel om de eenvoudige reden, dat ik het nog immer niet tot schrijven heb gebracht. Wil het verontschuldigen. Het gaat me niet bijster voor de wind en ik kan het niet over me verkrijgen je daarginds al dadelijk met gedeprimeerde stemmingen lastig te vallen. Ook was ik te beducht om op de ontwikkeling der dingen, die in de aanvang van zo'n

nieuw stadium dikwijls reeds beslissend is, enige invloed uit te oefenen. Maar om oprecht te blijven, kwam er ook nog iets anders bij. Je vertrek uit onze vroegere omgeving heeft een leemte ook in onze verhouding achtergelaten. Ik voel je meer dan in letterlijke zin van me verwijderd.

Misschien - en het ware te hopen - dat ik me daarin vergis, maar het neemt niet weg, dat ik bij het bericht van je overplaatsing iets dergelijks ondervond, als toen mijn moeder haar intrek bij mijn zuster nam. Ik schreef je dat, geloof ik, al en ook hoe daardoor mijn liefde voor haar in conflict kwam met mijn egoïsme. Een 'ficher le camp' zij het naar betere condities, die ik haar van harte gunnen moest, maar voor mij het wegvallen van enkele innig-vertrouwde plaatsen, waar het zo goed was in herinnering te mogen verwijlen. Wel eigenaardig, dat, zoals toen in mijn gevoelsleven, ik door jouw heengaan thans me in mijn denken geïsoleerd merk. Er waren blijkbaar toch nog zekere geestelijke waarden, die ik daarginds onder je veilige hoede wist. Je vertrek heeft daarin wijziging gebracht. Onze verstandhouding lijkt me - zij het wellicht ten onrechte - voorlopig onderbroken. Ik vermoedde reeds, en je briefje kwam er de bevestiging van brengen, dat jij met je sterker innerlijk, niet alleen in staat zou blijken je spoedig aan nieuwe toestanden aan te passen, maar je er tevens in te doen gelden. Het lijkt me de enige manier om voorwaarts te komen, met de uiterlijke verandering tevens zijn eigen leven te ontplooien. Mij is het niet gegeven en daarom kan ik de gedachte niet van me afzetten reeds in die korte tijd beduidend bij je ten achter gebleven te zijn. Een gewaarwording, als hadden zich onze wegen thans eerst wezenlijk gescheiden.

Hoe dit alles moge zijn, ik heb als nooit tevoren de noodzakelijkheid onderkend, mijn leventje hier wat meer substantie te geven. Ik ben geweldig aan het vervlakken. Of zoals de kapper het de laatste maal delikaat uitdrukte: het is tijd om maatregelen te nemen. Het wordt te doorzichtig. Mijn uiterlijk bestaan - het kantoor, de regelmaat van een pension, de beslotenheid der winteravonden - het heeft zich in die mate geconsolideerd, dat er nog slechts een stel geledingen is overgebleven. Het geraamte van een gebouw, waar ik blindelings mijn

weg vind en me aan niets behoef te stoten. Maar het is dan toch niet meer dan een geraamte. Komt daar nu nog bij - zoals de laatste dagen tijdens de lezing van een boek over logica - dat ik ook in het geestelijke een dergelijk gewrichtensysteem begin te vermoeden, dan zul je misschien begrijpen, dat er van een persoonlijke deelname weinig bekoring meer uitgaat. Dat kan zonder mij even goed zijn gang gaan en zo gebeurt het me tegenwoordig nogal eens, wanneer ik 's avonds mijn lamp heb uitgedraaid, me zonder een zweem van nare droefgeestigheid bereid te vinden voor de grote reis.

Het grote woord is eruit en ik kan het - ook met de beste wil - niet meer terugnemen. Het is mogelijk, dat ik dit briefje straks weer verscheur, maar anders schrijven dan op dit ogenblik mag ik niet. Ik heb me met die boeken, waarvan je me de kennismaking aanraadde, thans wekenlang afgesloofd. Ik heb er zo goed als niets van kunnen verwerken, wanneer me een licht scheen op te gaan, ben ik bang geworden, en het enige inzicht, waartoe ik geraakte, was voor abstractie volslagen onbekwaam te zijn. Ja, waartoe ik allemaal oncapabel ben, daar kom ik zo langzamerhand wel achter. Er is feitelijk niets meer, waarmee ik tegenover mezelf voor de dag durf te komen, soms verenigen zich mijn bijzondere tekortkomingen tot een volslagen levensonmacht en wordt de toevalligheid van mijn bestaan een woestenij van kilheid en verdorring. Hoe geweldig trof het mij dan ook - daarover wilde ik je bij nader inzien enkel maar berichten - voor korte tijd dat diepe liefdegevoel nog ongeschonden bewaard te vinden. Hoe volop en zuiver heb ik die enkele vluchtige momenten mogen genieten, zo overgegeven veilig, dat het me thans onmiddellijk als een hoopvolle leidster voor de geest komt!

Gedachteloos was ik een verlaten park binnen gedwaald, tot ergens vantussen het afhankelijk lover het vergezicht van het open landschap met een bomenweg in zachte nevel opdoemde, als uit lange vergetelheid. De benepen stilte van mijn binnenste verruimde zich tot de gelaten weidsheid dezer wereld, een schuchter-vreugdige ontroering werd in mij gezonden, sinds jaren voelde ik mij weer deelnemen aan het leven, werd ik er liefdevol binnengeleid, zodat ik aanvankelijk niet wist

wat mij gebeurde. Maar ziet, eenmaal gezeten onder een grote boom, midden in het stille landschap, duurde die bekoring nog, stroomde in de leegte en onvoldaanheid van mijn hart al maar die nieuwe warmte, rustte ik na straffe ontbering in tederste omarming, viel alle bitterheid en vermoeden van me af en werd het onkenbare zacht-toegankelijker dan het gewoon-alledaagse ooit was. Hoe gelukkig heb ik me in die vluchtige stemming bevonden en hoe volmaakt geschapen voor dat andere leven, dat me op zo wonderlijke wijze tegemoet kwam. Want dat is wel het hoogste en ongelooflijkste, dat ondanks alles en uit eigen beweging, het leven zich nog eenmaal tot mij overboog - als over een eigenzinnig kind de moeder - en in die koesterende liefde-warmte voelde ik een schrijn der waarheid breken. In die enkele ogenblikken, in het zachte middaglicht temidden van het stille landschap gezeten, gebeurde het verloop mijner gedachten in zuiverste overeenstemming met het onuitsprekelijke dat ik reeds immer had geweten en bleef er niets toevalligs meer in mijn bestaan. Het bijzondere was het onverminderde wezensstarrigheid (?) in het algemene opgegaan, met een lichte bevreemding herkende ik de geestelijke in mezelf, maar opstaande en tot bezinning kerend ervoer (?) ik als terugslag tevens, hoe, wat een toestand, een bewust gecultiveerde eenheid had kunnen worden, slechts een verstervende echo uit voor immer onbereikbare verten was. O, de ontgoocheling opnieuw aan die oude slopende zelfkennis te vervallen, door het dode verleden verbannen te wezen uit een atmosfeer, die de geest als het lichaam met jeugdige veerkracht bezielde.

Alles bij alles wellicht een ervaring omtrent de relatie van het bijzondere met het algemene, die in mijn persoonlijk geval tot het smartelijk besef van volslagen onmacht moest verkeren. Maar voor een enkel ogenblik toch heb ik de illusie gehad eindelijk tot iets als waarheid te zijn doorgedrongen, in de voorhof van het geestelijke landschap vertoefd te hebben, en hoe daarmee een gevoel der gelukkigste bevreemding samenging. Dit laatste vooral, de onafscheidelijkheid van gedachte en gevoel, lijkt mij voor een beschouwelijke opvatting der dingen, het meest eigenlijke te zijn. Wijsbegeerte, die

niet van het begin tot het einde de bevreemding als een diamant zo helder te bewaren wist, zou, geloof ik, mijn onverdeelde instemming niet meer kunnen vinden. Een systeem bijv., waaruit tenslotte de waarheid, als op een schotel voorgedist, tevoorschijn kwam, was het daarmee niet tegelijkertijd, zijn wezenlijk bedrijf, de wijsheid te begeren, ontrouw geworden?

Hoe dan ook, het lijkt me thans wel goed, dat ik met de lezing der door jou bedoelde boeken een aanvang heb gemaakt. Al dadelijk trof ik er de beide hier met een enkel woord aangeduide geestesrichtingen in fel conflict. Idealisme en realisme. Een realistische filosoof. Het klinkt nogal vreemd, maar daar moet men dan de geestelijke opschuiving(?) weer bij in koop nemen. Voorlopig echter zie ik in al die boeken nog heel iets anders. Zelfs zonder ze op te slaan en dus ongeacht hun tegenstrijdigheid, oefenen ze reeds een eigenaardige bekoring op me uit. Alle toch gaan er even eensgezind van uit, dat er een probleem bestaat, dat het leven geen doodgewone platte zaak is. Daardoor vooral voel ik me er bij vlagen onweerstaanbaar toe aangetrokken, meer wellicht dan door de hoop, dat ze me nog eens redden konden voor het chaos dat me bedreigt. Als muziek, als literatuur, als alle ware kunst, houden zij de beweging gaande. Hoe helder besef ik thans, dat enkel deze woorden blijvend zijn.

Maar genoeg voor heden. Mijn handen zijn verstijfd van kou. Met de centrale verwarming in de oude villa, waar ik thans woon, wil het niet bijzonder vlotten. De buizen schijnen verstopt te zijn. Ook zijn daar allerhand andere inconveniënten, waardoor mijn verblijf daar wel weer spoedig een eind nemen zal. Ik zit je met een deken over de knieën in een uithoek van mijn kamer aan een klein damesbureautje te schrijven. De rest van het ruime vertrek is in duisternis gehuld. Het gaat tegen middernacht. Laat maar zo spoedig doenlijk van je horen. Laat me je brieven voorlopig nog niet ontberen.

20. December (1905)

De winter zet zijn grimmigste tronie op. Twintig graden onder nul en daarbij nog een snijdende wind. Zo onherbergzaam als de laatste dagen, heeft zich dan ook het leven hier nog niet aan mij vertoond. Ja, kerel, onherbergzaam, dat is het enig ware woord. De wereld lijkt één barre vlakte geworden, met slechts hier en daar een vereenzaamde blokhut en ook van de mensen schijnen er maar enkele overgebleven te zijn. Vooral in mijn pension, wordt deze sensatie van primitieve verlatenheid tot iets zeer wezenlijks. Afgesneden van de eigenlijke straat, ligt de oude villa er onder sneeuw bedolven. In de donkere lage behuizing kwijnt trage stilte van een lang vergeten oord. Een der zusters, spookachtig in een omslagdoek gehuld, gaat met een stomme groet aan me voorbij. Zij schaamt zich voor de koude. Ik treed mijn kamer binnen. Schemere verlorenheid zacht dreinend tegen lichtbenomen buiten. Achter grauwe vitrages zwakke weerschijn van starberustende dood-witte tuin. Een bleke gasvlam flakkert op, krachteloos en kil. Geen dag meer, geen avond nog. De hemel over de sneeuwbeladen boomtoppen is strak en leeg. Mijn verkleumde handen beroeren vluchtig de ijzeren kachelomhulling. Iets van stervende lichaamswarmte doorbreekt het kille oppervlak.

Wat thans te beginnen? Weer als gisteren op de sofa onder een deken de tijd van het avondmaal af te wachten? Twee volle uren nog. Een ijzige tocht maakt zich voor een ogenblik bemerkbaar, zodat ik mij instinktmatig opnieuw naar de deur begeef. Misschien wanneer ik een eskimo en op de robbenjacht was, dat dit ruime halfdonkere vertrek een meer dan geriefelijk oponthoud mocht heten. Ook het kantoor, waar in de vlieringhokken al evenmin gestookt wordt, zou als bergplaats voor gereedschappen niet te versmaden zijn. Maar hoe troosteloos, hoe mensvijandig, dit alles thans aandoet. Hoe onherbergzaam. Want ik ben het oertype niet, dat zich veilig toegerust volmaakt op dreef moest gevoelen temidden van de bijna maagdelijke winter, waarvan, ondanks mezelf, de strenge bekoring voor een ogenblik smetteloos tot me doordringt.

Ondanks mezelf! De natuur, even schoon en ongerept als voor duizenden jaren heeft zij zich weten te bewaren, maar ik alleen, ik ben de verkeerde figuur. Wat is er uit mij geworden? Niets, letterlijk niets. Mij aan een omgeving aan te passen is mij niet gelukt en daarom grijnst [in] deze kamer de laatste woestenij. En innerlijk? Met een lichte schrik keer ik tot bezinning. Ook van binnen is het even star en grauw. Weer gaat mijn geest zonder erbarmen van keerpunt tot keerpunt de lange lijdensweg terug. Mijn adem stukt en bloedrode schaamte overstelpt me. Voor het eerst en in oneindige droefgeestigheid, besef ik de vale armoede van dit eenzaam begeren. Van deze zelfzuchtige afzondering. Mijn ganse leven is één heimelijke zonde. Walging stuwt stinkend in me op voor beelden, die hoe onloochenbaar ook aanschouwd, ongelofelijk schijnen. Het wordt een bezoeking, een benauwende droom. [Want ik zie, hoe in die avond, in dat zo veilig gewaande uur, ik zie hoe mijn mond, in plaats van de hare te zoeken...] Mijn denken krimpt en siddert onder de last van al dat onuitsprekelijke, tot het enkel nog voor een laatste oordeel de bindende woorden vindt: zwijgen en verdwijnen.

Maar waarom zwijgt hij dan niet, hoor ik een geroutineerd dialecticus reeds uitroepen. Inderdaad, de man heeft, ook om nog andere redenen, schoon gelijk. Want behalve dat ik me hier in mijn eigen woorden verstrik, houdt een zelfmoord - en daarom gaat het, waarde vriend - nog allerhande tegenstrijdigheden in zich verborgen. Wie maatregelen neemt om hem te ontgaan, geeft daarmee enkele vadem van zijn levensterrein gewonnen. En erover te schrijven, al was het maar om zijn vrees ervoor te uiten, is reeds niet veel anders dan het aanvaarden dezer bewustloze taak. Ik verheel mij dit alles niet en ware in het voorafgaande zeker minder vrijmoedig geweest, indien jijzelf niet in je laatste briefje, dat voor mij een gebeurtenis was, van een worsteling tussen god en mens gesproken had. Je deed dat met betrekking tot mijn eenzame zitting in het park. Maar dat lijkt reeds ver terug, als een zachte oase tegen hetgeen zich thans zo allerhardhandigst afspeelt. Want in mijn leven dezer beide laatste weken is geen zweem van sentiment meer overgebleven. Hoe kan het ook anders? Wat ik

tegenwoordig nog alleen maar zoek is een, zij het voor een vierde deel menswaardig bestaan, maar wanneer me dat zowel van buiten als naar binnen onthouden wordt, dan wil ik niet verder. Versta je me wel? Dan verdom ik het langer, zoals een paard voor een wagen het op zijn tijd verdomt. Van buiten zijn het nog enkel loodrechte wanden waar ik met de kop doorheen zou moeten. Is het mijn schuld wellicht, wanneer er in het kantoor zo goed als niet gestookt wordt, zodat bij het betreden der armzalige vlieringhokken de ganse dag reeds tot een flard verschrompelt. Mr. J. met zijn jas aan, te angstig om aanmerkingen te maken, de doctorandus hoestend en vloekend. De nieuwe heerschappen, wie de huur van het krot te hoog is, sparen het op de kale uit en zijn daarbij niet op hun mondje gevallen. Overigens geld in overvloed. Weet je wat spiezen zijn? Ja? Nou dan, spiezen zijn filisters, en zoals werkelijk goede mensen door standsverschil nooit verliezen kunnen, zo zullen spiezen daardoor nooit omhoog komen. Maar ik ben bezig op anderen te schelden. Op anderen, terwijl tot minder dan mezelf geen sterveling gaan kan. Geestelijk te zondigen, verachtelijker is het dan de smerigste praktijk. Maar die vurige blikken, dat zich in postuur brengen zodra er wat vrouwelijks in de buurt komt, het zal wel iets voor het ganse leven blijven. Ja, ik zou wel eens willen weten, wat de anderen zoal van me denken. Niemand wellicht, die zich erover verwonderen zou, wanneer ik een goede dag met de stille trom verdwenen was. Mijn moeder! In mijn diepste innerlijk, heb ik het contact met haar verloren. Ik durf bijna voor haar niet meer eerlijk te zijn. Ik mag het niet, omdat ik de leugen dezer eerlijkheid te zeer besef. Maar toch is zij niet onwetend. Vooral de laatste tijd getuigen haar liefdevolle briefjes van bezorgdheid over mij. Zij verwacht de grote verbetering van een fatsoenlijk meisje. Waarom ook niet?

Tot besluit een nieuwtje. Een arme vrouw, een krantenverkoopster, is met haar wagentje op weg naar huis door een auto doodgereden. Uit hoofde van haar relatie tot de krant, werd het voorval gedrukt, want van zulke kleinigheden gebeuren er hier te veel, om ze alle nog eens extra te vermelden. De vrouw woonde in mijn buurt, ik kende haar van aanzien en

vooral tijdens die strenge vorst had zij mijn medelijden gewekt. Toch was mij waarschijnlijk zonder dat bericht haar ledige plaats niet bijzonder opgevallen. Iedere avond zat zij met haar wagentje op een brug, zonder kleren bijna in de snijdende wind en de laatste tijd kostte het mij moeite daar voorbij te gaan, misschien ook omdat mijn zomerjasje haar spottende belangstelling had. Immers zoals zij daar huisde behoorde het tot het stadsbeeld en het lijkt me niet onmogelijk dat die oude vrouw zich op haar manier de sterkere van ons beiden achtte. Ik geloof ook niet dat zij ongelukkig was. Maar toch, hoe heeft mij haar vale armoede telkens weer getroffen, haar schurkend neerzitten in het onverbiddelijke buiten, haar eenzame ouderdom op die drukke brug, de ganse ontreddering dezer mensenfiguur, waarvan enkel nog het zachte zilvergrijze haar bewaard gebleven was. En hoe veilig en warm uit dit brutale leven weg genomen, hoe liefdevol ontvangen, verscheen ze mij, terwijl ik, worstelend tegen de snijdende wind, aan haar lege plaats voorbijkwam. Weer volgden hare grijze ogen mij met nauwbedwongen spot, mij, die de last nog droeg, die zij had afgelegd.

De brieven 19A, 19B en 20A worden hier ingelast omdat zij in hun totaliteit min of meer bewerkingen zijn van 19 en 20. Zie tot verder begrip de verantwoording van de tekst op blz. 137-143.

W.d.M.

19A. Oktober (1905)

Zonder je laatste briefkaart, zou het waarschijnlijk nog niet tot me doorgedrongen zijn, dat het reeds zo lang mijn beurt was een levensteken te geven.

De laatste weken voel ik de tijd bijna niet verlopen en dit wellicht als terugslag op enkele stonden, waarin een voor mijn doen razend tempo werd aangeslagen. Ik had nl. mijn kamer in het 'pension' opgezegd en het zoeken naar een nieuw onderkomen tot het allerlaatste ogenblik uitgesteld. Zeer ten onrechte op mijn goed gesternte vertrouwd, zodat ik een middag zonder dak boven het hoofd door de straten doolde... Het

‘paardengetrappel en wagengedraaf’ zijn me daarbij uiterst pijnlijk bewust geworden, gegeven het feit, dat mijn oude kamer reeds voor die avond bezet was. Ten slotte moest ik het dan ook met het allerminste voor lief nemen en bescheidener dan mijn tegenwoordig verblijf kan het wel moeilijk nog. Een hokje vier hoog met een enkel smal venster naar een grauwe binnenhof.

Nu ik er eenmaal gewend ben, kan mij soms de overeenkomst met de vliering-omgeving van het kantoor als iets meer dan toevalligs treffen. De eerste morgen vond ik er ook zo'n plat rood beestje, dat ik in een sigarettepapiertje verpakt door de dienstmeid aan de hospita liet geven. Ik heb er verder niets meer van gehoord en daar de beestjes zich ook niet meer bemerkbaar maakten - volgens deskundigen beginnen zij thans ongeveer hun winterkwartieren te betrekken - neem ik voorlopig maar genoeg met het primitieve optrekje, vooral omdat er op die manier enige piasters voor de eterij vrij komen. Een grote bekoring heeft het voor mij bovendien - ik merkte dit eigenaardig genoeg pas de tweede of derde dag - dat het huis zelf aan een gracht gelegen is, de enige gracht, die men in dit uitgebreide stadsgedeelte heeft. Door de mooie hoge bomen, merkt men de hoogte der grotestadshuizen zo niet en vooral nu, in de fijn doorschijnende herfst, maakt de gracht, met zijn stenen trapjes, die naar het water voeren, een zuiver Hollandse indruk.

Maar dit is dan ook vrijwel het enige, wat er in mijn leventje van thans nog van het vroegere daarginds is overgebleven. Ik heb mij in die acht maanden van mijn verblijf hier gewend aan het ontbreken van nagenoeg alle intimiteit. Dit is een zeer grote verandering. Ik ben het me wel bewust, weet niet of het goed of kwaad beduidt, maar dat ik er niets aan veranderen kan, staat vast. Het gebeurt alles buiten me om en al verwonder ik me bijv. in dat schamele slaaphokje op mijn gemak te zijn, dan ben ik er toch maar op mijn gemak!

Ik kan me heel goed denken, hoe de anderen hier van me zeggen: ‘ik begrijp niet hoe de man zo leven kan.’ Nu, ik zelf begrijp het ook niet, maar daarmee is ten slotte nog niet bijster veel gezegd. Ik zou er nog aan kunnen toevoegen niet te be-

grijpen, hoe die anderen leven, zoals zij het doen, enkel conventioneel of zinlijk en zo. Hier zeggen ze 'jeder muss nach seiner Façon selig werden' en dit lijkt me nog zo kwaad niet uitgedrukt.

Voor zover ik thans over mijn eigen geval oordelen kan, lijkt mijn vroegere leven volmaakt uitgebloeid. Zo zelfs, dat wanneer ik soms nog wel naar mijn meer vertrouwd leven daarginds terugverlang, ik tevens de ervaring opdoe, hoe voor mij de vroegere intimiteit er toch voorgoed uit verdwenen is. Hoe vreemd het moge klinken, maar in die oude omgeving terugkerend, zou ik de dingen, zoals ik ze thans hier zie, - die straten in hun algemeenheid van verkeerswegen, bomen, die ergens wuiven, een water, dat zich klaar tegen de open hemel spiegelt - mede terug brengen. Vandaar - en dat wou ik je eigenlijk hoofdzakelijk melden - dat ik van een verlof naar patria voorlopig maar heb afgezien.

Nieuws is er voor het overige niet. In mijn omgang met de mensen hier zijn er nergens meer wrijvingspunten overgebleven. Dit is natuurlijk een belangrijk iets. Buiten het kantoor, heb ik een paar kennissen, met wie ik, desgewenst, mijn avondmaal nemen kan. Ook dat is veel waard. Maar gewoonlijk blijf ik 's avonds nog alleen. In het kantoor is het veel drukker geworden, zodat me niet veel meer dan die avonduren overblijven. Eigenaardig - ik schreef het je hierboven - na die razende momenten van het kamer zoeken, heb ik als het ware het gevoel voor verloop van tijd verloren. Een volstreekte rust, waartoe niet weinig bijdraagt, dat mijn lichaam daaraan willig deelneemt.

Alles bij alles een toestand, zoals ik mij die sinds lang gewenst heb, ware het niet dat ik er, nu het eenmaal zo ver is, wel wat te veel als een vreemde tegenover sta. Maar mijn blaadje is vol. Eén ding nog. Soms heb ik de ingeving, hoe ook buiten (*doorgestreept*: door) onze correspondentie onze bedenkweisen ritmisch verbonden zijn. Iets dergelijks. Houd je maar goed!

19B. November (1905)

Zonder je briefkaart, zou het waarschijnlijk niet tot me doorgedrongen zijn, dat het reeds zo lang geleden is, sinds ik iets van me liet horen. Ook thans kan ik nog nauwelijks geloven, ruim twee maanden niet meer geschreven te hebben, want in mijn gevoel zijn het hoogstens enkele weken. Mijn regelmatig leven hier, de dagen, die zozeer op elkander gelijken, het gemis ook aan de minste wrijving met mijn omgeving tegenwoordig, dit alles is wellicht oorzaak, dat de tijd - als het ware - in mijn binnenste andere afmetingen begint aan te nemen. Daarbij het volkomen gebrek aan vermeldenswaardig nieuws! Eén ding had ik je misschien wel vroeger kunnen mededelen. Ik ben nl. in de gelegenheid geweest om van betrekking te veranderen. Bijzonderheden zouden me te ver voeren. Het komt daarop neer, dat ik correspondent van een Hollandse courant had kunnen worden. Niet een van de allereerste bladen, maar toch een degelijke courant. Met ongeveer eenzelfde traktement als ik thans verdien. Aanvankelijk lokte mij het vrije leven, dat mij zo door een toeval geboden werd, buitengewoon aan. Een proefartikel geschreven, dat - behoudens enkele wijzigingen - tot mijn grote verwondering, werkelijk opgenomen is. Enige zeer onrustige dagen, waarin ik met mezelf terade moest gaan, want krantengeschrijf en mijn betrekking zijn onverenigbaar. Tenslotte er toch maar vanaf gezien.

Wat de doorslag heeft gegeven, is mijn overtuiging op de lange duur voor zulk soort werk ongeschikt te wezen. Misschien ook de omstandigheid dat er nog een liefhebber was, die ik persoonlijk kende en van wie ik geloofde, dat het hem beter van de hand zou gaan. En onnodig te zeggen, dat, toen de zaak eenmaal haar beslag kreeg, ik nog dikwijls spijt van mijn weigering heb gehad.

En toch... achteraf bezien... verheug ik me, dat mijn bestaan, zoals het zich tijdens mijn kort verblijf hier geprojecteerd heeft, blijkbaar reeds sterk genoeg was, om er maar niet zo hals overkop de vlucht uit te behoeven te nemen. Want al wordt mijn uiterlijke persoonlijkheid er ook tot hare kleinst

mogelijke dimensies door teruggebracht, zo had dat toch weer als gevolg, toen ik wat ernstiger over de nieuwe betrekking begon na te denken, dat het mij natuurlijk niet ontging, hoe dan alles anders zou dienen te worden. Dat hetgeen nu grotendeels naar binnen is gekeerd, hoofdzakelijk zijn werkzaamheid naar buiten zou moeten zoeken. Hoe dan ook, ik ben niet gedeserteerd.

Weer in de stilte teruggekeerd, doe ik - vooral de laatste tijd - nogal eens de ervaring op, dat het ook daar niet bij het oude gebleven is. Ik zelf ben een ander geworden. Het oude verleden daarginds is dood. Het ligt vormeloos achter me als een donker verschrompeld gewaad, waar ik uitgetreden ben en waarop ik nog slechts met bevreemding neer kan zien. Een gewaarwording ongeveer, als had men mij in letterlijke zin de huid gestroopt, als ware mijn leven van thans ene operatie, die ik aan den lijve me moet laten welgevallen. Ik kan nauwelijks geloven, dat dit alles goed en natuurlijk is. Maar wat ertegen te doen? Want ik *zie* en *hoor* en *onderga* de dingen anders en besef tegelijkertijd, hoe dit met mijne overplaatsing als zodanig reeds niets meer uit te staan heeft.

Het is iets van buiten, dat op een geheel nieuwe wijze op me inwerkt, maar waarvoor mijn binnenste niet ontvankelijk zou kunnen zijn, wanneer het zich niet evenzeer gewijzigd had. Is het de grote verandering, waarvan ik jarenlang een vaag vermoeden had, maar die thans, bezig zich te voltrekken, toch wel wat al te radikaal en zonder aanzien des persoons, schijnt te werk te gaan. Inderdaad, dezelfde onpersoonlijke overgave, die bij de tandendokter of tijdens het scheren wordt verlangd. Ik verzet me er dan ook niet tegen, maar vraag me dezer dagen toch nogal eens af, waar dat eigenlijk heen moet. Want het nieuwe en bevreemdende duurt thans bijna een jaar, zonder dat een gaaf herstel van het gewoon alledaagse me meer gelukt. De verandering, de breuk, is een stadium voor zichzelf geworden, het vroeger zo vertrouwde ertegen verschaald, en als experiment lijkt het eenvoudig daarop neer te komen, dat het zwakkere door het sterkere teruggedrongen is. Het *moest* zo gebeuren en somwijlen voel ik de feitelijke verplaatsing nog enkel als een kwalitatieve sprong, die even-

min meer op te houden was, als de afval van een overrijpe vrucht. Het veranderde in mijn toestand verschijnt dan in een geheimzinnig licht. De verplaatsing als zodanig bepaalt zich zuiver tot het innerlijk en de tegenstelling van een buiten en een binnen komt daardoor weg te vallen.

Er gebeurt iets onuitsprekelijks met me, waarvoor ik dan ook de juiste woorden wel nimmer vinden zal. Maar zo terugdenkend aan mijn oude omgeving, besef ik het nutteloze van een wederkeren, omdat ik er de dingen, zoals ik ze thans zie, die bomen, die hemel, die straten hier, toch medebrengen zou. Het vroegere, het zo diep-innige, zou er nog wel wezen, maar als het kleinere in het grotere gevat. Het zou niet geheel weg zijn, maar reeds veilig besloten liggen als in een glazen kastje en me er geheel aan wijden kon ik toch niet meer. Het nieuwe en ruimere hier blijft van deze schrijn bevrijd. Het gemis aan intimiteit - wanneer het een gemis mag heten - ligt hier niet aan de omgeving. Want deze heeft reeds in haar vrijere algemeenheid de bevestiging van het ware en het is een diep genot de dingen zo te mogen zien.

Een enigszins omslachtige manier om je mede te delen, waarom ik voorlopig nog van verlof heb afgezien. Houd je maar goed.

20A. Einde december (1905)

De winter heeft zijn barste gezicht opgezet. Meer dan 20° onder nul. Ik kan niet zeggen me daar bijzonder op mijn gemak bij te gevoelen. Men moet erop gekleed zijn. Men ziet hier dan ook veel bont dragen. Door alle standen. Vooral wanneer het er - als thans - bij waait, heeft men met zo'n gewone jas het gevoel, of de ijskoude zo maar langs het blote lijf strijkt. Op een brug, waar ik dagelijks overkom, zit een oud vrouwtje, een krantenverkoopster, blootshoofds, enkel met een omslagdoek om, urenlang in die koude bij haar wagentje. Het schijnt haar geen kwaad te doen, maar het is toch een armzalig gezicht. Gisteren, toen ik met mijn kraag hoog op en een halfbevoren neus haar voorbijkwam... lachte ze me uit.

Ik ben weer verhuisd. En wel tweemaal. Vandaar ‘en retard’ met schrijven. Woonde in een pension, waaruit ik, met opoffering van ettelijke marken, na veertien dagen verdwenen ben. Ik had me er nogal wat van voorgesteld. Maar de overgang was te straf. Vanuit mijn isolement tweemaal per dag tussen de pensionnaires. Meest winkelbedienden en kantoorjoffers. Vooral een handelsreiziger heeft me er de dampen aangedaan. Iedereen moest voor zijn geschetter zwijgen. Over alles een besliste mening. Daarbij een stem als een trompet. Zo schoot er niet veel anders over dan heimelijk de wijk te nemen. Ook het eten was niet al te best.

Ik had er een bijzonder mooie grote kamer met een marmeren wasgelegenheid voor stromend water. Het huis was een oude villa, die voor jaren buiten de stad gestaan moest hebben, maar nu aan alle kanten door huizen omgeven was. Zo zelfs, dat van de straat af het huis slechts door een portaal te bereiken was. Zonder aanbeveling had ik het dan ook nooit gevonden. Wat mij al dadelijk erg aanstond, was de grote tuin, die eraan de achterzijde nog overgebleven was. Een tuin met dennebomen, terrassen en een vijvertje, waar ik vanuit mijn kamer op neer kon zien. Iets heel bijzonders zo midden in een wereldstad. Ik zag mij er in verbeelding reeds 's zomers zitten met een boek. Het heeft zo niet mogen zijn.

Thans woon ik aan een gracht, de enige, die ik hier tot nu toe heb ontdekt. Door de bomen merkt men de hoogte der huizen zo niet en met de stenen trapjes, die naar het water leiden, krijgt het geheel een enigszins vaderlands aspect. Mijn ‘kamer’, vier hoog, ziet op een grauwe binnenhof uit en al is zij niet veel meer dan een slaaphokje, moet ik er toch een vrij hoge huur voor betalen. Ik bewoon nl. een dure stand. Eigenaardig ook, dat ik pas de volgende dag merkte, dat het huis aan een gracht gelegen is. Zo had mij het ‘kamers’-zoeken overstuur gebracht. De mensen, Joden, lijken mij erg geschikt, en een groot voordeel is, dat de vrouw des huizes bereid bleek 's morgens een paar boterhammen te laten klaarmaken, die ik dan medenemen kan om ze in kantoor te verorberen. Dat is iets zeer gewichtigs, omdat ik zodoende buiten bureau alleen nog maar ergens een kop koffie behoef te drinken en over de

rest van de arbeidspauze vrij beschikken kan. Ik hoop en voorzie, thans niet zo spoedig van kwartier te zullen wisselen.

Verder niets van belang. Ik begin me immer meer vertrouwd te maken met de gedachte het grootste gedeelte van mijn leven in deze betrekking en buiten patria te moeten blijven. In mijn vorig briefje schreef ik je reeds, dat er met mij een verandering gaande is. Hoe de verplaatsing als zodanig meer een kwalitatief karakter heeft. En om daar nog eens op terug te komen, geloof ik mij te hebben bewogen van het bijzondere naar het algemene. Van het hier naar het ergens, dat als het meer omvattende het vroegere 'hier' reeds veilig in zich sluit. Zo geformuleerd is het een voortschrede naar het ware en ook bij nader inzien blijft het dat. Het is een aanschouwen van het algemene. Als gekomen door mijn zintuigen echter, uit zich die aanblik als een gevoel. Het gevoel, de bevreemding, op ware wijze te zien. In dat gevoel kan en behoeft niet verder te worden gegaan. Wat zou dienen te volgen, ware het zo aanschouwd algemene te begrijpen. De bevreemding tot de zuivere gedachte zelf op te voeren.

Ik weet niet, of dat laatste mogelijk is en of het gezegde niet op een spel van louter woorden neerkomt. Soms meen ik reeds een zweem van begrip te herkennen, maar gewoonlijk voel ik dit ganse beginnen toch nog enkel als een poging, met iets onuitsprekelijks te breken, dat als enig kenmerk juist dat onuitsprekelijke zelf draagt. Een zich weersprekend opzet dus, dat het correctief zou moeten ondergaan zich daarbij tevens de diepere grond van dat onuitsprekelijke bewust te worden.

Ik weet niet, of ik mij wel duidelijk genoeg heb uitgedrukt. Het is een dilemma, waarin ik immer meer verwickeld raak. Dat mij aantrekt en van zich afstoot tegelijkertijd.

Daarom is het maar goed, dat ik de laatste weken door die verhuizerij met beide voeten in de aarde stond. Dan hoor ik het 'paardengetrappel en wagengedraaf' te duidelijk om me veel met zulke gedachten te kunnen afgeven.

Neem voor ditmaal genoeg met dit slordige briefje. Een volgende keer beter. Vale.

21. Januari (1906)

Mijn levenshouding heeft vooral dat tegen zich, dat, wanneer de stemmingen, die licht en beweging in mijn afzondering brengen, een tijd lang wegblijven, dat er dan ook zo helemaal niets meer overschiet. Ik kan dan ongeveer nergens een toevlucht zoeken, omdat ik mijn uiterlijk bestaan - mijne betrekkingen met mensen - schromelijk verwaarloosd heb en kom voor een vale dorheid te staan. Zonder stemmingsatmosfeer wordt mijn eenzijdige bedenkwijze sterker dan ik, de bevreemding slaat in totale vervreemding over, de gedachte aan de dood verlaat mij soms dagenlang niet meer en wanneer zo tenslotte de begeerte ook nog haar rechten wil doen gelden, behoef je verder niet te vragen, hoe het er dan met me uitziet. Ik kan me in zo'n slechte periode niet voorstellen, hoe een gewoon normaal mens ook maar enige notie van een toestand als de mijne zou kunnen hebben. Ik geloof dan stellig in een hoogst ongunstig uitzonderingsgeval te verkeren en voel mijn leven, vergeleken met dat dier anderen, als diepe nacht. Van de andere kant valt het mij moeilijk te geloven, dat hetgeen mij in zulke kritieke ogenblikken, als het ware, horen en zien doet vergaan, niet voor iedereen op zijn tijd tot eenzelfde verschrikking moet worden. Voor mij komt het eenvoudig daarop neer, dat, zodra het sentiment ontbreekt, het meest alledaagse tevens het gruwbaarste is.

Zo kan het mij 's avonds in mijn kamer overkomen - opziend van het boek - dat ik mij het universum plotseling bewust wordt als onloochenbaar bestaande met zijne miljoenen werelden en onmetelijke afstanden. En wanneer ik dan nog bedenk, hoe dat ontzagelijke weer in toom gehouden wordt door iets anders, door een wil, even onloochenbaar-werkelijk als verborgen, dan wordt het gewone vertrouwde leven verbrijzeld en in een draaikolk verzwolgen. Dan voel ik nog slechts de stomme getuige van iets verschrikkelijks te zijn, maar ik zit dan toch maar tegelijkertijd in mijn kamer aan tafel, ik hoor de juffrouw op de gang met de meid spreken. En ik weet... dat zodra ik, mezelf niet meer beheersend, in mateloze angst de deur zou openrukken, dat dan de enkele aanblik

van die beide mensen mij onmiddellijk zou doen verstommen. Wat zou ik ook te berde moeten brengen? Dat ik zo bang ben, omdat de maan aan de hemel staat? Hoe zouden zij mij van harte uitlachen. Of wanneer de zekerheid van mijn eigen dood al het andere in mijn denken op eenmaal tot zwijgen brengt, zodat er niets dan het huiveringwekkende inzicht overblijft: weerloos aan een onafwendbaar einde te zijn vervallen, aan wie zou ik mij in deze absolute eenzaamheid moeten wenden? Trouwens, nog voor ik aan die drang tot spreken gevolg had kunnen geven, zou zich ook reeds de overtuiging hebben geldend gemaakt, dat het nutteloos is, dat het waanzin heten moet, over problemen als dat van de dood verder door te willen denken.

Maar weg-denken laten zij zich evenmin. Ik kan toch niet loochenen, wanneer ik in de stilte van de avond aan tafel zit, dat de aarde zich door het heelal beweegt en hoe ik onderwijl zelf een hoogst twijfelachtig einde tegemoet gevoerd word. Tegelijkertijd echter dringt het tot me door, hoe dat op het eerste gezicht onbegrijpelijke van het universum niet wezenlijk verschillen kan van de ondoorgrondelijkheid van de dood. En op hoeveel manieren zich het onverklaarbare ook aan mij vertoont, (zeide Huysmans niet reeds: men ontmoet het raadsel dagelijks op straat?) tenslotte moet het toch op één enkel probleem uitlopen en dit te vinden ware wellicht het probleem zelf. Niet om een verklaring, om de probleemstelling als zodanig ware het dus te doen. En wanneer er dan nog bleek, dat dit probleem voor het gevoel een verheffing was en niet als dat van de dood bijv. een afschrikwekkend, dan waren zodoende de gedachte en het gevoel wederom harmonisch verbonden, wat op hetzelfde als een verklaring neer zou komen.

Zo heen- en weer-denkend meende ik soms een uitweg te vinden, flakkerde er een lichtschijn in de duisternis op en heb ik mij een paar maal laten verleiden tot een poging om iets van die aard op schrift te brengen. Het eigenaardige hierbij was, dat er na veel zwoegen steeds een waarheid als een koe, een enormiteit, tevoorschijn kwam, waardoor ik dan niet minder werd ontmoedigd, dan wanneer een nachtelijke zwer-

ver na uren gaans moet constateren, zich in een kring te hebben voortbewogen.

Tot mij, na zo'n avond van koortsig tobben, de volgende korte notitie in Hebbels 'Tagebücher' onder de ogen kwam: 'Einen Wahnsinnigen zu sehen, oder einen Menschen, der mit Scharfsinn und Verstand das Absurde zu beweisen versucht: ich weiss nicht was einen schauerlicheren Eindruck macht.'¹ Achteraf zeer betwijfelend, of de woorden scherpzinnigheid en verstand in mijn geval reden van bestaan hebben, ben ik bij het lezen van deze uitlating niet weinig geschrokken en heb de volgende dagen instinktmatig mijn heil buitenshuis gezocht en ook vrij gemakkelijk gevonden.

Er zijn hier nl. sedert kort een paar gelegenheden geopend, die alles wat van die aard op ander gebied bestaat in de schaduw moeten stellen. De metropool-zucht, waarover ik je al eens schreef.

Zo een enorm eethuis, waarvan de hoofdzaal alleen 3000 mensen kan bevatten. De talrijke bijzalen zijn onderscheiden naar de hout- of steensoorten enz., waarin zij uitgevoerd zijn. Een ebben- en een mahoniehoutzaal, een schelpenzaal zelfs. Kortom, een doolhof van vertrekken, van trappen en gangen, waarin het mij dan ook weldra gelukte te verdwalen.

Dan een nieuwe nachtgelegenheid, die het meer in een onderscheiding volgens de kleuren zoekt en niet ten onrechte 'Grand gala' gedoopt. Het geheel maakt inderdaad de indruk van een bontgeüniformeerde lakei. Groene, rode en ultraviolette zalen. Een marmeren bar. Een hal in wit en goud met vuurrode lopers. Ook aan een papagaai doet het denken.

Dan - iets heel gek - een eethuis, waar men tegen extrabetaling, met vergulde lepels en vorken en van vergulde borden eten kan. In futuristisch ingerichte vertrekken.

Niet te vergeten ook, een geweldig groot koffiehuis, waar het dubbel bezet orkest in een soort spiegelkast dicht onder de zoldering zit. Een zienswaardigheid van de eerste rang, die meer ten doel schijnt te hebben dienstmeisjes in hun vrije tijd gelegenheid te bieden in fluwelen canapés te verzinken en het fijngeslepen glaswerk ook eens tot eigen genoegen te hanteren. Waarom ook niet?

Ik heb overal een kijkje genomen en veel meer geld uitgegeven, dan ik verantwoord kon. Maar toen ik ergens een werkman, met knuisten als mookhamers, tegen een portie-vruchtenijs zag zitten blazen, bleek voor mij de zaak toch haar beslag te hebben en ben ik weer in mijn oude gedoetje teruggekeerd. Mijn blaadje is vol. Houd je maar taai.

Eindnoten:

- 1 Blz. 104 Zie *Hebbels Werke*, ed. Poppe, dl. 9, blz. 114, aant. 717. In plaats van *versucht* schrijft Hebbel *sucht*.

22. Februari (1906)

Voor enige dagen was het een jaar geleden, dat ik hierheen kwam. Ik meende deze gebeurtenis enigszins feestelijk te mogen herdenken. Het liefste was ik 's avonds gaan eten in dat oude hotel, waar Mr. J. mij had ondergebracht. Maar het bestaat niet meer. Het is ten offer gevallen aan de bouw van het grote eethuis, waarover ik je in mijn laatste briefje berichtte, en gesloopt.

Ik ben toen maar naar een variété getrokken en heb daarna in de marmerbar van ‘Grand gala’ nog een paar whisky's gedronken. Gaarne had ik de doctorandus en zijn hond op portatieve wijze in het geval betrokken maar met de eerste leef ik bijna een week in onmin. Ruzie wegens de verbuiging van een woord. Om weer goed te worden is de doctorandus veel te eigenzinnig, zelfs al zou ik er de eerste stap toe doen. Zo spreken we niet meer met elkander en wanneer zijn hond mij wil begroeten, houdt hij hem daarvan bars terug en neemt mij door zijn oogglas verachtelijk van het hoofd tot de voeten op. Wel jammer, vooral omdat wij na afloop van de morgen allebei in het kantoor onze boterhammen blijven verorberen en dit vijandig-zwijgend samenzijn voor mij ondragelijk dreigt te worden. Daarbij heb ik innerlijk tegen de doctorandus niets en zal er op den duur toch wat op gevonden dienen te worden. Maar als gezegd: het is een te onhandelbaar heerschap.

De avond alleen doorbrengende, had ik ruimschoots gelegenheid tot een recapitulatie van het afgelopen jaar en het resultaat bevredigde mij meer, dan eigenlijk te verwachten was. Een ding is zeker: halfslachtigheid is er in mijn leven niet

meer en in dit opzicht lijkt het toch wel een belangrijk jaar te zijn geweest.

Tenslotte in de bar gezeten, kwam mij de eerste avond in dat oude hotel voor de geest, weer steeg dezelfde atmosfeer van vol en krachtig leven om mij op, waarvan ik toen zozeer genieten mocht, zonder er mij op enigerlei wijze verder mede in te laten. En een vergelijking opstellende, viel deze niet ten voordele der beweging in de pronkgelegenheid uit. Wanneer men daar niet door veel geld te verteren, dansen enz. aan deel neemt, gaat er zo goed als niets van uit. Wat dat betreft, ben ik dan ook aan geen al te grote verzoeken meer blootgesteld en ook voor de rest heeft zich mijn uiterlijk bestaan reeds dermate geconsolideerd, dat het niet zo gemakkelijk een speelbal van vreemde krachten zal kunnen worden.

Daartoe heeft natuurlijk mijn betrekking hier het hare bijgedragen en in mijn bijzonder geval had ik het nooit beter kunnen treffen. Van de aanvang af ging het er slechts om mij te voegen en thans is mij mijn plaats zo duidelijk toegewezen, weet ik zo tot in bijzonderheden, wat er te doen en te laten valt, dat dit deel van mijn leven mij somwijlen in de doorzichtige eenvoud van een stereometrische constructie verschijnt. Zolang ik voor mijn taak berekend ben en ook voor de rest mijn plicht naar behoren blijf vervullen, wordt mijn persoonlijkheid nog slechts in zoverre bij het geval betrokken, als het tevens om een dienstverhouding gaat. Iemand, wie het aan een duidelijk besef van het verschil tussen maatschappelijk groot en - klein ontbrak, moest hier spoedig in het gedrang raken. Waar echter - om eens met Dickens te spreken - mijn eerbiedsorgaan voldoende is ontwikkeld, zo heb ik ook in dit opzicht tot nog toe nimmer enige last ondervonden. Daarbij behoort de gezant tot dat slag mensen, die ook zonder uiterlijk eerbetoon ieder ogenblik zeker van hun prestige kunnen wezen en zo bleef hetgeen op dit terrein van mij verwacht werd verre beneden de maat van wat ik geheel uit eigen beweging en zonder in het gevele te willen komen, had kunnen geven.

Terugblikkend is van twee kanten de mogelijkheid tot wrijving weggefallen en blijkt ik zowel berekend voor mijn werk

als voor een dagelijkse omgang met mensen, die sociaal hoog boven mij staan. Ook dit is een belangrijk resultaat van het afgelopen jaar. Zich in die ganse kantoorbeweging een onderdeel van een geruisloos lopend raderwerk te voelen, al ontveins ik mij tegelijkertijd niet, hiermede van mijn werkkring een keerzijde te hebben beroerd, die op den duur gevaarlijk zou kunnen worden.

De onmogelijkheid nl. om door persoonlijke toewijding de ‘zaak’ in de hoogte te brengen, het totale gebrek zelfs aan een prikkel om zich in welke richting ook actief te ontplooiën. Ik ben mij daarvan zeer wel bewust, maar sedert ik die betrekking bij de krant van de hand gewezen heb, is voor mij de beslissing *definitief* gevallen.

Ik wens niets anders meer dan op de achtergrond te blijven, te behoren tot de zulken, die ‘in de schaduw leven’. Maar dit heeft dan ook als onvermijdelijk gevolg, dat ik voor de velerlei positieve waarden, welke de levensstelligen ter beschikking staan, een tegenwicht hebben *moet*, en wel aan gedachten, aan stemmingen, waaraan zij in hunne bedrijvigheid te nauwernood aandacht kunnen schenken. Wat voor hen een hoofdzaak [is], is voor mij een bijzaak, en omgekeerd.

Al schrijvende heb ik het gevoel tot de pretentie van een leeg woordenspel te zijn vervallen en daarom lijkt het wel de moeite waard tenslotte ene ervaring te vermelden, die ik tijdens mijn feestavond in dat variété heb opgedaan.

Het programma bood niet veel bijzonders en ik was al bezig mij te vervelen. Ik zag de omgeving, hoorde zelfs de muziek niet meer. Het speet me mijn vertrouwde avondwandeling voor een zo twijfelachtig ondernemen te hebben prijs gegeven. Tot ik door de wisseling van een schijnwerper en met dezelfde snelheid in de omgeving terugkeerde.

Op het halfdonkere toneel bewoog zich een vrouw, halfnaakt, zoals dat thans de menigte hier verlangt. Ze gesticuleerde met blote armen en handen. Zo voerde blote dans-passen uit. De muziek schampte op. Naar het toneel kijkend, voelde ik het duistere variété zich verruimen, wist ik achter mij de zaal en de bovenrangen rondom dicht bezet en was zelf nog slechts een der vele vleesgezichten, die gelijk appels op regalen

het huis tot de nok toe vulden. Voor een ogenblik werd dit op elkander-gepakt-zijn der mensenmassa tot een zwoele benauwing.

Toen leek de zoldering voor het zwarte nacht-buiten open te gaan, bevrijdde zich mijn bewustzijn uit de omkluising van de donker-overvolle zaal, die als door een koele luchtstroom was gezuiverd.

Op het toneel, dat ergens in een schuinverloren diepte kwam te liggen, kreeg het dansen der vrouw een geheel nieuw aanzien. Door het schrille licht van de schijnwerper vervolgd, fladderde zij van vereenzaming in vereenzaming. Haar blanke ledematen, het bepoederde naakt van haar schouders en rug, waren broos-doorzichtig als een rozig bloemblad. Stond zij even stil en neigde zij zo het hoofd, dan leek zij de dood getrotseerd te hebben en wanneer zij daarna weer, al dansende, de open palmhanden van zich afbracht, ving zij daarmee in zilveren bekkens het neerklaterend licht van verre sterrenornamenten op.

Ik zal wel de enige in het variété geweest zijn, die die vrouw tegen de coulissen van het heelal heb laten dansen. Ook klinkt het achteraf nogal onbenullig, dat er verder niets gebeurde, dan dat ik tijdens de vertoning tegelijkertijd aan de maan en de sterren daarbuiten heb gedacht. Het overkwam mij voor de eerste keer en heeft een onvergetelijke indruk achtergelaten dit zich afspelen van het gewoon-alledaagse onder de formidabele begeleiding van het wereldgebeuren.

Meer weet ik voorlopig niet en het is mij ook niet meer gelukt door er beredenerend over na te denken, deze ervaring opnieuw te beleven. Toch lijkt het mij meer dan louter toeval, dat zich juist bij de intrede van het nieuwe jaar, dat ik hier beginnen ga, iets dergelijks moest demonstreren. Ik heb het als ene aanduiding opgevat, dat gedachten als de dood, niet alleen op de lange duur te verdragen moeten zijn, maar van bijna geheel negatieve bestaansvormen als de mijne, de enige ware kern uitmaken. Ik geloof, dat dit inzicht een nieuwe fase in mijn leven beduidt.

23. Maart (1906)

Op de zeer strenge winter is zeer vroegtijdig prachtig voorjaarsweer gevolgd. Het eigenaardige hierbij is, dat tussen het uiterlijk van moeder-aarde, die nog geheel in de grauwe verstarring van de winter bevangen ligt, en deze doortintelde lentedatmosfeer, geen samenhang lijkt te bestaan. Zo zijn voorlopig alleen de lichtere hemelstreken voorboden van de komende zomer, want ook de zoele zonkeoestering wordt nog telkens door een snijdende tocht verraderlijk doorbroken. Op de vervelozе banken der kale parken zitten de mensen dan ook alle nog met hun donkere winterkleren aan.

Mij ging het niet al te best. Niettegenstaande het mooie weer, of wellicht juist daardoor, had ik met een zware depressie te kampen. Opzettelijk heb ik met schrijven gewacht tot die wat voorbij zou zijn. In de plotselinge weelde der lentedagen heb ik de armoede van mijn innerlijk te duidelijk aangevoeld. Ik durfde aan de komende zomer niet te denken. Het liefste was ik weer in de veilige omkluizing van de winter teruggevlucht. Toen was er tenminste enige harmonie tussen mijn gemoedstoestand en de omgeving. Thans had ik de indruk, als werd mijn binnenste onverhoeds door een dievenlaantaarn schel verlicht en verscheen mijn aanmatiging om het met problemen als dat van het uitspansel op te willen nemen, zó wanschapen, dat ik er bijna onpasselijk van werd. Daarbij de vernieuwing, die op punt stond van alle kanten uit te breken en het uitzichtsloze mijner toekomst. Het enige wat mij ten goede kwam, was de gelegenheid tot het maken van grote wandelingen.

Ik heb me stompzinnig gewandeld. Ik heb zo lang gelopen, tot de gedachten, die me geheel van streek dreigden te maken, meer afgemat dan mijn lichaam waren. Wanneer ik dan, na ergens in een buitenherberg mijn avondmaal te hebben genomen, me weer op weg naar de stad begaf, dan was het eindelijk stil in mijn hoofd. Toen heb ik ook het wondere blauwzwart gezien, dat na de heldere lentedag in de duisternis van de zoelere avond bleef opbloeien. Dat lieflijker dan die lentedag zelve was, zo schuchter en zacht als het om de aarde-dingen lag, en

waardoor de sterrenhemel met de vrije maansikkel tot een veld vol lichtende bloemen werd. Tot een zilver doorweven gordijn, een luisterrijk ornament. Een ornament vooral. Een or - na - ment. Ik heb dat woord verscheidene malen herhaald en merkte, hoe er de angst, die tot nog toe bij de concrete voorstelling der wereldruimte in mij opkroop, door teruggehouden werd. Die concrete voorstelling zelf werd van een geheel nieuwe atmosfeer doortrokken. Het ging ook om een ornament en niet zo alles - overweldigend dus was deze sterrenopeenhoping. Of beter: onveranderlijk geweldig, onloochenbaar verschrikkelijk, maar *tegelijktijd* toch iets anders. Tevens ook iets *anders*. Misschien wel iets lieflijks. Meer wist ik voorlopig niet, maar de onrust, die mij vervuld had, was als 'door een toverslag' weggevaagd.

Met de warme dagen is het thans gedaan. De lente was te onnatuurlijk vroeg gekomen. Het is weer somber en guur. Maar ik heb uit die geheimzinnig mooie avonden toch iets blijvends gered. Ik behoef slechts aan dat levend blauwzwart terug te denken, om ook het element weer te vinden, waardoor, wat ik mijn 'uren met god' zou willen noemen, hunne verschrikking verliezen. Hun verschrikking. Want te dikwerf nog lijkt het op een samenzijn met de duivel.

Ik weet nu ook, waar die neerslachtigheid vandaan kwam. Er is hier nl. een nieuwe attaché op het tapijt (lees: de vervelozige vloer van onze vliering) verschenen. De pierrot is weg. De nieuweling, een ietwat winderig heertje, begon reeds de eerste morgen van zijn komst hoog op te geven van zijn grote vooruitzichten. Hij somde een hele reeks van steden op, waarheen hij - steeds klimmende in rang - dacht overgeplaatst te worden. Het irriteerde mij, omdat ik hem benijdde, want het gebeurde juist op een dier dagen, toen ik alle zelfvertrouwen verloren had. Ik sprak hem tegen in die zin, dat dergelijke verplaatsingen en mutaties tegen een geestelijk leven geen verdere betekenis hadden. Hij meende, dat het één geen beletsel voor het ander behoefde te wezen. Innerlijk moest ik hem gelijk geven, maar werd daardoor natuurlijk tot nog meer verzet geprikkeld. Ik verloor mij in allerhand gemeenplaatsen en eenmaal alleen overmeesterde mij de ontstem-

ming, waartegen ik mij dagenlang tevergeefs verzette en waarvan ik mij toen al evenmin bewust was, dat de lust naar afwisseling er de diepere ondergrond van was.

Thans, weer met mijn lot verzoend, redeneer ik ongeveer zo: Men kan verlangens hebben bijv. naar een reis en er onder lijden, dat men zijn verlangen niet tot werkelijkheid kan maken.

Een ander standpunt is, te waarden tot zulk een verlangen nog bij machte te zijn. Daarover zou nog wel een en ander te zeggen zijn. Maar het loopt alweer tegen middernacht.

24. April (1906)

Ik wil je een paar ervaringen vermelden. Het staat je vrij ze als aprilgrappen te verslijten. Ik geef je mijn woord, dat ze met de waarheid in overeenstemming zijn.

Voor enkele dagen lag ik op de sofa. Ik was 's middags met hoofdpijn naar huis gekomen en had geslapen. Kort voor het ontwaken, had ik de gewaarwording mijn horloge uit mijn vestzakje genomen te hebben. Toen ik werkelijk ontwaakte bleef mij deze gewaarwording niet alleen bij, maar herinnerde ik mij ook gezien te hebben, dat het kwart voor zessen was. Daarop in werkelijkheid mijn horloge raadplegende, zag ik, dat het kwart voor zessen was.

Jaren geleden heb ik een dergelijke ervaring opgedaan en zonder herinnering daaraan, was ik er die middag waarschijnlijk ook niet toe gekomen de proef op de som te nemen.

Voor jaren droomde ik op een buitenweg te lopen. Mij tegemoet kwamen opgeschoten boerenjongens met een veulen. Om mij schrik aan te jagen, dreven zij het loslopende veulen naar mij toe. In dit ogenblik sloeg de dorpsklok. Ik zag de vergulde wijzers in het zonlicht glimmen. Het was drie uur. Daarmede was mijn droom beëindigd en in het donker van de nacht ontwakend, streek ik, geheel impulsief, een lucifer aan en keek op mijn horloge, dat op een taboeretje voor mijn bed lag. Het was klokslag drie... Maar in de nacht, hoor ik je zeggen.

Eens droomde ik aan het wandelen te zijn en zekere kleine behoefte die men geheel aangekleed niet pleegt te verrichten, al wandelende te doen. Tijdens mijn droom ondervond ik er ook niet de geringste stoornis van. Ik wandelde onbekommerd verder. De volgende ochtend echter op weg naar het kantoor, in de tram de krant lezende, vestigde een mannelijk vis-à-vis diskreet mijne aandacht erop, dat mijn kleding 'niet geheel in orde was'. En ziedaar, wat in mijn droom ten onrechte gesloten gebleven was, stond in de nieuwe dag al even ten onrechte open. Iets wat mij in het publiek mijn ganse leven nog niet overkomen was.

Ik herinner mij een andere, minder drastische, droom. Ik droomde 's avonds ergens in een koffiehuis te zitten. In het midden van de zaal sprenkelde een fonteintje tussen varens. Aan een tafeltje in mijn nabijheid kreeg een dame een hevige neusbloeding. Een voorbijkomende kelner rukte haar haar bloeddoordrenkte zakdoek uit de hand en wierp die tussen de varens in het fonteintje, dat daarop flonkerend bloed spoot. In datzelfde ogenblik kreeg ik een hevige neusbloeding, die ik met mijn zakdoek begon te stelpen, tot hij bloedrood was, door en door. Toen rukte de kelner ook mij in het voorbijgaan mijn zakdoek uit de hand, gooide hem eveneens in het fonteintje, dat daarna weer helder water opwierp.

Deze droom zou ik mij waarschijnlijk nooit meer herinnerd hebben, wanneer ik niet - 's morgens daarop - mij in de gootsteen wassende en mij vooroverbukkend, op eenmaal een hevige neusbloeding gekregen had, iets wat mij sinds jaren niet gebeurd was.

Ik geef deze dingen, zoals ze zijn. Zonder te trachten er een verklaring voor te vinden en ook afgezien van de vraag, of zij wel bijzondere belangstelling verdienen. Want zelfs wanneer het droomleven en de buitenwereld in het tijdelijke tezamen vallen, zo kan het in droomtoestand aanschouwen van de werkelijke tijd aan een louter toeval worden toegeschreven. Dromende toch kan men ieder willekeurig uur aanschouwen en het ganse voorval verliest hiermede zijn eigenaardige bekoring, die voor mij juist daarin bestaat, dat het geestelijke en het materiële niet alleen verbonden zijn - wie kan daar eigen-

lijk nog aan twijfelen? - maar dat zij eenzelfde verloop beduiden.

En wat is het toeval tenslotte? Boekdelen zijn er gevuld om na te gaan, of het al dan niet bestaat. Met andere woorden: zodra men probeert op de dingen dieper in te gaan, komen telkens weer dezelfde soort algemeenheden aan de oppervlakte, waarmede men blijkbaar vantevoren enigermate vertrouwd moet zijn om tot dat onderzoek te kunnen overgaan. Om iets van de dingen te weten, moet men eerst iets anders weten. Om te weten, moet men geleerd hebben te weten. Eigenlijk weer een waarheid als een koe, die dan ook van ieder ander handwerk of vak zonder meer toegegeven zal worden. Om een schoen te maken moet men het schoenmakersvak geleerd hebben. Maar van het weten van de dingen, van het denken over algemeenheden als het leven bijv., geloven de meesten nog, dat dat daar zonder enige voorbereiding mede begonnen kan worden, omdat het toch maar iets subjectiefs zoude zijn. Zo ongeveer. Ik heb deze wijsheid van Hegel en het leek mij voorlopig de moeite van onthouden waard, al dringt zich dan ook weer onmiddellijk de nieuwe vraag op: Wat is het, wat men vantevoren weten moet. Of met andere woorden het probleem van de aanvang.

Intussen heb ik mij nog bitter weinig moeite in deze richting getroost. Maar al denkende over de dingen en wanneer ik nog wel van hun uiterlijk schrik, werkt het als een geruststelling zich daarbij tevens bewust te worden geen recht meer te hebben de op het eerste gezicht als onomstotelijk verschijnende werkelijkheid 'zonder meer' te vertrouwen. Zolang het mij nog vergund is in de sferen der gelukkige bevreemding te mogen verwijlen, kan ik het op zijn beloop laten, kan ik blijven luieren, als het ware. Zodra mijn denken zich op het algemene zal beginnen te richten, zal ik ernstig en methodisch aan de slag moeten gaan om door mijn eigen denken niet onder de voet gelopen te worden. Dit is mij onder het schrijven van dit onsamenhangende briefje tenminste duidelijk geworden. Vale.

25. April (1906)

Langzaamaan geloof ik nu toch zo ver te zijn, dat wanneer de werkelijkheid mij al te dicht op het lijf rukt, ik als regel de angst onder de knie vermag te houden. Het overkomt me nog wel, terwijl ik 's avonds in mijn kamer zit te lezen, dat mijn aandacht niet meer bij het boek blijkt te zijn en ik tevens bemerk, hoe mijn denken eigenzinnig bezig is mij schrik aan te jagen. Ik probeer dan weer verder te lezen, maar die tergende stem - die toch ook mijn eigene is - laat zich niet meer tot zwijgen brengen. Het is blijkbaar de bedoeling om de vredige bezonkenheid van de avond tenslotte nog te verstoren.

Als het ware, achter de rug van het boek om, door de inhoud van het gelezene heen, worden vanouds beproefde paradepaarden op de voorgrond gebracht. De verschrikking van het heelal met zijn miljoenen werelden. Het raadsel van de dood. Maar ditmaal missen zij hunne uitwerking totaal. Want ik behoef het universum niet meer te vrezen, sedert het mij in die eerste lentenachten als iets lieflijks is verschenen. Als een veld vol lichtende bloemen. Ik voel, hoe de concrete voorstelling der wereldruimte mij niet alleen geen angst meer vermag aan te jagen, maar ook geen stand kan houden tegen de overtuiging, het tevens met nog geheel iets anders te doen te hebben. En de dood...

De penhouder is mij ontgleden. Ik herinner mij de beschrijving van een sterfhuis-bezoek. Ergens bij Tolstoi. Hoe de mensen daar bloemen brengen, hun beklag komen doen; over de gestorvene en de dood spreken, medelijdend en diepernstig, maar toch zo, als ging het gebeurde alleen de overledene iets aan. Tolstoi's bedoeling zal hier wel geweest zijn op het onbewuste leven der grote massa een schamplicht te werpen en aanvankelijk hield ik die mensen dan ook voor tenminste nogal dom. Intussen heb ik de dingen toch anders leren bezien en zo'n afwijzing van de dood, zij het dan onbewust, valt thans meer in mijn kader dan 'aan de dood te lijden' en er zijn ganse leven door te laten overschaduwen. En dan, wie staat er borg voor, dat het geen ziekelijke, ja dodelijke, inbeelding is, een idee fixe: te moeten sterven. Wie niet aan de dood

gelooft, sterft ook niet. Hebbel heeft dat gezegd en er zit allerhand achter. O.a., dat er in de sfeer van het denken met de dood te onderhandelen valt. Alles goed en wel, maar ik schaam mij niet te bekennen, dat al schrijvende over dit ‘onderwerp’ mij op eenmaal een adem-beklemmende angst overvalt.

Waarop komt dit alles tenslotte neer? Het komt daarop neer, dat, nu eens onder deze, dan weer onder gene vorm, het onbegrijpelijke door het denken wordt uitgespeeld om angst en verslagenheid teweeg te brengen. Het denken opereert daarbij met het ondoorgroendelijke als iets, dat onloochenbaar vaststaat en waarmede het overigens niets te maken heeft. Het wijst op het onkenbare als op iets huiveringwekkends, zonder tot het inzicht te geraken, dat het onbegrijpelijke - zoals trouwens in het woord zelf ligt opgesloten - alleen maar bestaan kan zolang er van denken sprake is. Dat het onbegrijpelijke zich enkel in de sfeer van het denken op kan doen en wel als een kenmerk, dat het denken omtrent zichzelf heeft uitgedacht. Een weten van zich, zij het dan als beperkt, maar als weten van zich dus een kenmerk van bewustheid voor het denken.

Hoe paradoxaal het op het eerste gezicht ook moge klinken, dat juist het onbegrijpelijke een kenmerk van bewustheid zoude zijn, eenmaal met deze gedachte vertrouwd, blijft er van de verschrikking, die het ondoorgroendelijke uitoefent, steeds minder over. In de plaats van een besef van onmacht treedt een verheffend gevoel door de wetenschap, dat het denken in staat blijkt zichzelf - zonder enig vreemd hulpmiddel - tot het voorwerp zijner eigen beschouwing te maken en tenslotte iets, hoe negatief dan ook, omtrent zichzelf te weten te komen. Het onbegrijpelijke, als weten van zich, vertoont daarmede zijn begrijpelijke kant en wanneer hiertegen het bezwaar geopperd werd, dat het dan opnieuw onbegrijpelijk blijft, waar het denken zijn vermogen tot zelfbeschouwing vandaan heeft en dus evenzeer onverstaanbaar blijft, hoe het tenslotte aan dat onbegrijpelijke zelf komt - het onbegrijpelijke van het onbegrijpelijke - dan ware daarop voorlopig te antwoorden, dat de ondoorgroendelijkheid van een vermogen

toch reeds te verkiezen is boven het onloochenbare ener machteloosheid. Brengt men verder te berde, dat met een weten van zich als beperkt dan toch tevens ene tekortkoming uitgesproken wordt, dan zou in dit verband aan een uitlating van Goethe herinnerd kunnen worden. Door hem is ergens gezegd: 'Wie het grote wil moet zich weten te beperken'. Het grote dus niet langer als het grootste altijd nog overtreffende, maar het grote, het in zichzelf samenhang vindende en daardoor niet ver-lopnd. Ook het denken behoeft zich niet te schamen, dat het niet ver-loopt en zij, die uit hoofde van het onbegrijpelijke van een 'tragiek van het denken' menen te moeten spreken, lijken mij toch nog wel in hun kinder-denkschoenen te zijn blijven staan. Mij kwam voor enige tijd een brochure met deze ontmoedigende titel onder de ogen. Maar daarover later. Ik voor mij geloof de langste tijd met de maan en de sterren aan tafel te hebben gezeten.

Sinds gisteren is het hier weer prachtig voorjaar. Bijna zomer. Vanmorgen, mijn weg nemend door het park met de vele beelden, waarover ik je al eens schreef, ontwaarde ik op een vijver twee roeiboortjes. Een alleraardigst gezicht. Vanmiddag er weer langs komend, waren er minstens dertig van die bootjes. Roeiers en roeisters, heel luidruchtig en in volledige vaaruitrusting. De mannen met blauwe petten, waarop grote vergulde ankers of de namen van vermaarde linieschepen. Veel te veel mensen voor een paar vijvers niet groter dan die in het Haagse bos. Daarbij het merendeel niet kunnende roeien, zodat voortdurend aanvaringen gevolgd door min of meer heftige scheldpartijen. Het toch al erg sjofele bosaspekt totaal verknoeid. Kermisgedoe.

Maar dat is nu eenmaal het onvermijdelijke inconveniënt van een miljoenenstad. Gisteravond van plan wat naar buiten te gaan, vond ik aan het spoorkaartenloket een rij van ruim honderd mensen, die hetzelfde plannetje met hetzelfde recht hadden opgevat. Maar ik heb er toen toch maar de voorkeur aan gegeven de doctorandus te gaan opzoeken, met wie weer alles bij het oude is. Maar genoeg voor heden. Houd je maar goed.

26. Mei (1906)

Zou je dat denken? Geloof je werkelijk, dat ik mij te zeer in algemeenheden begeef en op de duur mezelf daarin wel zou kunnen verliezen?

Daarop wil ik je eens dadelijk antwoorden. Misschien wanneer je laatste briefje hier enige dagen vroeger aangekomen was, dat ik dan tegen je bedekte waarschuwing weinig had vermogen in te brengen. Want ik was tot voor kort door het toevallige en bijzondere van mijn bestaan zó volkomen afgesloten, dat er voor een algemener plan geen plaats meer scheen over te blijven, laat staan dan, dat ik mij daar nog in gedachten had kunnen oriënteren.

Tot een paar avonden geleden, terwijl ik vanuit mijn kamer de juffrouw met de meid hoorde praten, het mij sinds lange tijd weer gegeven werd, die eigenaardige atmosfeer te onderkennen, waarin alles met elkander in levend verband staat. Het is daarmee zó gesteld, dat ik in zulke momenten mezelf en de omgeving niet anders waarneem, niet vertrouwd er vooral, dan die enkele malen, dat ik van straat of in het voorbijgaan mensen in een kamer gadesloeg. Of ook, zoals een vreemde, toevallig een blik door het venster werpend, mij daar in het lamplicht aan tafel zou zien zitten, zó en niet anders, word ik dan mijn eigen leven gewaar. En al komt ook voor een ogenblik het diepst-eigene daardoor weg te vallen, het geheel wordt van een nieuwe samenhang doordrongen, die reeds inniger aandoet dan alle vroegere intimiteit.

Ik weet niet meer, wat ik er in mijn vroegere brieven over geschreven heb. Het kan me niet meer schelen. Ik weet alleen, dat deze ervaring een zo gewichtige, een zo verheffende is, dat het daarom alleen reeds waard is geleefd te hebben. Dát is het algemene, zoals ik het immer bedoelde en immer, zij het dan onbewust, heb nagestreefd. Telkens wanneer de dingen mij zo willen verschijnen - al duurde de onderbreking ook nog zo lang - heb ik de overtuiging nog immer op de goede weg te zijn. Dan is er niets bedorven of verzuimd. Dan ontstaat die atmosfeer, waarin het stof der alledaagsheid speels wordt uiteengewaaid en alles de volle bekoring van het nieuwe

herkrijgt. Ja, ik herinner het me thans, ‘aan het bijzondere een algemene kant te ontdekken, die richting moet het uit’, dit heb ik je vroeger woordelijk zo geschreven. Welnu, die richting gaat het uit en blijft het uitgaan, wat er ook van komen mag. Het is voor mij een levenskwestie geworden het contact met dat andere niet meer te verliezen.

Overigens weet ik zeer wel, dat dit experiment - hoe lonend het meestal ook is - tevens zijn gevaarlijke zijde heeft en misschien, dat je waarschuwing hierop doelt. Want ik merk in zulke ogenblikken maar al te duidelijk, hoe het bijzondere van mijn geval volkomen in het niet verzinkt en daardoor gaat er van deze gewaarwordingen tevens iets kil-vijandigs uit, zodat ik mij het liefste er voorgoed aan zou willen onttrekken. Maar daartoe heb ik mijn denken reeds niet meer voldoende in bedwang. Het gaat zijn eigen gang. Het vertoont mij niet alleen aan mijzelf, zoals ik in mijn kamer bij de lamp aan tafel zit. Daarmede neemt het geen genoegen meer. Het vertoont me aan mezelf als een der vele mensen in de vele huizen van een lange, lange straat en wel juist zo, met dezelfde strakke onpartijdigheid, waarmede een dergelijke lange zij straat eens, vanuit de trein gezien, voor me opdoemde. Dan kan het gebeuren, dat ik daarvan op eenmaal fel terugschrik, maar meestal gelukt het mij toch weer om, wat ik de angst voor een niet-ik zou willen noemen, terug te dringen en dan zijn het de grotere verbanden, die ik achter de kleinere voel werken.

Maar laat ik niet afdwalen. Ook behòef ik mij niet in bewoordingen te verliezen, want het gaat hier tenslotte om steeds dezelfde concrete ervaring, die ik slechts heb op te doen, om er het overweldigende van te beseffen. Zo overkwam het mij voor enkele dagen nog, haastig door de stad op weg naar een bankhuis en daardoor uit mijn gewone sleur geraakt, dat ik op eenmaal duidelijk aanvoelde: in plaats van deze kleine bezorging uit te voeren, bezig te zijn aan een algemeen gebeuren deel te nemen. Mij in de trek van het grote levenswater te bevinden.

Zo is het en ik weet bij ingeving, hoe zich hier sferen open doen, waar kunstenaars de aandrift voor hunne verbeeldingen vinden. Maar ik ben geen kunstenaar en om dus van de lijde-

lijke aanschouwing tot aktiviteit te geraken, zou ik het algemene verstandelijk moeten benaderen.

Maar dan stuit ik voorlopig op niets dan tegenspraak. Voor mijn verstand doet zich eenzelfde dilemma op als indertijd voor mijn gevoel, toen ik geluk niet meer van weemoed kon onderscheiden. Voor het onuitsprekelijke komt dan het onbegrijpelijke in de plaats. Want mijn verstand blijft er zich tegen verzetten - al wordt het in de gewaarwording ook nog zo zuiver gedemonstreerd - iets tegelijk als het een en het ander, als bijzonder en algemeen te aanvaarden. En zelfs wanneer men zegt, dat het algemene zich door het bijzondere kenbaar maakt, slechts door het bijzondere heenschijnt, dan is de zg. algemene kant van het bijzondere toch tegelijk de bijzondere zijde van dat algemene. Duidelijk is, dat het algemene er niet op uit gaat de dingen van elkander te onderscheiden. Wat allen gemeen is kan niet als kenmerk dienen. Het gaat er om, alles zonder onderscheid te verenigen, maar dat brengt weer met zich, dat uit dat laatst bestaanbare zelf automatisch ieder kenmerk weggevallen is en er dus hoegenaamd niets omtrent kan worden uitgesproken of te begrijpen valt. Daarbij komt, dat van het bijzondere tot het algemene stijgend, men het nooit anders dan tot een algemeenheid brengen kan. Het algemene als zodanig wordt daardoor niet beroerd. Als universum bijv. behoudt zo'n algemeenheid zelfs nog hare bijzondere zijde, daar met betrekking tot zijn schepper ene andere verwerkelijking toch evenzeer moet hebben vrij gestaan. Maar wat gebeurt hier tenslotte? Er wordt over universum, dingen, god, bestaan - alles algemeenheden - gesproken nog voor het denken omtrent het algemene zelf tot klaarheid gekomen is. Of dit mogelijk is blijve de vraag. Maar zolang zich nog een onderscheid, zelfs tussen algemeenheden, geldend maakt, wordt zelfs met de overweging dezer vraag geen begin gemaakt. Wat mij de hoofdzaak en een enorme geruststelling is: ik voel mijn denken niet langer zich verspreiden, het concentreert zich voortaan op één punt en wat meer is, ik kan en durf het daarbij zijn eigen gang laten gaan en er als een onpartijdig toehoorder naar luisteren. Het lijkt boud gesproken, maar ik vertrouw op mijn verstand en heb gegronde

hoop, dat het uit al deze verwickelingen zijn weg zal vinden. Aan die zielige toestand, waarin ik reeds al te lang verkeerde, het leven niet aan te durven uit angst voor de dood, waaraan men toch door zijn geboorte kwam te vervallen, aan die halfslachtigheid zal een einde moeten komen. Maar daarvoor zal ik thans dienen te beginnen mij systematisch wat moeite te geven. Zo zij het.

In diepste wezen vrienden

De titel van dit nawoord geeft misschien aanleiding tot misverstand, aangezien men er uit zou kunnen lezen dat de brieven die hiervoor onder de titel *Het Onuitsprekelijke* zijn bijeengebracht hoofdzakelijk over de vriendschap handelen, de vriendschap tussen J. van Oudshoorn (J.K. Feijlbrief) en A.J.G. Schmitt. Dat is immers niet het geval. Zij worden op de eerste plaats gepubliceerd omdat Van Oudshoorn er zijn ontwikkeling tot schrijver onbewust in registreert, en omdat ze naast documentaire waarde vooral literaire betekenis hebben. Het oordeel over *Het Onuitsprekelijke* aan de lezer overlatend, wil ik mij hier beperken tot het geven van de nodige informatie over de beide brieverschrijvers, met name over degenen die van de twee onbekend is, Schmitt, en over de vorm van hun vriendschap.

Op 8 januari 1940 stierf in zijn vrijgezellenappartement aan de Ostermalmsgatan 100 in Stockholm de Nederlander A.J.G. Schmitt, oud-directeur van de kanselarij aan het Nederlands gezantschap in Stockholm. Hij liet een aandelenkapitaal achter van 54.425 Zweedse kronen, waarvan hij de bestemming op 28 oktober 1938 bij testament had vastgelegd: ‘Ik Johannes Gerardus Schmitt herroep alle mijne vroegere uiterste wilsbeschikkingen. Ik legateer vrij van alle rechten en kosten: 1. aan Fröken Tullia Katharina Melin, huishoudster, wonende te Stockholm een bedrag van tweeduizend Zweedsche kronen. 2. aan Anna Claessens, dienstbode bij mijne zuster Anna Schmitt te Maastricht een bedrag van tweehonderd gulden, doch alleen als ze bij mijn overlijden nog in dienst is van mijne zuster Anna Schmitt en die dienst niet is opgezegd geworden. - etc. etc. - voor een vierde gedeelte de weduwe van mijn broeder Piet Schmitt, wonende te Marseille, Rue du Poitier 13 en bij haar vooroverlijden hare wettige nakomelingschap evenals bij wettelijke plaatsvervulling’, etc.¹ Dit

testament was in zijn opstelling tekenend voor Schmitts karakter: precies, zorgvuldig, zorgzaam voor anderen.

J.K. Feijlbrief, oud-directeur van de kanselarij aan het Nederlands gezantschap te Berlijn, noteerde enkele dagen na Schmitts dood in zijn dagboek²: ‘Een bijna 40-jarige correspondentievriendschap, op persoonlijke omgang minder gericht. Naar beide zijden de laatste jaren ingeslapen, blijft deze verhouding geestelijk present. Al zijn brieven nog bewaard. Wij waren uitgeschreven’. Op 3 februari 1940 liet hij erop volgen: ‘Zijn heengaan begint thans den indruk te maken, als ware er in mijn geest ergens een venster komen open te staan’. En het moet wel déze vriendschap zijn, waarover we in de autobiografische roman *Achter groene Horren* lezen: ‘Ze hadden afgesproken elkander te schrijven. Ten slotte dus toch nog iets als een band. Zo'n vriendschap enkel uit de verte, zonder noodzaak der persoonlijke ontmoeting of afbreuk soms door gering verschil in gewoonten, lag hem van jongsaf het beste en beloofde ook hechter bestand.’³

Elf maanden jonger dan Feijlbrief was Adrianus Johannes Gerardus Schmitt op 12 november 1877 te Bergen op Zoom geboren als vijfde kind uit het huwelijk van Willem Jacobus Schmitt en Anna Cornelia Sluijs. Zijn vader moet een man van weinig woorden geweest zijn, een die ook voor het overige een tamelijk nietszeggende indruk maakte op familieleden die hem gekend hebben. ‘Hij wond altijd de klok op’ is hun lakonieke commentaar⁴.

De grootvader van Schmitt was commies aan 's Rijks Hospitaal in Utrecht en zag zijn zoon met voldoening het artsdiploma verwerven en daarna in 1846, 24 jaar oud, naar Nederlands-Indië vertrekken. Vandaar bericht deze zijn ouders dat hij zich ‘'n half boschmensch’ voelt en zich vergaapt aan een troep wandelende olifanten, maar het niet erg voorzien heeft op de moordende inlanders. Hij huwt in 1862 met Anna Sluijs uit Steenberg, en neemt haar mee terug naar Indië, waar hun oudste dochter Dimph geboren wordt. Blijkbaar had het jonge gezin het daar niet gemakkelijk, want in 1868 verlaat vader Schmitt de dienst en repatrieert hij naar Bergen op Zoom, waar hij een praktijk begint. Hier wordt hij steeds

meer de oude, knorrige, eenzelvige man, die zich, de eenzaamheid van het oerwoud gewend, meestal terugtrekt op zijn werkkamer, maar die aan de andere kant toch van tijd tot tijd een behoefte aan pracht en praal, tromgeroffel en kopergeschetter wenst te bevredigen. Als zijn vrouw in 1893 sterft, verhuist hij met zijn dochters Marie en Anna en zijn zoon Janus (A.J.G.) naar Den Haag, waar hij in de Galileistraat 99 gaat wonen. Hij overlijdt er op 31 juli 1905.

Hij zal zeker bij Janus geen leegte hebben achtergelaten. Toen deze geboren werd, was zijn vader 55 jaar oud en al gepensioneerd. Hij heeft hem alleen gekend als de taaie grijsaard, die zich aan zijn kinderen niet al te veel gelegen liet liggen, behalve dat hij - als zovele patres familias! - af en toe furieus uit zijn slof schoot om de zeer gestrengte vader te spelen. Dan toonde hij zich onverbiddelijk. Een van de drie zoons die zich in een avontuur had gestort, kreeg pas na jaren gelegenheid zich met zijn vader te verzoenen. Koos Janus nóg partij tegen zijn vader, toen hij veertig jaar later bij testament bepaalde dat zijn vreemde, Marseillaanse schoonzuster éénvierde van zijn nalatenschap zou erven? Dat het er in de Galileistraat soms vreemd gespannen aan toeging geeft Van Oudshoorn ons te vermoeden op blz. 151 e.v. van *Achter groene Horren*.

De vele goede eigenschappen die van Feijlbriefs vriend een harmonisch mens maakten, had deze hoofdzakelijk van zijn moeder geërfd. Deze dochter van dijkgraaf Jan Sluijs en Maria Theresia Huijgens, was een goedlachse, brabantse vrouw, intelligent, vastberaden en vol humor, die de zes kinderen en haar oude echtgenoot voortreffelijk naar haar hand wist te zetten. Van haar heeft Schmitt geleerd zijn leven in te delen. Daar waren zij beiden meesters in, in tegenstelling met Feijlbrief, die allerlei houvasten van wisselend gehalte nodig had om staande te blijven. Aan zijn nicht Annie Paumen-Schmitt schrijft Janus op 7 september 1934: ‘Men moet aan het eigen leven den eigen maatstaf aanleggen, niet dien van anderen. Want elk leven is een in zich besloten geheel, dat, wanneer men het zijn eigen gang laat gaan uit zich zelf naar een soort evenwichtstoestand streeft. En die evenwichtstoestand is hetzelfde als goed humeur’.

Volgens goed katholiek gebruik uit die dagen wordt Janus Schmitt intern op Rolduc, waar hij op 27 juli 1895 zijn eindexamen verwerft⁵. Evenals Feijlbrief schrijft hij zich op 18 september 1895 in voor de nieuwe cursus van het Indisch Instituut te Delft en behaalt hij op 23 juli 1896 het getuigschrift voor het eerste gedeelte, waarbij zijn kennis van de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken van Nederlands-Indië 'uitmuntend' wordt genoemd. Op 15 april 1898 deelt het Ministerie van Buitenlandse Zaken mee dat hij met ingang van 15 april d.a.v. benoemd is tot tweede klerk op een jaarwedde van f400, -. Hij is dan juist opgeknapt van een tuberculose die hem verhinderd heeft het eindexamen van de Delftse instelling te behalen. Toch kan hij pas op 15 augustus beginnen. Zijn gezondheid blijft zwak. In november van datzelfde jaar bindt een oom van moederszijde, de arts Dr. Sluys, Janus' oudste zuster Marie ('reeds moederachtig van postuur' lezen we in *Achter groene Horren*, blz. 151, en foto's bevestigen dit) op het hart, dat deze toch vooral zorg zal hebben voor Janus en diens broer Willem: 'Zij mogen deze winter nog zeer voorzichtig zijn, en zich in acht nemen; hoe moeilijk en onaangenaam zulks op hun jaren zij'.⁶

Zoals te doen gebruikelijk bij deugdelijke ambtenaren, werd Schmitt reeds een jaar na zijn aanstelling benoemd tot klerk eerste klasse⁷. Daarna moest hij opnieuw geruime tijd het bed houden. Pas op 26 juli 1904 volgde zijn promotie tot adjunct-commies, en vanaf 1 november 1905 werkte hij, eerst als adjunct-commies, vanaf 1 oktober 1906 als kanselier aan het Nederlands gezantschap te Stockholm, waar hij zich dertig jaar lang 'een buitengewoon hulpvaardigen en hartelijken man' toonde (aldus een necrologie in de NRC, d.d. 12 januari 1940). Hij bleef, in tegenstelling tot Feijlbrief, vrijgezel. De een zegt: omdat hij zich tengevolge van zijn tbc fysiek niet opgewassen voelde tegen het huwelijk⁸, de ander meent: omdat hij een huwelijk als een dwangbuis zou ervaren hebben⁹. Beide factoren zullen meegespeeld hebben. Schmitt was een individualist, een man die daarbij gemeenzaamheid weldra als een aanslag op zijn persoonlijke vrijheid ervoer. Twee kleine voorvallen uit zijn leven mogen dat illustreren.¹⁰

Hij placht elke dag de warme maaltijd in een hotel te gebruiken en wisselde daarbij graag van restaurant. Eens was hij vier dagen achtereen in hetzelfde huis gaan dineren, omdat het hem daar uitstekend beviel. Toen had een ober de vriendelijkheid om Schmitts servet in een zakje te steken. Deze kwam er nooit meer terug.

Als man van vaste gewoonten maakte hij elke dag een ochtendwandeling via een bepaalde route. De oud-gezant, Sweerts de Landas, had dezelfde gewoonte en ontdekte op zekere dag welke weg Schmitt ging. Uit behoefte aan menselijk contact, verlegen om een praatje, veranderde hij zijn wandeling zodanig, dat hij Schmitt tegen kon komen. Zodra deze Sweerts' bedoeling door had, wijzigde hij zijn parcours. En dat terwijl hij de oud-gezant, onder wie hij met groot genoegen gewerkt had, zeer wel genegen was. Hij dulde eenvoudigweg niet dat anderen zijn koers bepaalden. Hij toont zich in de correspondentie met zijn nicht herhaaldelijk zijn hoofdgedachte 'Alles is een kwestie van levensinrichting'¹¹ waardig. Op zijn voortijdig eervol ontslag (wegens bezuinigingen, het geval is identiek aan dat van Feijlbrief¹²) per 1 januari 1936, reageert hij met grote berusting: 'Maar het is meer het iederen dag terugkerende leven van iederen dag, dat ik zal moeten organiseren. Waar ik vooral voor zal moeten waken is, dat het zuiver egocentrische en daarom volmaakt nuttelooze van dat leven niet al te zeer mij tot bewustzijn komt. Nu is, merkwaardig en gelukkig al mijn geliefhebber met studie steeds in zoo'n richting gegaan, dat ik het zwaartepunt van al het gebeurende als buiten het eigen ik liggende heb leren beschouwen. Je voelt wel, dat bij zoo'n zienswijze het er bitter weinig toe doet, of je in dit leven veel of weinig presteert. Wij zijn dan weinig meer dan werktuigen in Gods hand, die van al die verschillende, vaak tegenstrijdige leventjes, het wonderbaarlijke geheel tot stand brengt. Zoo is het natuurlijk en toch bekruipt iemand vaak het gevoel van nuttelosheid.'¹³ Die behoefte aan resignatie proeven we ook als hij schrijft: 'Ik wou dat ik je iets van mijn welbehagen in rust kon overdoen. Niet eeuwig en erfelijk in de beweging willen zijn, maar geduldig genoeg om de dingen in en om je te laten gedijen, zien

met andere woorden wat er uit groeit. Het eigenlijke leven heeft ook heelemaal niet die haast.¹⁴

Eenzelfde gelatenheid spreekt elders: ‘Bij het lezen van je laatste brief heb ik mij erg in de nabijheid van een levenscentrum gevoeld. Het is bij dergelijke centra het geval, dat zij geheel uit eigen kracht bestaan en bewegen en men kan als bijstaander niet veel anders doen dan toezien hoe zij zich ontwikkelen. Ik twijfel er niet aan of die ontwikkeling zal in de goede richting gaan en ik verheug mij reeds bij voorbaat over de levenswarmte die er van zal uitgaan en ook mij toestroomen.’¹⁵ Het beste voorbeeld van zulk een ‘omgeving waarin leven en beweging is’ blijft voor hem altijd het gezin Asselbergs in Bergen op Zoom¹⁶, maar hij realiseert zich heel wel ‘dat ik mijn eigen leven wel nooit tot die hoogte van levendigheid en beweeglijkheid zou kunnen opvoeren en dat ik daarom noodzakelijkerwijs in die omgeving bij een ietwat langer verblijf zou detoneeren. Dat neemt intusschen niet weg dat ik de groote waarde van dat opbruisende leven zeer wel inzie.’¹⁷

Eenvoud en gewoonheid zijn de kenmerken van Schmitts bestaan. Hij heeft een grondige hekel aan uitbundige feesten, zoals die door de Nederlandse kolonie in Stockholm worden gevierd, bijvoorbeeld ter gelegenheid van de geboorte van prinses Beatrix: ‘Ik kende als het ware een gevoel van bevrijding toen ik den volgenden morgen, zonder al te veel katzenjammer, weer in het zonnetje liep.’¹⁸ Tekenend voor zijn afkeer van eerbetoon is de beschrijving van zijn 60ste verjaardag. ‘Ik heb een oogenblik gevreesd of zij mij, de bas, op mijn verjaardag, die mijn zestigste was, de eerste viool wilden latenspelen, maar gelukkig had ik mij bang gemaakt voor niets. Wel schrok ik nog een oogenblik, toen ik, op dien dag van mijn gewone wandeling thuiskeerend, een geweldigen leunstoel in mijn kamer zag staan. Mijn eerste impulsie was om direkt onder de wol te kruipen en “sova bort fran alltsammans”¹⁹ zooals men hier zegt of in den slaap te vluchten. Maar gelukkig, bij dien eersten schrik is het gebleven. Ik ben thans bezig om den stoel, die heelemaal niet in het milieu van mijn kamer past, te temmen of liever om mijn ogen te suggereeren, dat zij iets behagelijks zien.’²⁰

Twee maanden vóór zijn dood, veroorzaakt door angina pectoris, schrijft hij zijn nicht: ‘De tijd gaat gauw tegenwoordig, een week is voorbij voordat ik het weet en ik moet altijd denken aan dien Bergenaar die eenmaal per jaar ging biechten en het gevoel had of het leven voor hem maar in- en uitlopen van den biechtstoel beteekende. Het is feitelijk zoo, dat ik mij bij voortduring onder den druk van de linnenwasch voel leven, omdat ik iedere vierde of vijfde week den man, die mijn wasch haalt, en de week daarop de thuisbezorging moet afwachten. Morgen of overmorgen is het weer zoo laat. Zie, dat zijn van die zorgen, die je voor een paar dagen van je kunt afschudden, als je een retraite bijwoont... Ik zelf zou, eerlijk gezegd, niets liever doen dan in retraite gaan, maar ik heb in den loop van mijn leven een uiterst gevoelig oor gekregen voor verstoringen van het levensrhythme. *Mijn ambitie is in het allergeewoonste het wonderbaarlijke te willen beleven.* Alle dingen hebben twee namen, zegt Plato, den naam die in de praktijk van het sterfelijke leven eraan gegeven wordt, maar dan den naam die het in de bedoeling van God heeft. Het komt er maar op aan met dien laatsten naam op de een of andere wijze bekend te worden²¹ (cursivering van mij; de verwantschap met Van Oudshoorn is hier bijzonder sterk verwoord).

Het kan nauwelijks verbazing wekken dat een levensinrichter als Schmitt, die de betrekkelijkheid van het leven gemakkelijker kon aanvaarden dan zijn vriend Feijlbrief, een tijdpassering met vier bridgeavonden in de week voortreffelijk vond. De Haagse Courant honoreerde deze opvatting na zijn dood met de necrologische voltrefter ‘Hij was vooral een graaggezien bridgepartner’ (15 januari 1940). Maar de NRC had zich gelukkig al laten ontvallen: ‘Leerde men hem beter kenne, buiten zijn werk in den kring van landgenooten, waar hij altijd op het appèl was, dan ontpopte hij zich als een zeer belezen man met een gezond en eigen oordeel, als een kenner van de Nederlandsche litteratuur en een warm aanhanger van Hegel's filosofie’ (12 januari 1940).

Misschien heeft Feijlbrief ook wel eens met Schmitt een kaartje gelegd, hoewel hij de voorkeur gaf aan het dominospel,

maar het belang van hun ontmoetingen ligt zeker meer in de literair-filosofische sfeer.

Ten einde een goed beeld te krijgen van de relatie tussen Feijlbrief en Schmitt, doen we het beste met de ontwikkeling daarvan op de voet te volgen. Spoedig na zijn promotie tot eerste klerk, in augustus 1899, gaat Schmitt voor de tweede keer kuren. In zijn afwezigheid verschijnt Feijlbrief ten tonele²². Hij vangt op 1 oktober 1899 zijn werkzaamheden als tweede klerk aan op het Departement van Buitenlandse Zaken, dat met zijn dertig ambtenaren in elk geval waarborgen geeft voor een zekere intimiteit. De jonge klerk maakt er kennis met o.m. G.C. Pichal, wiens naam we later nog zullen tegenkomen als Feijlbriefs concurrent in een zeer pijnlijke fase uit zijn leven²³.

Wie het hoofdstuk *Achter groene Horren* uit de gelijknamige roman erop na leest, krijgt een fascinerend beeld van Feijlbriefs houding tegenover dit leven aan het departement. Hoewel zijn kritische zin en gevoel voor humor hem ertoe brengen de ambtenarij aan de kaak te stellen, is het duidelijk dat voor Feijlbrief een rustig ambtenarenbestaan een zekere bescherming biedt tegen de ongebondenheid waaraan hij zich tevoren - met als (anti)climax een gonorrhoe - wist overgegeven: 'Deze vale bureaokamer met groene horren voor de ramen, die niets eigens of intiems meer had en toch na valer avonden nog, tegelijk een veilige toevlucht werd' (blz. 91). Maar aangezien hij van huis uit niet over geld beschikt, moet hij met f400, - per jaar rond zien te komen²⁴, en dat lukt eenvoudigweg niet. Voor Feijlbrief, die dan nog altijd met zijn moeder aan de Koningsstraat 315 woont, is het een armoedig bestaan. De eenzaamheid wordt steeds groter. Echte vrienden heeft hij niet. Aan de bittertafel of de tapkast ontmoet hij van tijd tot tijd kennissen uit school- en studententijd, zoals de latere Amsterdamse zakenman Van Leer, de onderwijzer J.A. van Bommel, en een zekere Kayser²⁵. Zijn halfzuster Johanna heeft het ouderlijk huis al lang verlaten, zij is op 16 mei 1888, nog vóór Feijlbriefs middelbareschooltijd in het huwelijk getreden met de kantoorbediende Jacobus Cornelis Helge. Maar ook zijn zuster Dina is inmiddels getrouwd, en wel op

5 januari 1898, met de chemiker Bernard Amelung. Altijd hetzelfde leven thuis, met zijn sterk verouderende moeder, altijd de eentonigheid van het kantoor, de in wezen creatieve Feijlbrief moet het dikwijls te schraal en tegelijkertijd te veel zijn geworden. Te schraal wanneer hij verzuchten moest in deze geest: ‘Weg, weg, terwijl het nog tijd was, uit een slap en bloedeloos leven, dat hier en overal achter groene horren op eeuwen-oude gemeenplaatsen vegeteerde’ (*Achter groene Horren*, blz. 105), te veel als hij moest proberen een uitweg te vinden voor een sterke zinnelijkheid die altijd in hem sluimerde. Naar alle waarschijnlijkheid hebben Feijlbrief en Schmitt elkaar in deze tijd, de winter van 1903-1904, voor het eerst ontmoet²⁶ en wel op het ministerie, beider werkterrein²⁷. Het moet voor Feijlbrief moeilijk te verkroppen zijn geweest dat Schmitt, met veel minder jaren actieve dienst, een benoeming tot adjunct-commies ontving - op 26 juli 1904²⁸ - terwijl hij daar zelf nog niet voor in aanmerking kwam²⁹.

De vrienden hadden nogal wat gemeen. Beide waren zij door ziekte achterop geraakt bij anderen, zij woonden als vrijgezel in bij familie, en deelden een hang naar een rustig, geregeld leven. Maar waar Schmitt, dankzij een ijzeren discipline en gedwongen door de aard van zijn ziekte, zijn eigen doen en laten controleert en een zekere balans heeft bereikt, waarop hij tamelijk veilig in het leven schommelt, is en blijft dit evenwicht bij Feijlbrief ver te zoeken. Dat Schmitt wel een zekere berusting heeft gevonden met betrekking tot het verleden en Feijlbrief allerm minst, lijkt te verklaren uit een verschil in karakter, maar ook uit het feit dat Schmitt, hoewel hij zich uitgestoten wist en verstoken van veel wat anderen wel ten deel viel, kracht vond in zijn geloof. Zonder zijn kritische zin te verliezen, verloochent hij zijn katholieke afkomst nooit, en zo behoeft het geen verbazing te wekken dat hij als zovele van zijn geloofsgenoten grote steun vond in het sacrament van de biecht. De familie Feijlbrief noemde zich voor de burgerlijke stand wel nederlands-hervormd, maar van praktizeren kwam niet veel terecht. Zoon Jan Koos vond meer soelaas in de literatuur, waarvan de bestudering hem geen oplossing voor, maar wel een scherper inzicht in de eigen levenssituatie gaf.

Beiden voelden zij zich verworpen, maar het verschil tussen hen is wel, dat Schmitt zich min of meer bij dit verworpen zijn op aarde heeft neergelegd omdat hem, zo vertrouwt hij, een eeuwige zaligheid wacht als elk ander, terwijl Feijlbrief eenvoudigweg niet leven kón zonder hernieuwde pogingen te doen om een plaats in de mensengemeenschap te verwerven.

Ook uiterlijk vertoonden zij gelijkenis. Zij verschilden weinig in grootte, waren blond en kalend. Foto's die van Janus Schmitt bewaard zijn gebleven³⁰ komen overeen met de beschrijving die Van Oudshoorn geeft van de 'gunsteling van het Protocol' in *Achter groene Horren*: 'Een bleek vergeestelijkt gelaat, aan de slapen wat ingevallen. Achter grote vrije glazen van een dungouden bril-montuur, de ogen tegen het lamplicht half geloken. Een echt mannelijke neus. Aan de vlezige bovenlip een flauwe moet van regelmatig glad geschoren te worden. Geresigneerd toegeklemd de brede mond... Voor een aankomend priester kon men hem zo houden.'³¹ Feijlbriefs hoofd is ronder, vleziger, en staat dicht op de schouders. Zijn grijze ogen liggen bleek en op verschillende foto's nogal schuw in zijn tamelijk brede gezicht. Soms hebben zijn trekken iets vrouwelijks, en het lijkt of de schrijver dit zelf ook onderkend heeft, wanneer hij zijn - dan veel ouder - alterego in de novelle *Bezwaarlijk Verblijf* schildert: 'Het gladgeschoren gelaat, als van blanketsel donzig, met slechts aan de bovenwangen een scherp afgeteekend blosje, had iets onmannelijks'³². Samen denken over een levenshouding kwam voort uit beider eenzaamheid en leidde vanzelf tot wijsgerige bespiegelingen, die vooral in Hegel en Bolland hun bronnen vonden. We beschikken over te weinig informatie om te kunnen achterhalen wie van beiden het sterkst de ander gestimuleerd heeft. Waar het ons op de eerste plaats om de figuur van de schrijver Van Oudshoorn gaat, kan gesteld worden dat het contact met Schmitt voor Feijlbriefs ontwikkeling op filosofisch en literair gebied van belang is geweest door de respons die hij bij deze vond.

De vrienden hebben elkaar nauwelijks een jaar lang regelmatig ontmoet. Dan wordt Feijlbrief aangesteld als tweede

kanselier aan het gezantschap in Berlijn, waar hij op 20 februari 1905 met zijn werk begint. Het contact met Schmitt blijft goed. Aanvankelijk lijkt het zelfs beter dan het in Den Haag was: in de brieven van Schmitt klinkt klaarblijkelijk de sfeer van de voor Feijlbrief vertrouwde werkelijkheid door, en zo wordt Schmitt intermediair tussen het heden van Berlijn en het verleden van Den Haag. Totdat hijzelf wordt overgeplaatst naar Stockholm en Feijlbrief hem schrijft: ‘Je vertrek uit onze vroegere omgeving heeft een leemte ook in onze verhouding achtergelaten. Ik voel je meer dan in letterlijke zin van me verwijderd. Misschien - en het ware te hopen - dat ik me daarin vergis, maar het neemt niet weg, dat ik bij het bericht van je overplaatsing iets dergelijks ondervond, als toen mijn moeder haar intrek bij mijn zuster nam³³. Ik schreef je dat, geloof ik, al en ook hoe daardoor mijn liefde voor haar in conflict kwam met mijn egoïsme. Een “ficher le camp” zij het naar betere condities, die ik haar van harte gunnen moest, maar voor mij het wegvallen van enkele innig-vertrouwde plaatsen, waar het zo goed was in herinnering te mogen verwijlen. Wel eigenaardig, dat, zoals toen in mijn gevoelsleven, ik door jouw heengaan thans me in mijn denken geïsoleerd merk. Er waren blijkbaar toch nog zekere geestelijke waarden, die ik daarginds onder je veilige hoede wist. Je vertrek heeft daarin wijziging gebracht. Onze verstandhouding lijkt me - zij het wellicht ten onrechte - voorlopig onderbroken. Ik vermoedde reeds, en je briefje kwam er de bevestiging van brengen, dat jij met je sterker innerlijk, niet alleen in staat zou blijken je spoedig aan nieuwe toestanden aan te passen, maar je er tevens in te doen gelden. Het lijkt me de enige manier om voorwaarts te komen, met de uiterlijke verandering tevens zijn eigen leven te ontplooien. Mij is het niet gegeven en daarom kan ik de gedachte niet van me afzetten reeds in die korte tijd beduidend bij je ten achter gebleven te zijn. Een gewaarwording, als hadden zich onze wegen thans eerst wezenlijk gescheiden.’³⁴

Nog dezelfde brief bewijst dat Feijlbrief aan deze gewaarwording niet zonder meer wil toegeven: ‘Laat maar zo spoedig doenlijk van je horen. Laat me je brieven voorlopig nog

niet ontberen.³⁵ Wanneer hij gewend raakt aan het idee dat het verleden voorgoed voorbij is - en ook hier zien we de betekenis van Schmitt voor Feijlbrief -, kan hij zich beter openstellen voor de nieuwe omgeving: ‘Ik begin me immer meer vertrouwd te maken met de gedachte het grootste gedeelte van mijn leven in deze betrekking en buiten patria te moeten blijven. In mijn vorig briefje schreef ik je reeds, dat er met mij een verandering gaande is. Hoe de verplaatsing als zodanig meer een kwalitatief karakter heeft. En om daar nog eens op terug te komen, geloof ik mij te hebben bewogen van het bijzondere naar het algemene. Van het hier naar het ergens, dat als het meer omvattende het vroeger “hier” reeds veilig in zich sluit.’³⁶ Wijs geworden door het leven in het verleden, zoekt Van Oudshoorn het heden als schakel in de tijd te vervangen door het tijdeloze en van het bijzondere daarin te komen tot het algemene: een tendens die we in heel zijn werk terugvinden.

Dat Schmitt en Feijlbrief in hun verdere correspondentie deze gedachte als leidraad hebben genomen, lijkt mij zeer aanvaardbaar. Het zou ook verklaren waarom Feijlbrief deze vriendschap ‘op persoonlijke omgang minder gericht’ noemt. Wanneer zij elkander ontmoetten, was dit meestal in familieverband. De vrijgezel Schmitt sloot zich een aantal malen bij het echtpaar Feijlbrief-Teichner aan, wanneer dit zijn vakantieoogens buiten Berlijn zocht te vinden in een van de badplaatsen aan de Oostzee of op het Zweedse eiland Bornholm³⁷. Ook zagen de vrienden elkaar in Braunlage, waar een zwager van mevrouw Feijlbrief een hotel dreef, en in Den Haag, nadat de Feijlbriefs daar in 1933 waren teruggekeerd. Slechts een enkele maal, wanneer de Berlijnse vrouw van Feijlbrief een bezoek bracht aan haar familie, reisden de beide kanselieren tezamen, zoals in 1924 toen zij naar alle waarschijnlijkheid een bezoek aan Londen brachten³⁸.

‘In diepste wezen vrienden’, konden zij deze vriendschapsband slechts in stand houden dankzij hun correspondentie; aan persoonlijke ontmoetingen hadden zij minder behoefte. Het lijkt mij zo goed als zeker dat de dood van Schmitt in de winter van 1940 de voltooiing van Achter groene Horren

heeft bevorderd. Met geen van zijn werken heeft de auteur zo getobd als met dit boek, het eerste hoofdstuk ervan verscheen in april 1936, het laatste pas in juli 1942. Aanvankelijk wilde Van Oudshoorn een romanschrijven, parallel aan zijn debuut Willem Mertens' *Levenspiegel*, het geen moge blijken uit het feit dat een voetnoot bij de publikatie van *Ochtendkrieken*, het eerste hoofdstuk, vermeldt: ‘*Uit: Een Menschenleven*’³⁹. De latere hoofdstukken *Een Wordende*, *Kristallen*, *Droomland* en *Seminarium* vinden we in de tijdschriften *Groot-Nederland* en *De Nieuwe Gids* terug als afzonderlijke novellen, waarbij elke verwijzing naar de andere ontbreekt⁴⁰. Pas bij de publikatie van *Achter groene Horren I* vinden we de voetnoot ‘Vervolg “Seminarium”, October-afl. N.G. 38.’⁴¹ In het januarinummer 1940 van de *Nieuwe Gids* verscheen het tweede gedeelte van dit hoofdstuk⁴² en gezien de toespelingen die daarin op een overplaatsing naar het buitenland⁴³ en het laten verlopen van een liefdesverhouding⁴⁴ worden gemaakt, zou dit een uitstekende afronding van het hoofdstuk *Achter groene Horren* hebben kunnen zijn, ook al omdat dit een evenwichtiger opbouw van de roman zou hebben bevorderd.

Wanneer men nu ziet dat het volgende gedeelte pas ruim anderhalf jaar later, in september 1941 wordt gepubliceerd⁴⁵, vraagt men zich af wat daarvan de reden kan zijn geweest. Gaan we terug naar Van Oudshoorns opzet om ‘een menschenleven’ te beschrijven, dan moeten we vaststellen dat *Achter groene Horren* deze opzet logenstraft. Het boek eindigt met het wegpromoveren van de naamloze hij-figuur naar het buitenland in een hoofdstuk getiteld ‘s Levens aanvang’, een constatering die op de laatste bladzijde (173) van het boek nog eens wordt herhaald. De enige die zoiets met overtuiging neer kan schrijven is de auteur, die immers wéét wat er met zijn hoofdfiguur gaat gebeuren, aangezien hij zelf model staat. Zo vanzelfsprekend was het omstreeks 1900 toch niet om met je dertigste aan je leven te beginnen. Maar Feijlbrief, die zijn burgerlijk ambtenarenbestaan grenzeloos verachtte, hoewel hij het als houvast niet missen kon, wíst dat met zijn vertrek naar Berlijn in februari 1905 zijn leven als schrijver een aanvang zou nemen in de briefwisseling met... Schmitt

en meer officieel met zijn roman *Willem Mertens' Levensspiegel* (1914). Schrijft hij niet in september 1905 aan zijn vriend: 'Welk een verandering! Ik kan me er maar niet genoeg over verwonderen. Ik zelf ben een ander geworden. Het oude verleden is dood. Het ligt vormeloos achter me als een donker verschrompeld gewaad, waar ik uitgetreden ben en waarop ik nog slechts met bevreemding neer kan zien'⁴⁶, etc.? Heel *Het Onuitsprekelijke* geeft het antwoord op de vraag waaruit die verandering dan bestaat: 'Ik heb nl. het gevoel voorwaarts te zijn gegaan, me te hebben bewogen van het bijzondere naar het algemene, van hier naar ergens, dat als het meer omvattende het vroeger hier reeds veilig in zich sluit.'⁴⁷

Wanneer Van Oudshoorn aan zijn oorspronkelijke plannen had willen vasthouden, had hij minstens deze radicale levensvernieuwing een plaats moeten geven in zijn roman. Hij is daar niet aan toe gekomen. Waarschijnlijk had hij zijn 'mensenleven' al opgegeven, en was in hem het plan gerijpt om daarvoor in de plaats te komen tot bundeling van een aantal autobiografische schetsen. *Achter groene Horren*, opgezet als een levensgang, dijt in het gelijknamige hoofdstuk uit in de breedte. Bevatten de andere hoofdstukken op blz. 7-88 de fragmentarische beschrijving van Feijlbriefs jeugd tot en met zijn Delftse studietijd aan het Indisch Instituut, bij elkaar zo'n tweeëntwintig jaar, op blz. 89-173 wordt slechts de periode van oktober 1899 tot februari 1905, zoals deze in de werkelijkheid van de schrijver is blijven leven, beschreven. Hieruit lijkt mij een bezwaar te verklaren dat Kees Fens in *De Tijd* d.d. 18 maart 1967 naar voren heeft gebracht, namelijk dat de in het eerste deel opgeroepen spanningen naar te weinig in het titelhoofdstuk leiden. De compositie van de roman is a.h.w. verstoord door de dood van Schmitt, waarbij dan meetelt het feit dat de schrijver, juist omdat het hier zijn eigen leven was dat model stond, uiterst scrupuleus t.o.v. de feiten te werk is gegaan. Hij heeft zijn auteursambitie a.h.w. opgeofferd aan zijn streven naar feitelijke waarachtigheid.

Voor deze man die zich zó weinig uitte buiten zijn boeken om, moet het contact met Schmitt en - zoals de lezer van *Het Onuitsprekelijke* zelf kan waarnemen - zijn overgave aan deze,

van grote betekenis zijn geweest. Met Schmitts sterven in de winter van 1940 heeft Feijlbrief zich ongetwijfeld herinnerd hoe hij met hem bevriend is geraakt, hoe hij zich met hem in wijsgerige vraagstukken heeft verdiept en hoe zij daarna zijn gaan corresponderen in brieven van een zeldzame indringingskracht. Blijkbaar geldt dit niet alleen voor de brieven van Van Oudshoorn, maar ook voor die van zijn vriend. Als Feijlbrief op maandag 23 april 1945 de correspondentie van Schmitt overleest, noteert hij geschokt in zijn dagboek: ‘Brieven van Schmitt ten einde gelezen - naar waschlijn gezocht om er zelf een eind aan te maken’. En het nachtmerrieachtig karakter van de ervaring komt nog sterker tot uitdrukking als we enkele dagen later lezen: ‘*Zeer opmerkelijk*: Na de lezing der brieven en van Gogol's Wij, Koning der Aardgeesten, gedroomd, dat Schmitt, uit de duisternis komend, door hem⁴⁸ omhelsd wil wezen en hem daarbij zijn tong in den mond steekt. Met afschuw en verontwaardiging zich daartegen verzet. Associatie in deze waarschijnlijk de hevige opdringerigheid der heks uit de Wij. Nog nimmer zoo van Schmitt of van zoo iets dergelijks gedroomd⁴⁹. Is het verwonderlijk dat Van Oudshoorn het contact met deze man tot de levende kern van het hoofdstuk *Achter groene Horren* heeft gemaakt? De ‘gunsteling van het Protocol’ is de enige die met de hij-figuur in een werkelijke relatie treedt. ‘Tijdens de enkele weken, volgend op de ontmoeting in het steegje’ - die in het derde gedeelte plaatsvindt, geschreven ná Schmitts dood!⁵⁰ - ‘tot aan zijn vertrek naar de wintersport, waren zij begonnen, 's middags na kantoortijd samen wat rond te dwalen en was het tot iets als vriendschap gekomen. Voor zover die zich dan nog te ontwikkelen vermag tussen twee jonge mensen, beiden als door geweld naar de grenzen ener afzondering verwezen, van waaruit communicatie naar buiten nauwelijks meer mogelijk scheen. En toch bleef dit het enige, wat nog een zwak gevoel van verwantschap gaf. Zo kwam het tot gesprekken, die, elkanders echo gelijk, nietszeggend verliepen, of plotseling machteloos verstomden en dan soms zo'n wederzijdse, stugge wrok achterlieten, dat zij, met verhitte gezichten, bruusk, bijna zonder een groet, weder elk hun weegs gingen. Waar

geliefden elkander sprakeloos, maar volzalig, in de armen plegen te zinken, raakten zij - in diepste wezen vrienden - bijna slaags, door daar geen uiting aan te kunnen geven' (blz. 128). Vooral het laatste gedeelte van dit citaat lijkt me een duidelijke verklaring voor de droomomhelzing, te meer als we voor de afschuw en verontwaardiging van de dagboekschrijver eveneens een tekenend citaat in de roman vinden: 'Pas die avond, tijdens het eerste bezoek van de ander op zijn kamer en terwijl hun aanvankelijk geanimeerd praten weer zo'n vreemde inzinking ondergaan had, bespeurde hij in de daarop volgende tergend gespannen stilte plotseling onraad. Nu zij geestelijk opnieuw in het nergens terecht gekomen waren en toch wederzijds toenadering bleven zoeken, leek de vlucht terug naar een grof zinnelijk thema, hun naaste uitweg. - ... - Naarmate het beklemmende zwijgen voortduurde, versterkte zich, als door een woordloos bevel nog bekrachtigd, de hem opgelegde dwang, zodat hij zich telkens groter geweld moest aandoen er niet voor te zwichten. Weer was er die schichtige gewaarwording, zich enkel door handtastelijkheden verder te weer te kunnen stellen, want zelf te bekennen werd het vreselijkste' (blz. 148-149).

Is het deze ambiguïteit, dit gevoel van genegenheid en angst voor een te grote overgave die tot een homoseksuele relatie had kunnen leiden, dat hen ervan weerhoudt elkaar in de brieven met de voornaam aan te spreken? Zij voelen zich tot elkaar aangetrokken, maar de een brengt zijn lichamelijke conditie en zijn geloof in het geding, de ander zijn gebrek aan overgave. Wat Schmitt over de vriendschap dacht, weten we alleen via Van Oudshoorn, maar hij laat in de enkele brieven die ons van hem zijn bewaard gebleven duidelijk merken hoezeer zij lotsverbonden zijn⁵¹.

Het zou niet juist zijn, te zeggen, dat het hoofdstuk *Achter groene Horren* geheel rond het ontstaan van deze vriendschap is opgebouwd, het accent valt méér op de beschrijving van de ambtelijke samenleving en de ontwrichting van de hij-figuur, van Feijlbrief. Maar we kunnen er toch ook niet aan voorbijgaan, wanneer we de sporen van deze vriendschap trachten te volgen. Buiten de passages in *Achter groene Horren* vinden we

ze vooral in de brieven die hier bijeen zijn gebracht, en deze vormen slechts een klein gedeelte van wat er in werkelijkheid aan correspondentie geweest moet zijn. Vanaf Feijlbriefs vertrek naar Berlijn hebben de beide mannen elkaar regelmatig geschreven. Het grootste gedeelte van deze correspondentie is echter verdwenen. Het kan zijn dat men, toen bij de verhuizing van de weduwe Feijlbrief naar een psychiatrische inrichting, de literaire nalatenschap in twee kisten werd gepakt, deze brieven en mogelijk ander materiaal over het hoofd heeft gezien en dat zij tezamen met het meubilair op de gemeentelijke vuilnisbelt van 's-Gravenhage terecht zijn gekomen⁵². Waarschijnlijker lijkt mij echter, dat de schrijver, die reeds vóór 1940 al zijn eigen brieven aan Schmitt had opgevraagd⁵³, ze na een laatste lezing heeft vernietigd.

Resteren van Schmitt aan Feijlbrief 32 stukken correspondentie, waaronder 10 betrekkelijk korte brieven, de rest ansichten briefkaarten⁵⁴. Voorts beschikken we over een aantal brieven aan zijn oomzegster Annie Paumen-Schmitt, die een licht werpen op Schmitts denken en levensinstelling, zoals we zagen. Alles wat Feijlbrief aan Schmitt schreef, vindt men, voorzover het bewaard bleef, in deze uitgave.

De tekst van deze publikatie gaat terug op een vijftal bronnen, te weten het tijdschrift Groot-Nederland en vier manuscripten, hier aangeduid als de manuscripten I-IV, die zich in het Van Oudshoorn Archief bevinden. Ms. I bestaat uit twee Hermes-Blocks van elk 64 vellen, waarvan de rechterbladzijden voor een gedeelte (in totaal 93) beschreven zijn, terwijl de linkerbladzijden schaarse correcties en aanvullingen bevatten. De drie andere manuscripten zijn getypt. Ms. II draagt als titel *Het Onuitsprekelijke III* en bevat 12 foliovellen, ms. III heet *Kanselarij* (7 quartovellen), ms. IV *Het Algemeene* (10 foliovellen).

Van Oudshoorn publiceerde slechts een gedeelte van dit boek en wel de hier door mij genummerde en gerangschikte hoofdstukken 1-8 (in 1920), 9-12 (in 1922) en 19B-22 (in 1923). De rest verschijnt thans voor het eerst.

Hoewel ik mij er terdege van bewust ben, dat elk ingrijpen van buitenaf de tekst van een auteur kan verminken, dat dus ook een aanvaardbaar lijkende ordening ongewild schade kan aanrichten, omdat men slechts kan gissen naar de bedoelingen van de auteur, heb ik toch gekozen voor dat laatste.

Vooreerst is er niets weggelaten uit het voorhanden materiaal, en kan men achterin het boek een lijst van vindplaatsen aantreffen, zodat een herordening mogelijk blijft. De publikatie van de hoofdstukken *Kanselarij, 19A, 19B* en *20A* moge de indruk wekken dat wij hier te doen hebben met doublures van de voorafgaande hoofdstukken. Ik vond zoveel verschil tussen deze in Groot-Nederland geplaatste bewerkingen en de vergelijkbare hoofdstukken in het manuscript, dat een diplomatische stoplap in het grote geheel mij de meest juiste oplossing leek. Wie het vervelend mocht vinden om tweemaal hetzelfde te lezen, ga verder van 20 naar 21 of sla de hoofdstukken 19 en 20 over. Slechts de auteur zelf had deze breuk onzichtbaar kunnen lijmen.

De door Van Oudshoorn gepubliceerde hoofdstukken verschenen in Groot-Nederland en wel onder de titels *Het Onuitsprekelijke, I. Inleiding* (1920, dl. I, blz. 554-575), *Het Onuitsprekelijke. II* (1922, dl. I, blz. 552-570) en *Het Onuitsprekelijke III (slot der Inleiding)* (1923, dl. I, blz. 587-597). Zoals men ziet is de betiteling van de drie delen niet erg consequent. Alle drie blijken zij te behoren tot de inleiding op een boek dat begint met ms. IV *Het Algemeene*, een begin waarin de schrijver, voorzover de nagelaten geschriften het uitwijzen, is blijven steken.

In zijn briefwisseling met Frans Coenen, redacteur van Groot-Nederland, vinden we de bevestiging van bovenstaande gedachte. Hij schrijft Coenen in brieven d.d. 27 januari, 17 maart, 11 april en 13 juni 1923 over dit boek het volgende⁵⁵: *27 januari 1923*: ‘Binnenkort hoop ik U weer eens een vervolg op die brieven voor Gr. Nederland te zenden. U heeft het er wel niet erg op, maar ze moeten toch verder. Ook geloof ik dat ze beter zijn ditmaal. D.w.z. ik heb er pas een af van de nieuwen. Maar ik geloof, dat ze nu heel gauw achter elkander komen’.

17 maart 1923: ‘...zend U hierbij het IIIe Vervolg (slot der Inleiding) van het “Onuitsprekelijke”. Ik zou het wel aardig vinden, wanneer deze enkele bladzijden konden opgenomen worden in de a.s. Mei-aflevering van Gr. Nederland. De volgorde is dan: Mei 20, Mei 22, Mei 23. Mei 24 kom ik U dan wellicht nog eens met een vervolg lastig vallen. Ik geloof wel, dat het op den duur een nog al eigenaardig werk wordt, maar ik heb ook thans nog evenmin als toen ik er de eerste regel van schreef eenig vermoeden waar het eigenlijk heen moet. Tijdens de inleiding heeft het uiterlijk bestaan van den persoon zich gecondolesceerd, daar valt niets meer van te berichten’.

11 april 1923: ‘Veel genoeg deed het me te weten, dat het vervolg der brieven in de Mei-aflevering wordt opgenomen. Naar ik vermoed zal een verder vervolg misschien wat eerder kunnen volgen, vooropgezet, dat het voor Uw tijdschrift geschikt wordt geacht. Ik weet niet, of U het slot dezer inleiding gelezen heeft. Zoo ja, dan moest U er mij bij gelegenheid toch eens Uwe meening over zeggen. Naar ik mij meen te herinneren heeft U het niet bijzonder op die brieven, maar misschien, dat zich intussen Uw oordeel veranderd heeft, of dat U ze nog onbenulliger vindt’.

Naar aanleiding van Coenens beschouwing over Aletrino in zijn *Studiën van de Tachtiger Beweging*⁵⁶ schrijft Feijlbrief op 13 juni 1923: ‘Maar vooral voor mij interessant was Uwe beschouwing, omdat daar een punt in ter sprake komt, waar ik de laatste tijd bij voortduring mijn aandacht op gevestigd had. Nl. dat het eenzaamheids- en ellendigheids-gevoel van een die alleen tusschen raadselen gaat ten slotte voor het begrip wijken moet en de eenling zich op den duur als zoodanig wel handhaven kan zonder ongelukkig te zijn. Dat de hater van het leven in een minnaar ervan over kan slaan, zoodra hij niet meer woedend is, omdat het leven, op zichzelf een totale onbegrijpelijkheid, op de koop toe nog in den dood verloopt. Maar dan pas alleen kan hij daarom niet meer woedend zijn wanneer hij den dood als levens-factum onderkend heeft. Maar daartoe moet men zich wat moeite met de studie van logica eerst gegeven hebben, hoewel men “gefühlsmässig” den

dood ook wel benaderen kon, bv. zeggen we als het hoogste spanningsmoment in een verhaal, waarbij dan ook het gevoel van den medevoelenden lezer breekt. Zoo ongeveer. Om niet te veel af te dwalen, ook ik geloof, dat die onlust, moge zij ook tot goede expressie voeren, een beginstadium van het leven is, waar men dus dient uit te komen en liefst zonder litterair impotent te worden. Ik weet niet of het U opgevallen is, maar die man in de Berlijnsche brieven van mij gaat iets dergelijks doormaken. Of het me lukken zal weet ik niet - *als zelf misschien nog niet zoo ver zijnde* (curs. van mij, dM) - maar hij moet uit die periode van eenling tusschen raadselen met als apotheose de dood heelhuids weg komen. De vleeschelijke ellende van een Willem Mertens bleef hem bespaard, maar daarvoor vindt hij zich zelf in een te grootere geestelijke armoe. Want geestelijke armoe is pessimisme, geestelijke armoe moet zich als pessimisme UITEN. Voor die man uit de brieven is er dus maar één uitweg en wel een zinrijke, mijnentwege het begrip. Iets anders is er niet voor hem al zou hij ook op hetzelfde oogenblik, dat hij tot het begrip kwam zich dood gedacht hebben'.

Uit bovenstaande citaten valt het een en ander met betrekking tot Het Onuitsprekelijke af te leiden. Op de eerste plaats heeft Van Oudshoorn stellig het plan gekoesterd met dit boek-in-briefvorm door te gaan, en heeft hij dit plan na enige tijd laten varen. De verklaring daarvoor vinden we mogelijk in het laatste hier geciteerde brieffragment. Men kan immers van Van Oudshoorn niet beweren dat hij ooit het probleem van 'eenling tusschen raadselen' te zijn, heeft opgelost. Heel zijn oeuvre is een poging daartoe. Er kan nog een andere reden zijn waarom Van Oudshoorn Het Onuitsprekelijke niet voltooide. De vraag is namelijk of hij nog wel over voldoende adequaat materiaal beschikte om ermee door te gaan. De beantwoording van deze vraag is afhankelijk van de oplossing van een andere puzzel: Hebben we in dit boek te maken met documentatie of met literaire fictie?

De briefwisseling met Coenen pleit zeer zeker voor het laatste. Van Oudshoorn maakt daarin zonder twijfel gewag van een werkproces. In hoeverre kan men zich echter verlaten op het-

geen men denkt te lezen? De relatie tussen Coenen en Feijlbrief was niet onbelangrijk, maar toch bescheiden. Van Oudshoorn vond het misschien allemaal te ingewikkeld om uit te leggen, hij geeft Coenen ook geen beeld van zijn manier van werken. Ons evenmin, wat *Het Onuitsprekelijke* betreft. We moeten dus op kleine vingerwijzingen afgaan, in de hoop dat we niet het verkeerde spoor volgen.

Zo is het een feit, dat we in het ms. I, het met de hand geschreven brievenboek, achter de datering van de eerste twaalf brieven steeds het jaartal 1905 vinden doorgestreept en dat dit jaartal ontbreekt in de gepubliceerde fragmenten. Bovendien zinspeelt Van Oudshoorn meermalen op feiten die zich in de jaren 1905 en 1906 hebben afgespeeld. Ik denk, om een voorbeeld te noemen, aan Schmitts benoeming tot adjunct-commies aan de kanselarij van het gezantschap te Stockholm, waarover Van Oudshoorn in de novemberbrief schrijft⁵⁷; aan de vergelijkingen tussen hemzelf in de ongenoemde Duitse stad (maar in zijn correspondentie met Coenen heeft hij het over zijn ‘*Berlijnsche* brieven’!) en Schmitt in Den Haag, waar deze toen verbleef. Ik denk ook aan de exactheid waarmee over een figuur als Mr. J. (= Mr. P.A. Jansma van der Ploeg, kanselier in Berlijn tot zijn dood in 1911) wordt gesproken. Bovendien blijkt uit de brieven dat Van Oudshoorn terdege rekening houdt met zijn correspondent en op diens brieven reageert, en mocht men dit uitleggen als een normale prestatie van een auteur die de lezer wil doen geloven in de door hem opgeroepen werkelijkheid, dan is het toch wel merkwaardig, dat we zelfs in een gepubliceerd gedeelte eenmaal de aanspreking ‘waarde S.’ tegenkomen⁵⁸. Van Oudshoorn wist dat Schmitt de Nederlandse literatuur volgde en dat hij Groot-Nederland las. Het lijkt mij onvoorstelbaar dat hij met Schmitt géén overleg heeft gepleegd over de publikatie van deze brieven.

De datering van handschrift I is niet eenvoudig. Als enig jaartal vinden we er het jaar 1905 (doorgestreept). Maar dat zegt nog niet veel wat betreft het ms. Met de titel van de gepubliceerde brieven, *Het Onuitsprekelijke*, komen we iets verder. Deze ontbreekt namelijk, behalve op één plaats. Boven een

brief, genummerd 13, gedateerd: *October*⁵⁹, die de auteur achterin het tweede Hermes-Block heeft herschreven, lezen we: *Het onuitsprekelijke III*. In één manuscript twee oktoberbrieven met boven een van de twee een titel, dat is geen gewoon brievenkladboek meer, we zullen er daarom verstandig aan doen ms. I te dateren in de tijd dat *Het Onuitsprekelijke* in Groot-Nederland werd gepubliceerd. Denken we hier ook even aan Feijlbrieven uitlating in zijn brief d.d. 27 januari 1923, hierboven. Is deze oktoberbrief misschien de eerste van de nieuwe = derde serie? Helaas is er geen enkele brief van Feijlbrief aan Schmitt bewaard gebleven. Dan hadden we kunnen nagaan in welke mate de auteur aan de brieven is gaan schaven. Ik houd het erop dat Feijlbrief als basis voor *Het Onuitsprekelijke* een eigen brievenkladboek heeft gebruikt; daarvoor pleit de uitlating op blz. 51: ‘In gedachten had ik dan ook mijn briefjes aan jou meestal reeds voorbereid en aan de opstelling ervan werd door mij eveneens nogal zorg besteed’, ofwel dat hij, als auteur verkerend in een onvruchtbare periode⁶⁰, uit zichzelf of op instigatie van Schmitt zijn brieven aan deze heeft overgeschreven en bewerkt.

Voor de documentaire waarde van deze brieven pleit nog, dat zij in de ik-vorm geschreven zijn. Het zou toch wel zeer merkwaardig zijn, dat een auteur die in heel zijn werk de hij-figuur hanteert, ook wanneer wij hemzelf daarin herkennen⁶¹, ja, die zelfs in zijn dagboek de ik-vorm zoveel mogelijk mijdt, plotseling een roman in briefvorm met een vreemde ik als hoofdpersoon ging schrijven. Het lijkt me geen toeval dat de laatste negen brieven (19A-26) kwalitatief zoveel minder zijn dan de overige: er is, gezien het aantal handschriften waarschijnlijk met het oog op de kritiek van Frans Coenen (zie de brieven d.d. 27 januari en 23 april 1923!), zoveel aan geschaafd dat de emotionaliteit eruit is weggevloeid. Deze is het juist die de andere brieven zulk een formidabel niveau geeft: de schrijver blijft daarin geheel zichzelf: Van Oudshoorn op de eerste plaats en J.K. Feijlbrief daaraan gelijk.

Hoewel de schrijver *Het Onuitsprekelijke* heeft gelanceerd als literair werk, meen ik, toch dat het ook als literair-historisch document hanteerbaar is en een helder inzicht geeft in zijn

ontwikkeling tot auteur. Zo komen we terug bij de vraag of het misschien de stofkeuze is geweest die hem tot het opgeven van dit eenmaal begonnen werk dwong, m.a.w. waren de verdere brieven aan Schmitt qua inhoud nog wel belangwekkend genoeg om als basis te kunnen dienen voor een boek? Het ziet er naar uit dat Van Oudshoorn 18 jaar later deze vraag ontkennend heeft beantwoord: de toestand had zich geconsolideerd, er viel weinig interessants meer over te vertellen. En zo bleven verdere mei-bijdragen voor Groot-Nederland achterwege. Daarvoor in de plaats voltooidde Van Oudshoorn op 18 mei 1924 zijn roman *Tobias en de Dood*⁶².

Tot slot nog een enkele opmerking over de tekst. *Het Onuitsprekelijke* wordt hier op verzoek van de uitgever gepresenteerd in hedendaagse spelling; een strikt wetenschappelijke editie zal elders verschijnen. Gewone haakjes staan evenzo in het manuscript, vierkante haakjes markeren passages die niet in het eerder gepubliceerde gedeelte, maar wel in het manuscript voorkomen.

W.A.M. DE MOOR

Eindnoten:

- 1 Dit document maakt deel uit van het archief der familie Schmitt-Sluijs, dat beheerd wordt door W.F. Schmitt te Antwerpen.
- 2 Van Oudshoorn heeft vier logboeken en twee dagboeken nagelaten; de logboeken met aantekeningen op letter, genummerd I, II, III en IV, de dagboeken met aantekeningen in chronologische volgorde, genummerd V en VI. Aangezien dit citaat voorkomt in logboek IV is het niet op de dag af te dateren.
- 3 J. van Oudshoorn, *Achter groene Horren*, 1e en 2e dr. uitg. L.J. Veen, A'dam, 1943 en 1944, resp. 184 en 172 blz. Geciteerd wordt hier steeds uit de thans verkrijgbare derde druk, uitg. G.A. van Oorschot, A'dam, 1966, 173 blz. Het hier geciteerde fragment staat op blz. 172.
- 4 Zegslieden waren de heer W.F. Schmitt te Antwerpen en Mevr. Annie Paumen-Schmitt te Vught. Uit gesprekken met hen en uit archivalia is de levensschets van Janus Schmitt opgebouwd.
- 5 Zijn op die dag gedateerde cijferlijst bevat een tien (kosmografie), twee negens (stelkunde en natuurkunde), drie achten (scheikunde, geschiedenis en Hoogduits), zes zevens (trigonometrie, aardrijkskunde, staatsregeling, Nederlands, Engels en handtekenen), drie zessen (werktuigkunde, staathuishoudkunde, en Frans), vier vijven (meetkunde, natuurlijke geschiedenis, handelwetenschappen en lijntekenen); beschrijvende meetkunde leverde de enige onvoldoende op. Belangrijker dan deze cijferlijst lijkt mij de overweging in hoeverre Van Oudshoorns weergave van Schmitts intemaatservaringen juist is. Meende hij werkelijk dat er samenhang bestond tussen longziekte en masturbatie? Zie *Achter groene Horren*, blz. 146-147.
- 6 Dr. Sluys woonde in Turijn. Zijn brief is gedateerd 23 november 1898.
- 7 De mededelingen over Schmitts ambtelijke carrière zijn gedaan door Dr. L.J. Ruys archivaris van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, in corr. d.d. 11 december 1964.
- 8 Aldus de heer W.F. Schmitt.
- 9 Aldus Mevr. A. Paumen-Schmitt.
- 10 De anekdotes zijn opgetekend uit de mond van mevr. Paumen. Deze heeft haar oom Janus zeer goed gekend, en heeft hem meermalen bezocht in Stockholm, waar hij zich een voorbeeldig gastheer toonde.
- 11 Brief aan A. Paumen-Schmitt d.d. 6 december 1934.

- 12 Deze werd drie jaar eerder ontslagen. Zie daarvoor en voor de verwickelingen rond dit ontslag mijn opstel *Feijlbriefs doelloos verblijf in Antwerpen*, blz. 100-117 van J. van Oudshoorn, *Bezwaarlijk Verblijf*, uitg. Polak & Van Genneep, A'dam, 1965.
- 13 Brief aan A. Paumen-Schmitt d.d. 14 november 1935.
- 14 Brief aan A. Paumen-Schmitt d.d. 7 maart 1935.
- 15 Brief aan A. Paumen-Schmitt d.d. 25 oktober 1937.
- 16 Als oud-Bergenaar kende hij het gezin Asselbergs dat Anton van Duinkerken vooral in het eerste hoofdstuk van zijn *Brabantse Herinneringen* (Uitg. Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen, 1964), blz. 9-20, schildert; door de vriendschap van zijn nichtje Annie met Cor Asselbergs is hij mogelijk met de brouwersfamilie in nader contact gekomen. Over Anton van Duinkerken schrijft hij zijn nichtje: 'Die broer van Cor laat nogal veel van zich spreken. Dat wordt een man van een zekere importantie in Holland, of liever is het al. Wat ik van hem lees, is ook heel de moeite waard' (in een brief d.d. 7 december 1939).
- 17 Brief aan A. Paumen-Schmitt d.d. 20 november 1937.
- 18 Brief aan A. Paumen-Schmitt d.d. 21 februari 1938.
- 19 Letterlijke vertaling: zich door de slaap van heel de boel bevrijden.
- 20 Brief aan A. Paumen-Schmitt d.d. 20 november 1937.
- 21 Brief aan A. Paumen-Schmitt d.d. 14 november 1939.
- 22 Voor een schets van Feijlbriefs leven verwijs ik hier naar J. van Oudshoorn, *Bezwaarlijk Verblijf*, blz. 65-99.
- 23 Vgl. aantekening 12.
- 24 Vgl. afschrift van de benoemingsakte d.d. 28 september 1899.
- 25 Hun namen komen met een enkele aantekening voor in de dagboeken. Een van Feijlbriefs familieleden, Mevr. P. van der Linden-Amelung, dochter van zijn zuster Dina, meent zeker te weten dat Feijlbrief meermalen tijdens zijn vakantie zijn vriend Van Leer in Amsterdam opzoekt.
- 26 Hier is enig voorbehoud geboden omdat wij niet over exacte gegevens beschikken. Wel kunnen we aanknopingspunten vinden in de roman *Achter groene Horren*. Enkele dateringen in dit boek kunnen we tegen data uit Feijlbriefs leven wegstrepen. We nemen, omdat dit ons goed van pas komt, het titelhoofdstuk.
1. Blz. 90: "Seminarium, telt hier niet; *lyceum*, vier jaar geleden; geen schrijfmachine; geen archiefroutine geen..." Daarna met een schouderophalen: "Tja, wanneer er zó weinig overschiet, dan lijkt het toch beter, U... eerst een maand op proef te nemen..." Al had Feijlbrief het eerste gedeelte voor het groot-ambtenaarsexamen voor de Indische dienst met succes gedaan, het diploma had geen enkele waarde voor zijn ambtenaarscarrière in Nederland, die hij op 1 oktober 1899 officieel aanving.
- Dat is vier jaar en twee maanden na het behalen van zijn h.b.s.-diploma. Dat hij een maand op proef is geweest, lijkt juist: Op 10 augustus vermeldt de agenda van Buitenlandse Zaken: 'J.K. Feijlbrief, den Haag, 9 augustus. Verzoek benoemd te worden tot klerk bij het Departement van Buitenlandsche Zaken' (IIIe kwartaal 1899, nummer 8946).
2. Blz. 90: 'Van het leventje, dat hem sinds die gedenkwaardige middag nu *al weer ruim drie jaar* op sleeptouw hield, bleef voorlopig het essentiële: armoede'. Wanneer de hoofdfiguur in de hier beschreven periode met het verleden in aanraking komt, wil hij naar elders vluchten: Blz. 95: 'De dag daarop was hij nog eens op de mogelijkheid ener uitzending naar het buitenland teruggekomen. De referendaris achtte daartoe, *kort na een bevordering*, de kans miniem'. Op 17 maart 1903 was Feijlbrief bevorderd tot eerste klerk, ruim drie jaar na zijn aanstelling tot tweede klerk.
3. Blz. 101-102: 'Want de bedompte expeditiekamer, met turfmand en blikken wasfonteinje, waar hij nu reeds *bijna vijf jaar* dagelijks hetzelfde routinewerk verrichtte...'. In deze tijd is er sprake van dat een stokdove agendaris vervangen gaat worden door een jongere kracht. Blz. 104: 'Of de Nijs al gezegd had, wie van de expeditie naar het archief werd overgeplaatst? Die kreeg hier zijn kans...'. Op blz. 106, 111, 112 en 115 komt het verlangen naar de bevordering tot adjunctcommies tot uitdrukking. Blz. 117: 'Die middag het bureau door het steegje onder de houten overloop verlatend, had hij er een vroegere studiegenoot voor het Verre Oosten aangetroffen, die indertijd, evenals hij, de opleiding door ziekte had moeten afbreken. Van mening, dat deze door een toeval in het verstoken en slechts zelden belopen straatje terecht gekomen was, had hij de bij zo'n ontmoeting gebruikelijke, oppervlakkige vragen gesteld. Tot zijn niet geringe verwondering echter kreeg hij toen te horen, dat de ander zo juist het tegenover gelegen bijgebouw verlaten had, waar hij in de benedenvertrekken - wegens hun gebrek aan licht de catacomben gedoopt - reeds enkele dagen op proef werkte. Op een nadere informatie

dan, of het daar wellicht om de vacature voor de boterletters ging, moest de ondervraagde, benepen lachend, zich eerst even laten uitleggen, dat hiermede het in sierlijk rondschrift brengen van kopieën der zogenaamde protocolbrieven bedoeld werd. Eigenhandige correspondentie tussen families van vorstelijke bloede onderling over ceremoniële aangelegenheden, waarbij een aanhef als “Monsieur mon Frère et Cousin” niets ongewoons en met extra fraaie arabesken op te zetten was. Pijnlijk getroffen door een bespotting van zijn aanstaande taak als kalligraaf, had de ander, na korte aarzeling, bevestigd, bij het Protocol te zijn ondergebracht en dan, als terloops, nog vermeld, dat hem daar, bij gebleken bekwaamheid *na een proeftijd van een maand, een benoeming tot adjunct-commies in het vooruitzicht was gesteld*. Watblief, *met over springing der gewone klerkenrangen soms?* Ook dit werd achteloos toegegeven, waarop zich aan het eind van het steeg je, hun wegen, na een handdruk, hadden gescheiden... Als door een mokerslag half versuft bleef hij *in de St. Nicolaasdrukke* der aangrenzende binnenstad rondzwerfen. Ongelooflijk, dat hetgeen, waarop hij nu reeds *bijna vijf jaar* wachtte en nog immer niet veilig binnen zijn bereik wist, aan een ander, alleen door wat voornamere protectie, zo maar toegeworpen werd’, (alle curs, van mij, d.M.)

Janus Schmitt was weliswaar per 15 april 1898 aangesteld en ruim een jaar later, 25 augustus 1899 bevorderd tot eerste klerk, maar zijn bevordering tot adjunct-commies kwam pas 26 juli 1904 af. Het is niet bekend of Schmitt, vanaf april 1898 tot aan zijn kuurperiode, lang als ambtenaar aan het werk is geweest. Feijlbrief heeft zich daar waarschijnlijk (zie de tekst) niet in verdiept. De tijdsaanduiding lijkt, wanneer we enkele feiten combineren vrij precies (sinterklaastijd vóór 26 juli 1904; bijna vijf jaar vanaf 1 oktober 1899), maar er staan vaagheden tegenover. Van Oudshoorn suggereert in zijn roman dat het vertrek van de hoofdfiguur plaats vindt tijdens de eerste vlagen voorjaar, volgend op de winter waarin de hij-figuur en de gunsteling van het Protocol met elkaar kennismaken. We weten echter dat Feijlbrief in februari 1905 naar Berlijn reisde. De eerste ontmoeting tussen Feijlbrief en Schmitt heeft volgens deze laatste redenering haar beslag gekregen in de winter 1904-1905. Voor de verhouding tussen de beide mannen is dit nauwelijks relevant. Interessanter lijkt me dat we uit dit geheel zien dat Van Oudshoorn in zijn autobiografische roman met zinsneden als ‘al weer ruim drie jaar’, ‘lyceum, vier jaar geleden’, ‘bijna vijf jaar’, een exacte tijdsaanduiding suggereert, terwijl hij in feite de indirecte monologen van zijn hoofdfiguur zodanig in elkaar laat overlopen dat die tijdsaanduiding voor de lezer zeer diffuus wordt.

- 27 Op welke afdelingen beiden werkten ligt feitelijk niet vast. Volgens Achter groene Horren zou Feijlbrief op de expeditie gewerkt hebben en Schmitt bij het protocol.
- 28 Med. van Dr. L.J. Ruys, in corr. d.d. 11 december 1964.
- 29 Feijlbrief ontving zijn bevordering tot adjunct-commies bij zijn aanstelling in Berlijn.
- 30 Archief Familie Schmitt-Sluis.
- 31 *Achter groene Horren*, blz. 149-150.
- 32 *Bezwaarlijk Verblijf*, blz. 10.
- 33 Zie daarvoor brief no. 15 van *Het Onuitsprekelijke*, blz. 67. Mevr. P. van der Linden-Amelung bevestigde deze mededeling. De moeder van Feijlbrief is kort na Feijlbriefs vertrek naar Berlijn gaan inwonen bij haar dochter Jo en schoonzoon Helge, en daar tot haar dood in 1909 gebleven.
- 34 Zie brief no. 19 van *Het Onuitsprekelijke*, blz. 87.
- 35 Ibid. blz. 90.
- 36 Zie brief no. 20A, blz. 100.
- 37 Uit de brieven van Schmitt blijkt dat de beide kanseliers elkaar in elk geval ontmoetten in 1914 (Berlijn), 1923 (Binz aan de Oostzee), 1926 (Berlijn), 1930 (Bornholm), 1931 (Braunlage in de Harz), 1932 (id.), 1934 en 1936 (Den Haag).
- 38 In zijn brief aan Feijlbrief d.d. 10 juli 1924 schrijft Schmitt o.m.: ‘Even wil ik je mededeelen, dat ik je briefkaart ontvangen heb en dat ik thans 2 kamers besteld heb in Strand Palace Hotel, London, een groot, centraal gelegen, aangenaam en niet duur hotel, vanaf 18 augustus. 17 Augustus valt op een Zondag, en 16 augustus wil ik even in den Haag zijn om mijn traktement te innen. Ik zou het willen laten afhangen van de mogelijkheid om de kamers te krijgen, of we naar Londen gaan. Zoodra ik het weet zal ik zorgen voor de bootbiljetten London-Göteborg. Vol zal het op de boot zijn, maar daar heb je verder geen last van. De biljetten op de dagboot Vlissingen-Folkstone kunnen we in den Haag nemen. Ik verheug me zeer op het tochtje. Vele hartelijke groeten je toeg. A.J.G. Schmitt’.
- 39 Groot-Nederland, 1936, deel I, blz. 484.

- 40 *Een Wordende*: Groot-Nederland, 1938, deel I, blz. 30-44; *Kristallen*: Groot-Nederland, 1937, deel II, blz. 213-226; *Droomland*: De Nieuwe Gids, 1938, deel I, blz. 326-329; *Seminarium*: De Nieuwe Gids, 1938, deel II, blz. 337-352.
- 41 De Nieuwe Gids, 1939, deel II, blz. 207-216.
- 42 De Nieuwe Gids, 1940, deel I, blz. 107-119.
- 43 *Achter groene Horren*, blz. 106.
- 44 *Achter groene Horren*, blz. 110-114.
- 45 *Boterletters*, het derde deel van het hoofdstuk *Achter groene Horren* verscheen in De Nieuwe Gids, 1941, deel II, blz. 221-227.
- 46 Zie brief no. 16, blz. 67.
- 47 Zie brief no. 16, blz. 69.
- 48 Het is typerend voor de schrijver, dat hij in zijn dagboeken dikwijls over zichzelf schrijft als over een derde persoon.
- 49 Dagboek VI.
- 50 Van Oudshoorn zond zijn werk altijd binnen enkele maanden na voltooiing naar de tijdschriften. Dat zijn kopij langer dan een half jaar bleef liggen, is een uitzondering.
- 51 Zo schrijft hij Feijlbrief op 27 oktober 1926: ‘Heb dank voor je laatsten brief. De lezing ervan heeft bij mij den indruk nagelaten van veel beweging, die er in je leven is, van een onophoudelijk heen en weer geslingerd worden. Als ik daar mijn pietluttig leventje met de filister-stemmingen mede vergelijk! En toch heb ik het ook zoo gevoeld, dat in ons beiden de levensstemming geheel dezelfde is en dat ook de resultaten, waartoe wij komen, niet zoo heel veel van elkaar verschillen. Ons wezen, als ik het goed begrijp, lijdt aan te groote oprechtheid’.
- 52 Med. van de heer Th. Sorel, provisioneel bewindvoerder voor Mevr. M.E.G. Feijlbrief-Teichner. Aan zijn zorgzaamheid is het te danken dat deze uitgave van *Het Onuitsprekelijke* verschijnen kan.
- 53 Med. van de heer W.F. Schmitt te Antwerpen d.d. 7 oktober 1966.
- 54 Deze correspondentie bevindt zich in het Van Oudshoorn Archief, en is met zeer veel andere briefjes en kaarten van kennissen en familieleden bewaard door mevrouw Feijlbrief, aan wie de brieven mede gericht zijn.
- 55 De briefwisseling Coenen-Feijlbrief bevindt zich op enkele stukken na in het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage.
- 56 Dit boek verscheen pas in 1924. Feijlbrief had in de juni-aflevering van Groot-Nederland 1923, bladz. 731-741 hoofdstuk VII gelezen (in de boekuitgave hoofdstuk VI, getiteld *Levensonlust en zedelijke ontevredenheid*, blz. 221-237).
- 57 Het ziet er overigens naar uit dat Van Oudshoorn hier met de feiten heeft gespeeld. Tijdens de correctie van de drukproeven voor dit boek ontving ik van J.A.H. Nijhoff, archivaris aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken, op 15 februari 1968 de mededeling dat pas in het KB van 20 september 1906, no. 49, melding wordt gemaakt van Schmitts plaatsing te Stockholm. Dat is dus één jaar later dan Van Oudshoorn doet voorkomen.
- Ook het archief van de familie Schmitt bevat een stuk dat zulks heel goed mogelijk maakt. In januari 1906 gingen de kinderen van de op 31 juli 1905 overleden oude heer Schmitt over tot een scheiding van diens boedel. De taxatie vond plaats op 4 november 1905. Juist naar aanleiding van Janus' vertrek? Ik geloof het niet. Janus en zijn zuster Marie, inwonend bij hun vader, kregen beiden ‘de onverdeelde helft der meubelen en inboedel’, aldus de akte van boedelscheiding d.d. 1 december 1905. Dat kan betekenen dat beiden op de Galileistraat 99 bleven wonen en dat van Janus' verhuizing naar Stockholm helemaal geen sprake is geweest vóór september 1906.
- Heeft Van Oudshoorn dan inderdaad de tekst van *Het Onuitsprekelijke* pas omstreeks 1920 geschreven en zich eenvoudig vergist in het jaartal? Archivaris Nijhoff sluit de mogelijkheid niet uit dat Schmitt wel degelijk naar Stockholm is overgeplaatst in november 1905, zonder dat dit in de stamboeken van het ministerie is genoteerd. Dat we hier een aantal vraagtekens moeten plaatsen is zeker.
- 58 Groot-Nederland, 1920, deel I, blz. 559.
- 59 In deze uitgave van *Het Onuitsprekelijke* brief no. 19A.
- 60 De verhalen die Van Oudshoorn in de periode 1920-1923 schreef, *Avond*, *Verstandhouding* en *De groote Andries*, hebben lang niet het niveau van de *Verhalen* (ed. Wereldbibliotheek, 1922), geschreven tussen 1916-1919. Zijn vertrouwensman, J.R. Clifford Kocq van Breugel schrijft hij in deze moeilijke tijd: ‘Als litterator heb ik maar ontslag genomen’ (brief d.d. 29 september 1921).
- 61 Zie: *Achter groene Horren*, *Bezwaarlijk Verblijf*, *Afscheid*.

62 In dit verband verdient zeker vermelding dat Van Oudshoorn reeds in 1922 een prototype van Tobias Termaete schiep in de figuur van de grote Andries (zie Tirade no. 94, blz. 650-661).

Aantekeningen

Vindplaatsen

GN 20 = Groot-Nederland, jrg. 1920, deel I, blz. 554-575

GN 22 = Groot-Nederland, jrg. 1922, deel I, blz. 552-570

GN 23 = Groot-Nederland, jrg. 1923, deel I, blz. 587-597

Ms I-IV: zie verantwoording

<i>Hoofdstuk</i>	<i>Bron(nen)</i>	<i>Nummering</i>		<i>Datering in ms.</i>	<i>Datering in GN</i>
		<i>in ms.</i>	<i>in GN</i>		
1 februari 1905	GN 20/ms I	1	1	februari 1905	februari
2 maart 1905	GN 20/ms I	2	2	maart 1905	maart
3 maart 1905	GN 20/ms I	3	3	maart 1905	maart
4 april 1905	GN 20/ms I	4	4	april 1905	april
5 april 1905	GN 20/ms I	5	5	april 1905	april
6 mei 1905	GN 20/ms I	6	6	mei 1905	mei
7 mei 1905	GN 20		7		mei
8 mei 1905	GN 20/ms I	7	8	mei 1905	juni
9 juni 1905	GN 22/ms I	8	9	juni 1905	juli
10 juni 1905	GN 22/ms I	9	10	juni 1905	juli
11 juli 1905	GN 22/ms I	10	11	juli 1905	augustus
12 juli 1905	GN 22/ms I	11	12	juli 1905	augustus
13 augustus (1905)	ms I	12		augustus	
14 kanselarij	ms I/ms III	ad 6			
15 augustus (1905)	ms I	13		augustus	
16 september (1905)	ms I	14		september	
17 oktober (1905)	ms I	15		oktober	
18 november (1905)	ms I	16		november	
19 december (1905)	ms I	17		december	

20 december (1905)	ms I	geen				
19A oktober (1905)	ms I	13			oktober	
19B november (1905)	GN 23/ms II	13	13		november	november
20A einde december (1905)	GN 23/ms II	14	14		Einde	Einde
21 januari (1906)	GN 23/ms II	15	15		december	december
22 februari (1906)	GN 23/ms II	16	16		januari	januari
23 maart (1906)	ms IV	17			februari	februari
24 april (1906)	ms IV	18			maart	
25 april (1906)	ms IV	19			april	
26 mei (1906)	ms IV	20			april	
					mei	

De bronnen bevinden zich alle in het Van Oudshoorn Archief te Deventer.